

rapport van een onderzoek naar kinderbijbels

1978

Nederlands Bijbelgenootschap

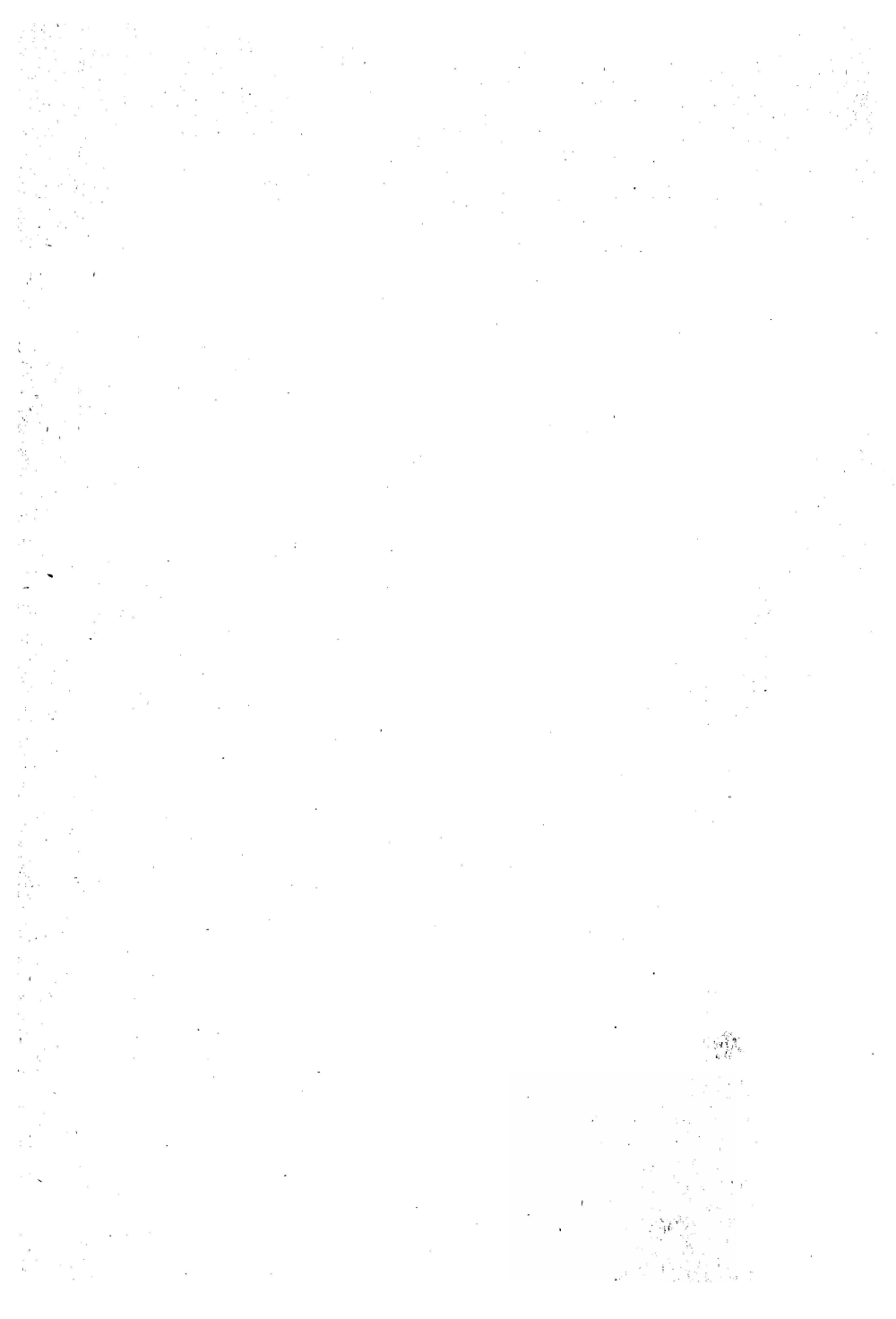
Katholieke Bijbelstichting

rapport van een onderzoek naar kinderbijbels

1972

Nederlands Bijbelgenootschap

Katholieke Bijbelstichting

voorwoord

De bijbel-colportage in Nederland maakte al in het verleden duidelijk, dat er in Nederland een grote vraag naar kinderbijbels is. Daarbij bleek tevens, dat er een grote behoefte bestond aan informatie t.a.v. de vraag welke kinderbijbel voor welk kind en uit welk milieu het beste te gebruiken is.

Een antwoord op dit complex van vragen zal vaak heel verschillend zijn. De Bijbelgenootschappen hebben zich daarbij uiteraard altijd zeer voorzichtig opgesteld. Toch bleek het noodzakelijk een discussie op dit punt op gang te brengen omdat het vermoeden gerechtvaardigd is dat het gebruik van kinderbijbels van invloed is op de groei van de geloofsovertuiging bij het kind.

Daarom besloten de Bijbelgenootschappen in 1969 een commissie in het leven te roepen, die tot taak had een onderzoek in te stellen naar 'de voorwaarden waaraan een kinderbijbel moet voldoen wil men redelijkerwijze kunnen verwachten, dat er in de latere jaren geen moeilijkheden ontstaan vanuit de geloofsovertuiging, die gegroeid is op grond van het herhaaldelijk horen van kinderbijbelverhalen.'

Tijdens het onderzoek bleek het nog niet mogelijk expliciet deze vraag te beantwoorden, al geeft het hiervolgende rapport bij de behandeling van de in de laatste jaren in de handel zijnde kinderbijbels vele aanzetten hiertoe. Tevens bleek daarbij de omvangrijkheid van het complex van vragen op dit terrein en zal voortgaande studie en dieper onderzoek nodig zijn op verschillende punten,

b.v.: hoe staat het met het gebruik van kinderbijbels in gezin, in kerk en op school? en hoe staat het met de verhouding van tekst en beeld in de kinderbijbels?

Hoewel de Bijbelgenootschappen naar hun aard geen standpunt innemen bij de beantwoording van de vraag 'uit welke kinderbijbel zou ik mijn kinderen moeten voorlezen?' zijn zij van mening, dat de discussie over de vóór deze vraag liggende grondvragen op gang zou moeten komen. Gezien het in dit rapport gegeven grondige overzicht en het bijeengebrachte materiaal lijkt hiermee een waardevolle bijdrage gegeven als aanzet tot een discussie over deze problematiek.

De besturen van de Bijbelgenootschappen willen gaarne uitdrukking geven aan hun dankbaarheid jegens de commissie onder voorzitterschap van Dr. P. Roest voor haar belangrijk werk en daarbij Drs W.F.G. Terborgh speciaal danken voor de vele noeste arbeid die hij bij de samenstelling van dit rapport heeft geleverd.

Hoewel de verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit rapport geheel berust bij de commissie die dit rapport eensgezind vaststelde, zijn de Bijbelgenootschappen verheugd hun bemiddeling te kunnen verlenen om deze studieresultaten door te geven aan allen die met deze vragen bezig zijn of daarvoor belangstelling hebben, in de hoop dat daardoor een vruchtbare discussie op gang zal komen, waarvan de resultaten de initiatiefnemers weer zullen bereiken.

Namens de Katholieke Bijbelstichting:

Prof. Drs J.T. Nelis, voorzitter

Rector L. Verbeek, Dir. Pastoraal

Namens het Nederlands Bijbelgenootschap:

Prof. Dr. W.C. van Unnik, algemene voorzitter

Mr. F.L.S.F. Baron van Tuyll van Serooskerken, algemene secretaris

INHOUDSOPGAVE

pag.

Inleiding	7
Bibliografie van de kinderbijbel na 1945	11
I Een schets van het ontstaan en de ontwikkeling van kinderbijbels	
1 Historische achtergronden	15
2.1 Voorlopers van de kinderbijbel	17
2.2 De eerste kinder- en jeugdbijbels	18
3 De verdere ontwikkeling van kinderbijbels van protestantse signatuur	19
4 De verdere ontwikkeling van katholieke kinderbijbels	25
5 Enige nadere gegevens	29
II Theologische benadering van kinderbijbels	
1 <u>De godsdienstige vooronderstellingen</u>	33
2 Welk godsdienstig doel hebben de auteurs?	34
2.1 Bijbelse geschiedenis	34
2.2 Bijbelse verhalen	36
2.3 Jeugdbijbels	36
3 <u>Welke methoden van vertellen en schrijven worden gevolgd?</u>	37
1 expliciterend	
2 introducerend	
3 refererend	
4 <u>Het probleem van de godsdienstige passe-partouts</u>	38
4.1 Het 'God-beloont-de-goede' passe-partout	39
4.1.2 Enkele voorbeelden hiervan uit kinderbijbels	39
4.1.3 De rol van de illustraties	41
4.1.4 Wat wij onder moraliseren verstaan	42
4.2 Het passe-partout van de exemplarische geloofsgetuigen	42
4.3 Het 'God-kan-alles' passe-partout	43
5 <u>Drie denkmodellen</u>	47
5.1 De goede mensen komen later in de hemel	47
5.2 Jezus zal alles weer goed maken	48
5.3 De zonde van de mens heeft alles bedorven	49
6 <u>De godsdienstige voorstellingen</u>	49
6.1 De voorstelling van God	49
6.1.2 De anthropomorfismen	51
6.1.3 Jahweh, Eeuwig Getrouw, De Stem	51
6.2 De engelen	51
6.3 De wonderen	53
6.4.1 Jezus Christus: De chronologische harmonisering van de evangeliën	55
6.4.2 Jezus in het Oude Testament	55
6.4.3 De christologische titels	56
7.1 <u>De historisering</u>	56
7.2 De selectie van de verhalen uit de bijbel	57
8 'Zijn Naam is een verhaal'	58

III	Godsdienstpedagogische benadering van kinderbijbels		pag.
	Inleiding, de werkhypothese		61
		1e dr.	laatste dr.
1	De kleuterbijbels		62
	W.G.v.d. Hulst, Bijbelse vertellingen	1926	1966 ¹⁵
	Anne de Vries, Kleutervertelboek	1948	1968 ¹⁶
	Anne de Vries, Bijbelboekjes voor de kleuters	z.j.	66
	A.M. Cocagnac, Vertellen uit de Bijbel	1963-1966	67
	Ned. Bijbelgenootschap/Stichting Docete, serie Wat de Bijbel ons vertelt	1966-1971	68
2	Kinderbijbels voor de leeftijd 7-10 jaar		70
	W.G. v.d. Hulst, De Bijbelse Geschiedenis	1918	1965 ¹⁷
	A. de Vries, Groot Vertelboek voor de Bijbelse Geschiedenis	OT 1938 NT 1938	1966 ¹¹ 1968 ¹²
	D.A. Cramer-Schaap, Bijbelse verhalen voor jonge kinderen	1958	1968 ⁹
	E.P.W. Hillmann ofm, Kinderbijbel	1962	74
	Hella Taubes, De Bijbel vertelt	1963	75
	Alphons Timmermans, Bijbelverhalen	1965 ¹⁰	75
	Mies Bouhuys, Woord voor Woord	1966	78
	Noni Lichtveld en Mies Bouhuys, serie 'In die dagen ...'	1967-1968	79
	Cantecl. Kinderbijbel, A. Bergers/Lea Smulders	1967-1968	79
	Lize Stilma, Verhalen van de Grote Koning	1968	80
	Karel Eykman, De werksters van halfvijf en andere gelijkenissen	1969	82
3	Kinderbijbels voor de leeftijd 10 jaar en ouder		83
	Mej. G. Ingwersen, Bijbel in vertelling en beeld	1942	1968 ⁹
	M.A.M. Renes-Boldingh, De weg van het licht	1950	1969 ⁹
	A. Timmermans, Bijbel voor de jeugd	1957	1964 ²
	Dr J.L. Klink, Bijbel voor de kinderen	1959-1961	1968 ⁸
	Harrie Duif/Dr Okke Jager, De blijde boodschap	1965	89
	M.I. van Schaack, Bijbel voor jonge mensen	1965	1968 ⁴
	Mathilde Roelfs, Verhalen over God, de mensen en de wereld	1968	90
	Anne Edwards/Shirley Steen, De nieuwe kinderbijbel	1968-1970	92
	Friedrich Hoffmann, Jeugdbijbel	1969	93
	Jac. J. Sinnema/C.M. de Vries, Vertel het uw kinderen	1969	93
	Mies Bouhuys/Piet Worm, De man van Nazareth	1970	96
	Gertie Evenhuis/Nico Bouhuijs, Dromen van vrede	1971	96
IV	Conclusies		
1	Enkele conclusies uit hoofdstuk I		101
2	Enkele conclusies uit hoofdstuk II		102
3	Conclusies uit hoofdstuk III		102
3.1	Kleuterbijbels		102
3.2	Kinderbijbels voor 7-10 jaar		106
3.3	Kinderbijbels voor 10 jaar en ouder		108
4	Tot besluit		110
6			

Inleiding

In 1969 besloten het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting een onderzoek in te stellen naar kinderbijbels. Zij benoemden daartoe een commissie bestaande uit de volgende personen:

Dr P. Roest, voorzitter
Drs W.F.G. Terborgh, secretaris
Prof. Dr C. Augustijn
L. Daenen
Drs L.G.Chr. Grabandt
Drs F.H. Kuiper
Dr H. van Leeuwen
J.M. Garnier
Pater H. Vogels
Ds W.C. Verstoep.

De opdracht aan de commissie spitte zich toe op de vraag naar de voorwaarden waaraan een kinderbijbel moet voldoen, 'wil men redelijkerwijze kunnen verwachten dat er in de latere jaren (van het kind) geen moeilijkheden ontstaan vanuit de geloofsovertuiging, die gegroeid is op grond van het herhaaldelijk horen van kinderbijbelverhalen'.

Op voorstel van de voorzitter werd ik door de beide opdrachtgevers aangesteld als secretaris van de commissie. Deze koos reeds in haar eerste vergadering voor een werkwijze waarin ik het onderzoek zou verrichten en de commissie als kritische begeleider zou optreden. Zo lang dit project duurde heeft de commissie en met name de heer Roest mij kritisch en inspirerend ter zijde gestaan. Ik ben de commissie in haar geheel en de afzonderlijke leden dankbaar voor de vele aanwijzingen die zij mij hebben gegeven.

Bij een eerste terreinverkenning bleek dat het aantal kinderbijbels bijzonder groot was. Sinds 1945 (dit jaar werd gekozen als terminus post quem) zijn minstens vijftig kinderbijbels uitgegeven, inclusief de herdrukken uit voorafgaande jaren. Van deze boeken hebben sommige thans een tiende, vijftiende of zestiende druk bereikt. Bovendien kwamen wij tot de ontdekking dat nog niemand een systematisch onderzoek had gedaan naar de kwaliteit van deze boeken, die blijkbaar een grote populariteit genieten. Weliswaar waren er theologen en pedagogen van naam, die afzonderlijke uitgaven kritiseerden, maar een algemeen overzicht van dit gecompliceerde en belangrijke vraagstuk ontbrak.

Vervolgens werd duidelijk dat wat in eerste instantie een interessant wetenschappelijk vraagstuk leek, voor velen een heel concreet probleem was. Velen – ouders, onderwijzers, zondagsschool-leiders, studenten, schrijvers en uitgevers – waren enthousiast over het initiatief van de beide opdrachtgevers.

In de eerste fase van het onderzoek zijn vrijwel alle kinderbijbels verzameld, die na 1945 uitgegeven zijn. Tevens probeerde ik alles wat incidenteel over kinderbijbels geschreven is, te lezen.

Samen met de commissie ben ik daarna maanden bezig geweest om de verworven boeken in kaart te brengen. Na zorgvuldig lezen werd van iedere kinderbijbel een annotatie gemaakt, bestaande uit een beschrijving naar:

- 1 leeftijd
- 2 gebruiksmogelijkheid (voor school of voor thuis, voorlezen of zelf laten lezen)
- 3 pedagogische tendens (welk doel heeft de schrijver met dit boek?)
- 4 theologisch gehalte
- 5 taalgebruik
- 6 selectie van de bijbelverhalen
- 7 illustraties.

Er was toen tenminste enig overzicht. Gezien de grote diversiteit van boeken bleek het niet mogelijk te zijn met feilloze zekerheid te zeggen: 'Dit is de beste kinderbijbel, en aan dat rijtje normen moet in het algemeen een kinderbijbel voldoen.' Boeken die technisch goed verteld zijn, kunnen immers theologisch onzuiver zijn. En wat het belangrijkste is: ook de godsdienstpedagogiek is niet eenduidig in haar opvattingen.

Zo werden wij ons in toenemende mate bewust dat de gehele vraagstelling betreffende de kinderbijbels bijzonder complex is: vele historische, theologische, pedagogische en esthetische vragen spelen een belangrijke rol.

Met het oog daarop is de methode van dit onderzoek in eerste instantie descriptief. Het is van belang eerst te beschrijven wat er op dit gebied aan de gang is.

Dit rapport is echter behalve beschrijvend ook kritisch. Waar kritiek geleverd wordt, is dit uiteraard steeds gedaan na explicatie van de normen. Hoofdstuk IV geeft daarvan een samenvatting en vermeldt tevens welke uitgaven verantwoord worden geacht.

In dit rapport wordt uitgegaan van het bestaan van kinderbijbels.

Er wordt derhalve geen antwoord gegeven op de vraag of zij noodzakelijk zijn en welke functie zij in de godsdienstige opvoeding moeten hebben. Evenmin kon er een onderzoek ingesteld worden naar het feitelijk gebruik in gezin, school en kerk. Graag had ik met medewerking van op dit gebied deskundige personen een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de illustraties van de kinderbijbels. Dit bleek helaas niet mogelijk.

De tekst van alle hoofdstukken is door de leden van de commissie kritisch bekeken en van toevoegingen en verbeteringen voorzien. Ondanks dit intensieve samenwerkings-

proces blijft het moeilijk aan alle opvattingen recht te doen. Het rapport dat bij dezen met instemming van de commissie aan de opdrachtgevers wordt aangeboden, houdt het karakter van een eigen weergave van een boeiend onderzoek. Het zou evenwel niet tot stand zijn gekomen zonder instruerend en inspirerend samenspel binnen de commissie.

De heren Roest en Daenen hebben mij intensief geholpen bij de eindredactie. De heer F.X. Neggers heeft vele stilistische verbeteringen aangebracht. Dankzij hun medewerking werden de hoofdstukken, die in vele fasen tot stand kwamen, één geheel.

Drs W.F.G. Terborgh
November 1971

BIBLIOGRAFIE VAN KINDERBIJBELS,

die na 1945 uitgegeven of herdrukt zijn

- Anderman, Ben 'Bijbel voor de jeugd'.
Amsterdam, Vereeniging tot Verspreiding van de Heilige Schrift, 1964. OT en NT in één deel, 176 bl.
- Andres, Stefan 'De bijbelse geschiedenis'.
Amsterdam, Elsevier, 1966. OT en NT in één deel, 446 bl.
Vertaling door A.E.M. van der Laan van 'Die biblische Geschichte', 1966.
- Apperloo, M. 'Kinderbijbel'.
Baarn, Bosch en Keuning, 1952. 382 bl.
- Bergers, Alice en Smulders, Lea 'Cantecleer Kinderbijbel'.
De Bilt, Cantecleer, 1968. 10 deeltjes à 26 bl: OT en NT.
- Bouhuys, Mies 'Woord voor Woord', verhalen uit het Oude Testament.
Utrecht - Baarn, De Fontein - Het Wereldvenster, 1966. 220 bl.
- Bouhuys, Mies en Lichtveld, Noni Serie 'In die dagen . . .'.
Zwolle, Erven J.J. Tijl, 1967-1968. 4 deeltjes à 34 bl.: 1. De wijzen uit het oosten 2. Een sprietje groen 3. De lange reis 4. De gebroken kruik.
- Bouhuys, Mies en Piet Worm 'De man van Nazareth' - gezinsboek over leven, land en volk van Jezus.
Amsterdam, 1970. 172 bl.
- 'Benvenuti-Bijbel' Een bloemlezing uit het OT en NT uit de Willibrordvertaling.
Turnhout, Proost, 1967. 2 delen à 96 bl. Oorspr. Italiaans-Franse uitgave.
- Cocagnac, A.M. Serie 'Vertellen uit de Bijbel'. Nederlandse bewerking Marijke Duif en Dr. Okke Jager.
Helmond, Helmond, 1963-1966. 17 deeltjes, OT en NT, à 24 bl.
- Cramer-Schaap, D.A. 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen'.
Amsterdam, Ploegsma, 1e dr. 1957, 9e dr. 1968. 376 bl. OT en NT in één deel.
- Duif, Harrie in samenwerking met Dr. O. Jager 'De blijde boodschap': teksten uit het NT (Willibrord-vert.).
Helmond, Helmond, 1965. Oorspr. titel 'Gospel for young Christians'.
- Edwards, Anne 'De nieuwe kinderbijbel'. Vertaling en bewerking Marianne Jager, Dr. O. Jager, pastoor J.M.E. Keet.
Wageningen, Zomer en Keuning, 1968. Alleen OT, 370 bl.
Oorspr. uitgave 'A child's bible'. Zie ook Steen, S.
- Evenhuis, Gertie en Nico Bouhuijs 'Dromen van vrede'.
Amsterdam, Ploegsma, 1971. 288 bl. Alleen OT.
- Eykman, Karel 'De werksters van halfvijf en andere gelijkenissen'.
Amsterdam, Thomas Rap, 1969. 100 bl.
- Eykman, Karel 'Noach en 'Het begin'.
Amsterdam, Moussault, 1969.

- Gazan, S. 'De schat der eeuwen'; het Bijbelverhaal voor kinderen verteld. Bevat alleen OT. Zutphen, Thieme, 1931; 2e herziene druk 1952, uitg. onder ausp. van de Stichting Beth Hamidrass ets chajiem. 271 bl.
- Hartingsveld, A. van 'Het heilig boek . . . voor mij'. Groningen, Haan, 1958. 328 bl., OT en NT in één deel.
- Hillmann, E.P.W. 'Kinderbijbel'. Ned. vertaling Lea Smulders. De Bilt, Cantecleer, 1962. 96 bl., OT en NT. Oorspr. uitgave: 'Bilderbijbel', Düsseldorf, Patmos, 1958.
- Hoffmann, Friedrich 'Jeugdbijbel'. Ned. vertaling Ton van der Worp. Baarn, Bosch en Keuning, 1969. 280 bl., OT en NT in één deel. Oorspr. uitgave Lahr, Ernst Kaufmann Verlag, 1968.
- Horst, W. ter 'Kinderen vertellen de Bijbel'; verhalen uit het OT en NT, verteld door Nederlandse schoolkinderen. Helmond - Kampen, Helmond - J.H. Kok, 1966. 111 bl. Oorspr. titel 'Die Bibel der Kinder'. Hamburg, Furche Verlag.
- Houten, U. van 'De hillige histoarje, forteld foar it Fryske folk'. Franeker, Wever, 1e dr. 1950, 2e dr. 1967. OT en NT in 2 delen: resp. 432 en 366 bl.
- Houten, U. van 'De heilige geschiedenis', uit het Fries vertaald door Arjen Miedema. Franeker, Wever. Alleen het OT, 434 bl.
- Hulst, W.G. van de 'De Bijbelse Geschiedenissen'. Rijswijk, Spruyt, 1918 1e druk; Leiden, Spruyt, 1965 15e druk. OT en NT in een deel, 479 bl.
- Hulst, W.G. van de 'Bijbelse vertellingen voor onze kleintjes'. Rijswijk, Spruyt, 1e druk 1926; 15e druk, Leiden, Spruyt, 1966. OT en NT in een deel, 254 bl.
- Ingwersen, G. 'De bijbel in vertelling en beeld'. 1e dr. 1938-1942 in losse afleveringen, 2e dr. 1946 (boekje), 9e dr. 1969, 10e dr. in voorbereiding. Driebergen, Bijbel Kiosk Vereniging. OT en NT in een deel, 744 bl.
- Klink, Dr. J.L. 'Bijbel voor de kinderen, met zingen en spelen'. Baarn, Het Wereldvenster. 2 delen: OT, 1e dr. 1959, 8e dr. 1969; NT, 1e dr. 1961, 7e dr. 1969. 319 bl. per deel.
- Koning, J.C. de 'Kleine Bijbelse Geschiedenis'. Leiden, Spruyt, 1e dr. 1921, 7e dr. 1955 (herzien in 1922 en 1947). OT en NT in een deel, 251 bl.
- Kuiper, J.E. 'Bijbel voor de jeugd'. Amsterdam, Ploegsma, 1e dr. 1948, 5e dr. 1963. OT en NT in een deel, 616 bl.
- Kuiper, J.E. 'De kinderbijbel'. Amsterdam, Paris, 1959. 343 bl. OT en NT in een deel.

Meesters, W.	'De Bijbel, behandeld voor jonge mensen'. Kampen, Kok, 1949-1952. OT en NT in 2 delen, resp. 416 en 253 bl.
Nederlands Bijbelgenootschap	Serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' Amsterdam, Nederlands Bijbelgenootschap en Bodel, Katholieke Bijbelstichting, in samenwerking met Stichting Docete, Hilversum, sinds 1966; tot nu toe 15 delen. OT en NT.
Renes-Boldingh, M.A.M.	'De weg naar het licht'. Nijkerk, Callenbach, 1e dr. 1950, 5e dr. 1962, 6e dr. 1969. OT en NT in een deel, 360 bl.
Riquet, M.	'De bijbel voor allen verteld', naar het Frans bewerkt door L.L. Terstroet. Helmond, Helmond, 1959.
Romualdus, Pater en T. Hölscher	'De Katholieke jeugdbijbel'. Tilburg, Het Nederlands Boekhuis, 1936-1939. OT en NT in 2 delen. OT: 1939, 411 bl. Eerste druk 1936. Roermond, Romen, 1948, 3e druk, alleen NT, 464 bl.
Roelofs, Mathilde	'Verhalen over God, de mensen en de wereld'. Amersfoort, Roelofs van Goor, 1968. 1 deel, alleen OT, 330 bl.
Schaeck, M.I.	'Bijbel voor jonge mensen'. Ned. bewerking van Zwitserse uitg. 'Die Geschichte unseres Heiles', door Oscar Bettschart e.a., Zürich. 's-Hertogenbosch, Malmberg, 1e dr. 1965, 4e dr. 1968. OT en NT in een deel, 406 bl.
Schiphorst, F.X.M.	'Bijbelse geschiedenis voor het Katholieke gezin'. Amsterdam, Nelissen.
Sinnema, Jac. J. en C.M. de Vries	'Vertel het uw kinderen'. Educatief bijbels vertel-, kijk-, werkboek. Amsterdam - Den Haag, Ned. Zondagsschool Ver.-Van Goor, vanaf 1969. deel 1: Advent en Kerst, 392 bl.
Spelberg-Stokmans, L.	'Wat ons uit het oude boek verteld wordt'; Bijbel voor jonge kinderen. Amsterdam, Bigot & van Rossum, 1936-1938. 2 delen: OT, 276 bl. NT, 4e dr. 1954, 415 bl.
Spelberg-Stokmans, L.	'Kleuterbijbel'. Amsterdam, Bigot en Van Rossum, 1948. 3e dr. 1957, 203 bl.
Steen, Shirley	'De nieuwe kinderbijbel'. Wageningen, Zomer en Keuning, 1970. NT, 274 bl. Zie ook Edwards, Anne.
Stilma, Lize	'Verhalen van de Grote Koning', Helmond - Nijkerk, Helmond - Callenbach, 1968. DI I OT, 121 bl. DI II NT, 125 bl. Bewerking van Engelse uitgave 'Bible for young Christians'.
Taubes, Hella	'De Bijbel vertelt'. Voor Nederland bewerkt door Hanny Michaelis.

- Den Haag, Kruseman, 1963. Alleen OT. Oorspr. uitg. 'Die Bibel erzählt', Frankfurt.
- Timmermans, A. 'Bijbel voor de jeugd'.
Helmond, Helmond, 1956-1957. OT en NT in 2 delen. 2e dr. 1962-1964, 319 en 303 bl. (herzien)
- Timmermans, A. 'Bijbelverhalen'.
Helmond, Helmond, 10e dr. 1965. OT en NT in 2 delen, 119 en 120 bl.
- Ulfers, S. 'De Bijbelse geschiedenis aan kinderen verhaald'.
Rotterdam, Bolle, 1898. 8e dr. 1949: De gehele Bijbelsche geschiedenis aan jongens en meisjes verteld, 446 bl.
- Vereeniging tot verspreiding der Heilige Schrift 'De Bijbel in beeld'.
4 deeltjes, alleen OT.
- Vries, A. de 'Groot vertelboek voor de bijbelse geschiedenis'.
Kampen, Kok, 1938. OT en NT in 2 delen. Met illustraties van C. Jetses: OT 1938, 14e druk 1966; NT 1938, 16e druk 1968. Met illustraties van Hermine F. Schäfer: OT 1965 in de 13e druk, NT 1964 in de 13e en 1966 in de 14e druk.
- Vries, A. de 'Kleutervtelboek voor de bijbelse geschiedenis'.
Kampen, Kok, 1948. 16e druk 1968, 255 bl.
- Vries, A. de '100 vertellingen uit de Bijbel naverteld'.
Utrecht, De Banier, 1948-1949. 2 delen 366 en 416 bl.
- Vries, A. de 'Bijbelboekjes voor de kleuters'.
Kampen, Kok, z.j. 10 deeltjes over OT- en NT-personen, 32 bl. p.d.
- Wijk, B.J. van 'De Bijbelse geschiedenis aan onze kinderen verhaald'.
Utrecht, De Banier, 1948-1949. 2 delen 366 en 416 bl.
- Wolffenbuttel-van Royen 'Geschiedenis van het Oude Testament en Geschiedenis van het Nieuwe Testament'.
Utrecht, De Fontein, 1950-1952. 2 delen.
- Worm, Piet 'De Bijbel, verteld en getekend'.
Amsterdam, Elsevier, 1955-1957. 3 delen, 55, 56 en 57 bl. 1958: uitgave in 1 deel. 'De Heilige Schrift, verteld en getekend'. Gelijk aan bovenstaande.
- Xaveria, Zuster 'Laat de kinderen tot mij komen'.
Helmond, Helmond, 1952. OT en NT in een deel 270 bl

Bovenstaande boeken worden niet alle besproken in dit rapport.
Wel worden alle uitgaven besproken die thans verkrijgbaar zijn.

Twee uitgaven uit deze Bibliografie zijn niet typisch kinderbijbels:
Bouhuys/Worm, 'De man van Nazareth', en
Benvenuti-Bijbel.

I een schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de kinderbijbel in Nederland

1 Historische achtergronden

Wie de lange rij van kinderbijbels overziet die de laatste tientallen jaren in Nederland verschenen zijn, zal zich afvragen, wanneer dit type boek eigenlijk ontstaan is. Deze vraag naar de oorsprong is echter niet alleen historisch interessant, ze moet ook voorafgaan aan iedere nadere beschouwing van kinderbijbels om lichtvaardige kritiek daarop te voorkomen. Als men sommige critici moet geloven, dan is bijvoorbeeld het zogenoemde zwart-wit denken van schrijvers als Anne de Vries en W.G. van de Hulst 'afkomstig uit Middeleeuwse, Rooms-katholieke, vóór-Reformatorense denkpatronen', en volgens anderen is het loodzware moralisme in bepaalde kinderbijbels 'een zinloze erfenis van de negentiende eeuw'.

Generaliserende constatering als deze mogen wellicht voor een ogenblik treffend zijn, veel bewijskracht hebben ze niet. Want zwart-wit denkers vindt men ook stellig ná de middeleeuwen, ook onder niet-katholieken. En wie heeft zijn kinderen nooit moraliserend toegesproken? Daarom zal iedere kritiek op een zo complex product als een kinderbijbel niet mogen voorbij gaan aan de feitelijke ontwikkeling die dit kinderboek heeft doorgemaakt.

Nu is het niet mijn bedoeling twee eeuwen geschiedenis gedetailleerd samen te vatten. Wél lijkt het noodzakelijk de historische achtergrond van de kinderbijbels te schetsen, een signalement te geven van de tijd waarin ze ontstaan, die elementen te benadrukken, waarmee wij de kinderbijbel van vandaag beter kunnen plaatsen én beoordelen. Bij ons signalement zullen we ook de auteurs van kinderbijbels zelf aan het woord laten. Vooral in de negentiende eeuw waren ook de kinderbijbels voorzien van uitvoerige inleidingen en aanwijzingen. Daarin gaven schrijvers zich rekenschap van hun bedoelingen.

In deze opzet zullen we bijvoorbeeld zien, dat we een katholieke en een protestantse kinderbijbel niet zomaar naast elkaar kunnen leggen: beide zijn een product van hun eigen voorgeschiedenis. Beide hadden een verschillende functie.

Volgens 'Brinkmans catalogus' en volgens de catechetische handboeken verschijnen de eerste kinderbijbels zo rond 1800, in de tijd van de Aufklärung dus. Velen gingen in die tijd inzien, dat men tot kinderen ook over godsdienstige aangelegenheden in verstaanbare taal kon en moest spreken.

In die tijd, zo tegen het einde van de achttiende eeuw, werd hier en daar door de overheid het catechismusonderwijs op de staatsscholen afgeschaft, voor het eerst in Haarlem in 1782. Deze maatregel zal door velen betreurd zijn vanuit de opvatting dat hier het begin ligt van de secularisatie en de ontkerstening van de school. Men kan dit ook anders zien. Ik citeer hiervoor Dr N.F. Noordam':

'Een grondige studie van het godsdienstonderwijs op de school en bij de catechiseermeesters moet ons inziens tot de conclusie voeren, dat het in zekere zin voor de godsdienstige vorming van de leerling een weldaad was, toen de catechismus verdween. Door taal, spelling, lettertype, zinsbouw en wijze van behandeling, was ze langzamerhand volkomen verouderd en zeker voor kinderen ongeschikt. Versterkt werden deze nadelen door de behandeling door ongeletterde, waanwijze en domme catechiseermeesters en onderwijzers. Om het godsdienstonderwijs aan het eind van de achttiende eeuw hangt een duffe, mufte sfeer. De voorstanders van de afschaffing van de catechismus als schoolboek waren juist degenen die het meest ernst maakten met de opvoeding van de kinderen én met hun godsdienstige vorming'.

Daar komt nog een ontwikkeling bij. Tot 1800 vielen catechisatie en godsdienstonderwijs samen, omdat ze uitgingen of gegeven werden onder toezicht van de Nederlandse Hervormde kerk. Na de Franse revolutie raakte deze echter haar bevoorrechte positie kwijt. Rooms-katholieken, joden en dissenteren emancipeerden en het karakter van de nu algemene school wijzigde ook het karakter van het vak 'godsdienstige vorming'. Met andere woorden: het verschil tussen catechisatie en godsdienstonderwijs werd geboren. Weliswaar bleef dit principiële verschil nog geruime tijd verborgen, omdat de staatsschool een wat vaag doch wel positief christelijk karakter behield, maar met de toenemende schoolstrijd in de negentiende eeuw verdwijnt langzamerhand het bijbelonderwijs van de openbare school, en dan vooral waar het leerstellig onderwijs betreft.

Deze veranderingen hingen nauw samen met het ontstaan van wat wij nu 'bijzondere scholen' noemen. De kerkelijke catechese bij protestanten en de schoolcatechese bij katholieken werd versterkt. In protestantse kringen werd men zich meer bewust van de specifieke taak van het gezin in de godsdienstige opvoeding.

De hiergenoemde factoren maken het begrijpelijk dat zo rond 1820 de eerste kinder- en jeugdbijbels ontstaan: er is immers vanuit de godsdienstige opvoedingssituatie van het kind behoefte aan dergelijke lectuur.

Doch er is niet alleen een behoefte, er zijn pedagogisch gezien ook nieuwe perspectieven rond het kind ontstaan. Vóór het midden van de achttiende eeuw zag men het kind eigenlijk niet als kind, maar als een kleine volwassene. Na het verschijnen van Rousseau's 'Emile ou de l'Education' in 1762 (voor een globaal overzicht is dit een hanteerbaar jaartal) krijgt het kind een eigen waarde, wordt het object van studie. Zo ontstaat een nieuwe visie, eerst op de kleuter en het schoolkind (Pestalozzi, Fröbel, Montessori en anderen), en later in de twintigste eeuw op de puber en de adolescent.

'Het kind is kind geworden' zegt Prof. J.H. van den Berg' in het tweede hoofdstuk van zijn 'Metabletica', als hij stelt dat vóór Rousseau niemand over de volwassenwording heeft geschreven. Deze ontdekking van het kind in zijn zo-zijn zien we onder meer weerspiegeld in de stroom van kinderlectuur die ontstaat tegen het eind van de achttiende eeuw. In de volgende bladzijden zullen we zien hoe de schrijvers van kinderbijbels zich er in toenemende mate van bewust worden dat het niet voldoende is

om voor kinderen een uittreksel te maken uit de geloofsleer voor volwassenen. Dat geldt met name voor het taal- en woordgebruik, voor de verwerking van de begrippen en voor de vraag of de naar voren gebrachte onderwerpen aansluiten bij de eigen kinderlijke beleving.

In ditzelfde pedagogische klimaat past overigens ook het feit dat in 1780 in Engeland door Robert Raikes de eerste zondagsschool gesticht wordt. Veel later volgt de oprichting van de Nederlandse Zondagsschool Vereniging, in 1866 te Amsterdam.

Maar er zijn nog meer factoren. Mede ten gevolge van de ontwikkeling van de medische wetenschap neemt het aantal kinderen rond 1800 aanzienlijk toe. Bovendien resulteert de voortschrijdende volksontwikkeling – door verbetering van het volksonderwijs – in een enorme behoefte aan nuttige en aangename lectuur voor deze kinderen.

Onze kenschets van het historisch raam waarin de kinderbijbel ontstaat, kan niet volstaan met het noemen van deze sociale elementen. Ook 'de geest der eeuw' drukt uiteraard zijn stempel op de wijze waarop men de bijbel aan kinderen mededeelde. De achttiende eeuw had een overvloed van ethische boeken en tijdschriften, preken en verhandelingen over Europa uitgestort. De morele, ja moralistische betekenis, die het woord 'preek' in de oren van velen heeft, stamt uit deze eeuw. Ook nog in de tijd van de Aufklärung lijkt de bijbel vooral als een soort leerboek van de moraal verstaan te zijn: de deugd en vroomheid van bepaalde bijbelse personen worden ten voorbeeld gehouden aan de gelovenden en aan de kinderen. We zullen dan ook in de eigen woorden van de schrijvers van kinderbijbels horen, hoe ook zij de kinderen willen aanspreken op dit morele niveau, vanuit een bijbelse interpretatie.

Naast de ideeën van de Verlichting, komt aan het begin van de negentiende eeuw de Romantiek op als een nieuwe 'ideologie'. Deze stroming zet zich vooral af tegen het rationalisme van de Verlichting en ontwikkelt de opvatting dat God vooral kenbaar is in de natuur en in de (kerk)geschiedenis (Johann Gottfried Herder). Ook deze nadruk op het historisch gewicht van bijbel en geloof zullen we weer tegenkomen bij de achtereenvolgende auteurs: de bijbel bevat de heilsgeschiedenis die berust op feitelijke historische gegevens. Men geeft zelfs exacte jaartallen voor de schepping, voor het vertrek van Abraham uit Ur, voor de dood van Mozes, enzovoort.

2.1 Voorlopers van de kinderbijbel

Als een resultaat van de hier geschetste ontwikkelingen zien we hoe rond 1820 in Nederland de eerste 'bijbels voor kinderen' ontstaan. De eerste echte kinderbijbels? Het is nog maar de vraag. In 1716 verscheen bijvoorbeeld reeds 'Tweemaal twee en vijftig uytgeleezene Bijbelsche Historien, Ten beste van de Jeugd by een gestelt' door de Duitser Johannes Hubner, vertaald in het Nederlands. Maar de ondoorzichtige taal van de bijbeltekst, alsmede de 'Eenvoudige vragen, Nutte leeringen en Godvruchtige gedachten' doen het werk nog sterk lijken op een verbeterde catechismus. Van een doorlopend verhaal, begrijpelijk voor kinderen is nog geen sprake. Veel speelser, ja naar ons inzicht nauwelijks nog ernstig, is de Kleine Printbijbel van 1754, waarin bijbelteksten in rebusvorm worden gepresenteerd aan kinderen 'tot vermaak van de jeugd en om zo de losse bijbelteksten zonder moeite in het geheugen te brengen', zegt de titelpagina opgewekt³.

Zo zou men nog vele voorlopers van de kinderbijbels kunnen noemen⁴, zonder dat exact duidelijk is, wat nu naar onze huidige opvatting de eerste kinderbijbel geweest is: bijbelse dagboeken, vele soorten bijbelse geschiedenissen, bijbelse platenboeken met wat tekst, enzovoort.

We blijven in ieder geval aan de veilige kant als we stellen dat Van der Palms 'Bijbel voor de jeugd' uit 1811 (prot.) en de 'Bijbelsche Geschiedenis In Platen, een geschenk voor de jeugd' uit 1829 (r.k., anoniem) eigenlijk het eerst een bijbel willen geven die door taal, toelichting en stofkeuze van specifieke aandacht voor het kind of de jeugd blijkt geven. Dit is een interessant moment. De hoogleraar Van der Palm schrijft een bijbel voor de jeugd: waarom deed hij dat? Wist Van der Palm zo goed hoe men een kind/jeugdige moet aanspreken? Wist hij wat een jong mens kan begrijpen?

2.2 De eerste kinder- en jeugdbijbels

J.H. van der Palm was een man met veelzijdige kwaliteiten. In 1784 verlaat hij de Leidse Academie waar hij o.m. oosterse talen heeft gestudeerd. Vervolgens is hij predikant, leraar, politicus en bijbelvertaler. Na een kort hoogleraarschap en de bekleding van het Agentschap voor de nationale opvoeding – voor verbetering van het volksonderwijs – wordt hij tenslotte in 1806 weer hoogleraar in de oosterse letterkunde, wat hij tot zijn dood in 1840 blijft. Merkwaardig is het dat deze geleerde, wiens levensloop gekenmerkt is door de studie in de oosterse klassieken en die bovendien van dichtbij de problemen van het onderwijs kent, in 1811 de taak op zich neemt een bijbel voor de jeugd te schrijven die in losse jaarlijkse afleveringen zal verschijnen totdat in 1834 het totaal van 24 delen bereikt is. Het grote werk wordt nadien nog vele malen herdrukt, zodat het nu nog steeds geldt als de eerste meest bekende en meest verbreide bijbel voor de jeugd. Maar dekte deze naam de inhoud in feite? Volgens de schrijver zelf niet!

Ten eerste zegt Van der Palm dat hij het ook 'Catechizatie over den Bijbel' had kunnen noemen, 'omdat ik mij bij het schrijven steeds verbeeld heb jonge lieden vóór mij te hebben, met wie ik over een gedeelte des Bijbels sprak; voor wie ik de voorkomende zwaarigheden uit den weg ruimde; aan wie ik de *eenvoudige toedracht* der gebeurtenissen, *den natuurlijke zin* der spreekwijzen openleide; wie ik den *waarheid* en *schoonheid* van het verhaalde deed begrijpen en waarderen; en voor wie ik nu en dan, echter niet te dikwijls om er den indruk niet van te verflauwen, een woord van *nuttige toespraak* en vermaning daarbij voegde'⁵. Van der Palm beoogt dus niet een bijbelverhaal te geven, maar een doorlopende bijbeluitleg volgens een voor die tijd oorspronkelijke methode: de bijbel verklaren binnen zijn eigen context ('de voorvallen in hun natuurlijk licht voorgesteld').

En ten tweede: Van der Palm schrijft niet voor kinderen; de leeftijdsgroep die hij wil bereiken is die tussen 12 en 15 jaar en dan komt het opmerkelijke 'voor wie men in dezelfde stijl kan schrijven als voor volwassenen'. Geen kindertaal dus! De schrijver ziet trouwens ook niet de noodzaak om erg eenvoudig te schrijven: 'men kan zich vooreerst het bevattingsvermogen van jonge lieden, in dien leeftijd, wel veel te bekrampen voorstellen, en het is een dwaling dat men, voor jonge lieden schrijvende, zich niet nu en dan boven hunne sfeer zou mogen verheffen. Zijn zij dan niet in dien leeftijd, waarin zij moeten vragen, naar onderrigting omzien, en een denkbeeld krijgen van 't geen zij nog niet zijn, maar kunnen en moeten worden?' Uit deze aanhalingen moge duidelijk zijn dat de vermaarde Van der Palm geen bijbelverhaal voor kinderen wilde schrijven, dat hij schreef voor de kleine volwassene die tot volwassen denkbeelden opgevoed moet worden, in een tijd dat de godsdienst – naar men meende – haar ankers in het volk verloren had. Conclusie: zijn doel is niet primair het kind of de jeugdige te bereiken, *maar het historische en zedelijke element van de bijbel te expliciteren* of in zijn eigen woorden: 'Het grootste doel echter, hetwelk ik mij van den beginne af heb voorgesteld, door eene eenvoudige, duidelijke, ongedwongen en niet geheel onaangename ontvouwing van het geschiedkundig gedeelte des Bijbels, het regt verstand van dit onwaardeerbaar Boek, en de meer algemene kennis van deszelfs inhoud te bevorderen' en elders: 'de regte kennis van dit Boek is een grote stap op den weg naar den hemel, en maakt ons de reize derwaarts gemakkelijk en aangenaam'.

De eerste rooms-katholieke kinderbijbel

In de tijd dat Van der Palm zijn opeenvolgende delen schrijft verschijnt ook aan katholieke zijde een van de eerste boeken die als jeugd- of kinderbijbel gezien kan worden: 'Bijbelsche Geschiedenis (Oude Testament en Nieuwe Testament) In Platen, in eene Inleiding voorafgegaan door aardrijks- en tijdrekenkundige aanmerkingen, en door de beschrijving van zeden en gebruiken der voornaamste volken, welke in de H. Schrift voorkomen. Een geschenk voor de Jeugd'; uitgave Gebr. Thompson, Rotterdam 1829.

De overigens anonieme schrijver beweegt zich in dit 80 pagina's tellende boek duidelijk op twee gescheiden niveaus. Voorafgaand aan de verhaalttekst wil hij kennelijk de bijbelse gebeurtenissen een betrouwbaar historisch en geografisch fundament geven: een beknopte doch zeer gedetailleerde tijdvakken-indeling vanaf de schepping tot 70 na Christus, de ligging van de mediterrane landen, een beschrijving van de volken, een overzicht van de inhoud van de bijbel, enzovoort. Men krijgt de indruk dat de schrijver wil zeggen: de veertig verhalen die hierna volgen zijn écht gebeurd, het zijn niet zo maar tijdloze mooie verhalen, nee, 't gaat hier om geschiedenis! En dit klopt ook als hij vijf eigenschappen van bijbelse geschiedenis geeft: echtheid, geloofwaardigheid, goddelijkheid, voortreffelijkheid (= een uitmuntend waarheidsgehalte) en belangrijkheid ('zij bevat de zuiverste Zedekunde, daar zij de ondeugd in een afschuwelijk daglicht stellende, de deugd in het allerbinneminnelijkst licht doet voorkomen; en ons God in de wijze wegen zijner voorzienigheid leert kennen'). Die bijbelse geschiedenis is echter niet belangwekkend op zichzelf, het doel van dit boek is geloof aan te kweken: 'Door de beoefening derzelve (nl. de bijb.geschiedenis) leeren onze kinderen tegelijkertijd en op wat wijze de weldaad des bestaans en der beschaving langzamerhand tot hen is gekomen, en op wat wijze, door welke godsdienstige vereering de Schepper en opperste wetgever van het menschelek geslacht er voor gedankt wil worden'.

Daarna volgen dus de verhalen, eigenlijk op een ander plan: de betrekkelijk korte, zorgvuldig geformuleerde vertellingen, die nergens onderbroken worden door toelichtingen van dogmatische of zedelijke aard. Voorzover ik heb kunnen nagaan is deze uitgave in één opzicht zeker uniek, omdat naast ieder verhaal een pagina-grote illustratie is afgedrukt die het hoofdmoment van de vertelling weergeeft en daardoor samenvatting en herkenningpunt is van het gehele verhaal, of zoals de schrijver opvoedkundig toelicht 'dat men vooral bij de jeugd door de oogen te treffen, de ziel beweegt'.

Mijn conclusie betreffende dit boek is driedelig:

- 1 Het is een van de allereerste ons bekende boeken met bijbelse verhalen, waarin stijl, woordkeus en vertelmethodiek blij geven van grote aandacht voor de jeugdige lezer.
- 2 Als kind van zijn tijd hecht de schrijver zeer aan het historisch gewicht van alle bijbelse gebeurtenissen.
- 3 Deze bijbelse geschiedenis beoogt een volledig overzicht van OT en NT te geven, zeker gezien de uitvoerige inleiding. Men krijgt de indruk dat het een zekere afscherming wil bieden tegen het zelfstandig bijbel lezen: wie dit gelezen heeft weet en voelt voldoende om zinvol godsdienstig te kunnen zijn, dat lijkt het doel te zijn – niet het gaandeweg zelfstandig lezen van de bijbel. Dit laatste wordt benadrukt door het feit dat een verwijzing naar de bijbelperikopen ontbreekt.

3 De verdere ontwikkeling der kinderbijbels van protestantse signatuur

We maken een sprong van haast 50 jaar naar een volgende kinderbijbel van protestantse herkomst; de ontwikkeling van de rooms-katholieke kinderbijbels komt vanaf paragraaf 4 in zijn geheel ter sprake.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw schreven de gerenommeerde theologen Dr H. Oort, Dr I. Hooykaas en Dr A. Kuenen 'De Bijbel voor Jongelieden' waarvan de Zutphense predikant Dr A.J. Oort een bewerking maakte onder de titel 'Kinderbijbel' en die in 1876 verscheen⁶. Ook deze auteur geeft zich in een Inleiding en een Woord vooraf aan de ouders zo duidelijk rekenschap van zijn werk, dat hij onze vragen 'waarom schreef hij een kinderbijbel en met welk doel?' zelf beantwoordt. Waarom deze kinderbijbel? 'Op de meeste scholen wordt niet meer, zoals voorheen, de bijbelsche geschiedenis onderwezen. In den huiselijken kring raakt het bijbelbezen, vroeger algemeen in zwang, meer en meer in onbruik. Bovenal is de verandering, die in de laatste jaren in veler beschouwing van den Bijbel heeft plaats gegrepen, oorzaak, dat sommige ouders niet meer zo ongedwongen en gemakkelijk als weleer met hun kinderen over zijn inhoud spreken. Toch voelen zij de behoefte, om hen daarmede bekend te maken, maar herhaaldelijk verneemt men de klacht, dat zij niet weten, hoe dit te doen' (pag.9). De schrijver weet zich dus op zijn wijze aangesproken door de nood van de tijd, en vandaaruit bepaalt hij ook zijn doel: 'De groote vraag is, welke waarde men aan den Bijbel hecht. Gelooft men, dat hij voor de volksopvoeding heeft uitgediend, dan is natuurlijk een kinderbijbel overbodig. Is men daarentegen van oordeel dat hij een krachtig middel zal blijven tot onderwijzing en heiliging der wereld, dan moeten wij de kinderen bekend maken met datgene, wat zij eruit kunnen begrijpen, en dat zijn voornamelijk de verhalen; maar zijn dan ook verplicht te zorgen, dat zij ze werkelijk verstaan en in dat licht beschouwen, dat ons het ware toeschijnt'. En even verder wijst hij op de 'liefelijke en verheven figuur van Jezus' die voor ons het ideaal van menselijke grootheid is.' Wat in onze christelijke samenleving goeds is tot stand gekomen, is voor een groot deel uitvloeisel van zijn beginselen. Van hun volledige toepassing wachten wij de genezing van de kwalen onzer maatschappij'.

De methode die Oort hanteert is als gebruikelijk het volgen van de draad der geschiedenis en niet het geven van een bloemlezing van bijbelse verhalen zonder samenhang.

Maar hij weet ook dat het vertellen van de bijbelse verhalen in historische lijn een hachelijke zaak is, blijkens zijn opmerking 'óf de kinderen nemen die verhalen voor zuiver geschiedenis aan, en dan prent men hun een wereldbeschouwing in, die wij voor het godsdienstig leven van onze tijd schadelijk achten; ófwel, zij geloven er niets van, gaan er om lachen en krijgen den indruk, dat de Bijbel een sprookjesboek is. De hedendaagsche jeugd is sterk geneigd tot critizeeren'.

Deze laatste opmerking heeft voor ons aan actualiteit nog niets verloren, maar Oort zag reeds een eeuw geleden, door eigen ervaring op catechisatie en zondagsschool, hoe moeilijk het is de bijbel zinnig voor een kind te ontsluiten. Ja door zijn historisch-kritische scholing besefte hij beter dan vele collega's, hoe moeilijk het is de bijbel naar zijn eigen bedoeling te verstaan. Immers wat generaties lang historisch zeker was geweest, bleek niet meer zo overduidelijk te zijn. Vanuit een vernieuwde visie op de bijbel richtte Oort zich tot een kind, waarvan hij wist, dat het ook niet meer alles als vanzelfsprekend slikt. Oort is zich dit probleem nauwkeurig bewust geweest. Hij heeft een vraagstuk aangeroerd dat tot op de huidige dag geldt: hoe brengen we bijbel en kind bij elkaar, zo dat beiden tot hun recht komen?

De 'Bijbel voor kinderen' van Dr J.H. Gunning JHzn, 1894

In de laatste jaren van de negentiende eeuw komen we nog een kinderbijbel tegen, die door de motivering van de auteur tot een ander type behoort. Dr J.H. Gunning JHzn laat in 1894 de Bijbel voor kinderen verschijnen bij A.W. Sijthoff in Leiden. Hij richt zich als volgt tot de ouders: 'Ik vond het een heerlijke gedachte tot en voor kinderen te spreken over de hoogste en heiligste belangen, mocht het zijn op eene wijze, die hen boeide en die hun deed gevoelen: 'het moet toch iets zaligs en kostelijks zijn den Heere Jezus lief te hebben! Om Hem toch beweegt zich alles in de Heilige Schrift, en van Hem te mogen

getuigen, op Hem te mogen wijzen, in Zijn licht alles te bezien, dát was mijn wensch en bede bij het schrijven van dit Boek'. In dezelfde geest introduceert de schrijver zijn boek bij de jongelieden van 10-14 jaar met het advies 'Als gij dien Bijbel met een biddend hart leest, als gij altoos vraagt: 'Lieve Heer! doe mij goed verstaan wat Gij mij door Uw heilig Woord te zeggen hebt', dan komt er zeker eens een tijd, dat gij daarbinnen iets bijzonders gevoelt, iets van vrees of blijdschap, van hoop of verlangen, van smart of van vreugde, en dát zijn de tekenen, dat gij Gods Stem uit en door dien Bijbel begint te horen. Dat begrijpt gij nu nog niet precies, en dat kan ik u ook niet nader uitleggen, maar in later dagen zult gij mij, hoop ik, beter verstaan'.

Dr J.H. Gunning JHzn behoorde tot de ethische richting in de Nederlandse Hervormde kerk. Zijn geciteerde motiveringen zijn daar mede getuigen van. Wat ons in deze duidelijke regels, als ook verder in het boek treft, is het appél dat de schrijver doet op het (religieuze) gevoel van zijn jonge lezers, het gevoel voor het bijzondere, voor het ontzagwekkende, als de weg waarlangs het kind benaderd moet worden. De mogelijkheid dat een kind (ook) kritisch kan zijn, komt niet ter sprake. De bijbel staat centraal, daar moet het kind naartoe, via het gevoel, want later komt het begrip wel – volgens Dr Gunning.

Deze methode is uiteraard geen toevallige vondst van deze theoloog, waarmee hij zich onderscheidt van tijdgenoten. Als ik het goed zie, reageert hij met vele anderen op het toenemende rationalisme en op de materialistische levensopvatting van de negentiende eeuw. Hij reageert tegen het naturalisme, het positivisme en het evolutionisme van deze eeuw die zich uiten in geloofsverzwakking, vervreemding van de kerk en onverschilligheid. Bij vele auteurs rond de eeuwwisseling kan men deze zorgelijke geluiden horen. Het is niet te verwonderen dat aan het begin van de twintigste eeuw een ware stroom van kinderbijbels verschijnt wanneer men het geloofsgoed wil redden uit de handen van het rationalisme, door meer nadruk te leggen op het wezenlijke beleven, op het gevoel voor het goddelijke; dit alles nog altijd vanuit de overtuiging dat de bijbel de historie van het heil bevat'.

W.G. van de Hulst, De Bijbelsche geschiedenissen, 1918.

Heel duidelijk zien we deze nieuwe bezorgdheid in het werk van W.G. van de Hulst, de 'meester-verteller' die in 1918 zijn boek 'De Bijbelsche geschiedenissen' het licht deed zien, gevolgd door 'Bijbelsche vertellingen voor onze kleintjes' in 1926. Beide boeken beleefden in respectievelijk 1965 en 1966 hun 15e druk, een zakelijke illustratie van de grote faam die deze uitgave geniet.

Wat stelde Van de Hulst zich vijftig jaar geleden ten doel?

Ook deze schrijver geeft zelf het antwoord, niet in zijn kinderbijbel, maar in zijn 'Bijbelsche geschiedenis'⁹, die hij schreef ten dienste van het bijbelonderwijs op de scholen.

Bij de weergave van de belangrijkste tendensen in dit boek, volg ik de uiteenzetting van Dr F. Bloemhof in Het kind en de bijbel, Callenbach, Nijkerk 1970.

Voor Van de Hulst was het doel niet in de eerste plaats het bijbrengen van kennis (vergelijk de bijbelse geschiedenissen, zoals die op de scholen in gebruik waren: gestroomlijnde informatie met een rijtje vragen) maar het scheppen van sfeer; 'in en door die sfeer kan ook de ziel van het kind bewogen worden' (a.w.pag.23).

Verstandelijke kennis kan verloren gaan 'maar wat niet verloren gaat is de herinnering aan den geestelijken dampkring, waarin ze eens leefden'. Het bijbelonderwijs heeft dus niet allereerst een instructieve functie, maar een educatieve. Van de Hulst was niet voor niets de meester-verteller, die de evocatieve kracht en de communicatieve functie van het woord kende en wist te gebruiken. Wat hij wilde, was niet redeneren, niet beschrijven of betogen, maar zo eenvoudig, teer en liefdevol mogelijk mededelen van de bijbelse stof, opdat het kind zou komen tot wat hij noemde 'het innerlijke zien', een mee-beleven, een zich betrokken weten bij dat wat de bijbel verhaalt.

Ongetwijfeld heeft hij hiermee een principe toegepast, dat voor het bijbels onderricht van grote betekenis is. Hij heeft begrepen dat de bijbelse boodschap vraagt om een verteller. De bijbel zelf is volgens deze opvatting immers één grote vertelling, hij verhaalt ons de grote daden van God. Hij definieert niet, betoogt niet, redeneert niet, maar verhaalt doorlopend. Daarom moet de bijbel verteld worden.

Van de Hulst ging het erom dat wij 'het kind in aanraking brengen met de openbaring Gods, gegeven in Zijn Woord . . . of eigenlijk nog: wij moeten met hen samen Gods stem beluisteren, opdat zij naar die stem, ook in eigen leven leren luisteren en haar door Gods genade leren verstaan'. In deze opvatting staat het leerstellige element naast het verkondigende. Nauwkeurigheidshalve dient herhaald te worden dat Van de Hulst dit schrijft met het oog op het bijbelonderwijs. In zijn pleidooi richt hij zich tot de onderwijzer, maar evenzeer heeft hij met zijn kinderbijbel en kleuterbijbel gedemonstreerd hoe hij meent dat de verkondiging voor kinderen gestalte kan krijgen.

Hoezeer we echter Van de Hulst in zijn tijd en opvattingen kunnen begrijpen, we moeten tevens goed zien dat hij veel pretendeert, namelijk dat het verkondigen van de bijbel een grote mate van zekerheid verschaft, dat het kind tot geloof komt. Op deze pretentie, alsmede op de vraag wat 'de verkondiging' is, zal het werk van Van de Hulst nog nader aangesproken worden. De reden waarom er zo uitvoerig aandacht besteed is aan deze 'meesterverteller' is dat hij in Nederland met zijn kinderbijbels zo'n gezaghebbende plaats heeft ingenomen bij de godsdienstige opvoeding van ontelbaar velen. En dat niet alleen. Als mijn interpretatie juist is, staat Van de Hulst aan het begin van een lange traditie waarin schrijvers van kinderbijbels steeds weer het gevoel van het kind willen aanspreken. Niet eens zozeer in sentimentele zin – hoewel we daar sterke voorbeelden van zullen tegenkomen – maar vooral in de overtuiging, dat gevoel voor het tremendum ac fascinans (om de termen van Rudolf Otto te gebruiken) onmisbaar is voor het geloof.

De Van de Hulst-traditie: Anne de Vries, L. Spelberg-Stokmans, Wolf Meesters

Een enkel voorbeeld uit de 'Van de Hulst-traditie' moge aantonen dat invloedrijke schrijvers steeds weer een beroep doen op het 'innerlijke zien', en op het 'liefdevol mededelen van de bijbelse stof'.

In 1933 verschijnt het 'Groot Vertelboek voor de Bijbelse geschiedenis' door Anne de Vries, met illustraties van C. Jetses. De uitgave bestaat uit een deel Oude Testament en een deel Nieuwe Testament. In 1968 verscheen de 16e druk, er zijn dan inmiddels zo'n 9 vertalingen van gemaakt. De schrijver geeft het als inleiding onder meer de volgende woorden mee:

'Boek, zoek uw weg onder de mensen.

Verheug het hart der kleinen en der groten.

En wees een gids naar dat andere Boek, het schoonste en beste van alle.

En een gids naar Hem, die waard is, om door allen gekend en bemind te worden, die ons zo onuitsprekelijk heeft lief gehad.'

Mevrouw L. Spelberg-Stokmans introduceert als volgt haar kinderbijbel 'Wat ons uit het Oude Boek verteld wordt, Bijbel voor jonge kinderen' (Bigot & Van Rossum, Amsterdam 1936):

'Ik hoop nu maar dat ik erin geslaagd ben bij jullie liefde en bewondering te wekken voor dat Oude Boek, dat door zo velen met eerbiedige schroom is ter hand genomen en gelezen. Omdat mensen daarin iets kunnen beluisteren van Hem, Die boven alles en allen in de wereld uitgaat en Die ons toch allen omvat met oneindige liefde.'

Van Wolf Meesters verschijnt in 1949 'De Bijbel, behandeld voor jonge mensen' (Kok, Kampen en Wolters, Groningen). De schrijver zegt:

'Lezing en herlezing van deze stof kan onder Gods zegen er toe leiden, dat de lezer reeds meer inzicht krijgt in de historie en in het geheel der Godsopenbaring en daardoor ook een krachtiger verlangen, om Hem te kennen en te dienen, die het van God gegeven middelpunt is van de gehele heilsgeschiedenis, Jezus Christus, de Zaligmaker, die nog steeds aan de jonge mensen toeroept: geeft Mij uw hart!'

Men ziet dat steeds weer de nadruk op het innerlijk meeleven ligt. Het lijkt me onmiskenbaar dat een lange rij auteurs – veel meer dan de enkele hier geciteerden – in hun bedoeling aan Van de Hulst verwant zijn. Waarin dat ook inhoudelijk tot uiting komt, zal in het volgende hoofdstuk nader bekeken worden.

Na 1945 wordt het terrein schijnbaar onoverzichtelijk

Na 1945, de periode waarop dit onderzoek zich speciaal zal richten, gaat de stroom van kinderbijbels gestaag voort. Het is bepaald moeilijk om in die veelheid van uitgaven (men zie het numerieke overzicht alsmede de bibliografie) van een duidelijke lijn te spreken, dan wel een algemene tendens te onderkennen.

Integendeel: vanaf 1945 en met name in de jaren vijftig wordt het terrein van de kinderbijbels totaal onoverzichtelijk.

Daarvan wordt hier een enkel voorbeeld gegeven.

Ten eerste blijven de *'klassieke' kinderbijbels* (in de lijn van Van de Hulst en Anne de Vries) vrijwel ongewijzigd bestaan, in herdruk of (zoals bij Anne de Vries) met de oude tekst, maar met moderne illustraties. Ik denk hierbij aan

S. Ulfers 'De Bijbelsche geschiedenis aan kinderen verhaald'
(Rotterdam, 1898', 1949')

Mej. G. Ingwersen 'De Bijbel in vertelling en beeld'
(Amsterdam, 1938', 1969')

L. Spelberg-Stokmans 'Wat ons uit het oude boek verteld wordt'
(Amsterdam, 1936', 1954')

Daarnaast komen er enkele welbewuste initiatieven om die traditie los te laten, ten gunste van een meer *'exegetische' benadering*, waarin gezocht wordt naar de eigenlijke bedoeling van de bijbelse verhalen en begrippen om die in een zinvolle samenhang voor kinderen levend te maken. Tot deze groep kan men rekenen – afgezien van de vaak grote onderlinge verscheidenheid –

A. Timmermans 'Bijbel voor de jeugd'
(Helmond, 1956, herzien in 1962)

Dr J.L. Klink 'Bijbel voor de kinderen'
(Baarn, 1959-1961)

Mies Bouhuys serie 'In die dagen ...'
(4 deeltjes, Zwolle, 1967)

Mathilde Roelfs 'Verhalen over God, de mensen en de wereld'
(Amersfoort, 1968)

Mies Bouhuys en Piet Worm 'De man van Nazareth'
(Amsterdam, 1969)

en wellicht nog enkele andere uitgaven. We noemden hier reeds de rooms-katholieke kinderbijbel van Timmermans, omdat deze typisch behoort tot de stroming van na 1950. Daarnaast is het opvallend dat de bovengenoemde kinderbijbels niet als typisch protestant gewaarmerkt kunnen worden. Deze beide opmerkingen gelden ook voor de volgende groep.

In toenemende mate verschijnen er *bijbelse monografieën*, boekjes die slechts een enkel bijbels verhaal of bijbelse persoon belichten. Een gehele serie van die boekjes kan misschien als kinderbijbel betiteld worden.

A.M. Cocagnac serie 'Vertellen uit de Bijbel'
(17 delen. Helmond, 1963-1966)

Alice Bergers en Lea Smulders 'Cantecleer kinderbijbel'
(10 delen. De Bilt, 1968)

NBG, KBS en Stichting Docete Karel Eykman	serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' (vanaf 1966, thans 15 delen) 'Het begin', en 'Noach', 2 delen uit de televisieserie 'Woord voor Woord' (Amsterdam, 1969)
Bij deze globale indeling in groepen is een aantal andere boeken, om diverse redenen niet direct in te passen; daarbij kan men denken aan de volgende uitgaven – van protestantse of van neutrale kant – alle van na 1945:	
Ben Anderman	'Bijbel voor de jeugd' (Amsterdam, 1964)
Anne Edwards en Shirley Steen, Karel Eykman	'De nieuwe kinderbijbel' (Wageningen, 1968-1970) 'De werksters van halfvijf, en andere gelijkenissen' (Amsterdam, 1969)
Friedrich Hoffmann	'Jeugdbijbel' (Baarn, 1968)
J.E. Kuiper	'Bijbel voor de jeugd' (Amsterdam, 1948 ¹ , 1963 ²)
M.A.M. Renes-Boldingh	'De weg van het licht' (Nijkerk, 1950 ¹ , 1969 ²)
Jac. J. Sinnema en C.M. de Vries	'Vertel het uw kinderen' (1e deel, Amsterdam, 1969)
Hella Taubes	'De Bijbel vertelt' (Den Haag, 1963)
Piet Worm	'De Bijbel, verteld en getekend' (Amsterdam, 1955-1957)

Deze indeling in drie groepen: klassieke kinderbijbels, kinderbijbels met een meer exegetische of bijbels-theologische benadering, en bijbelse monografieën, is tamelijk willekeurig én onvolledig. Bovendien is het nauwelijks verdedigbaar dat een bepaalde kinderbijbel typisch in één van deze groepen thuishoort.

Daarom zullen in hoofdstuk II onderscheidingen worden aangebracht naar de methodische opzet van de boeken. Er zal dan gesproken worden van een expliciterende, een introducerende, een refererende en een exegetische methode. Dat de indeling in drieën met een restgroep in dit hoofdstuk wordt vermeld, heeft tot doel de lezer van dit rapport deelgenoot te maken van onze oorspronkelijke verwardheid en onzekerheid toen onze collectie kinderbijbels vanaf 1945 compleet was.

Gaandeweg bleek echter dat op het terrein, dat wij als onoverzichtelijk beschouwden, ontwikkelingen aan de gang waren, die we uit de periode voor 1945 niet kennen. De auteurs van de nieuwere kinderbijbels zijn veelal niet herkenbaar aan hun kerkelijk-confessionele binding en een daaruit voortvloeiende interpretatie van 'de bijbelse boodschap'. Vaak zoekt men naar nieuwe vormen om de bijbel aan kinderen te vertellen, waarbij men veelal blij geeft van een heroriëntering op de bijbel en op het kind. Een onderscheiding in 'typisch katholiek' of 'typisch protestant' blijkt bovendien ook vaak niet meer mogelijk. Hiermee hangt nog een tendens samen, die gesignaleerd wordt om een term toe te lichten die vooral in hoofdstuk II veelvuldig gebruikt zal worden.

De oudere kinderbijbels, dat wil zeggen die van voor 1945, zijn van stijl en inhoud vaak zeer nadrukkelijk. Blijkbaar staat de schrijvers duidelijk voor ogen wat de bijbel aan het kind te zeggen heeft. De auteurs maken dat onomwonden, *expliciet*, duidelijk. Naarmate echter de voorheen als eenduidig opgevatte bijbelse boodschap voor velen problematisch wordt, zien we langzamerhand dat ook in de kinderbijbels een voorzichtiger, minder expliciete wijze van vertellen baanbreekt. Deze nieuwe benadering van bijbel en kind is ook minder uniform dan voorheen: allerwegen blijkt

men naar nieuwe methoden te zoeken. Vandaar dat in eerste instantie de neiging bestond van een 'onoverzichtelijk' terrein te spreken. Ook op het gebied van de illustraties verandert er zeer veel. In de wat oudere kinderbijbels nemen de platen ten opzichte van de tekst meestal een bescheiden en wat geïsoleerde plaats in.

In de kinderbijbel van Klink gaan – voor 't eerst – de illustraties van Piet Klaasse een heel duidelijke, zelfstandige functie vervullen, in hun verwevenheid met de tekst: de tekst is niet meer denkbaar zonder de zeer grote platen en de originele typografie, noch andersom.

Legt men daarnaast bijvoorbeeld de nog nieuwere 'De nieuwe kinderbijbel' van Anne Edwards en Shirley Steen, dan lijkt het vaak of de illustraties de tekst verdrongen hebben.

4 De verdere ontwikkeling van katholieke kinderbijbels⁹

Tot nog toe is onvermeld gebleven wat er op het gebied van de kinderbijbels gebeurde in katholieke kring. Wel noemde ik reeds de 'Bijbelsche geschiedenis in Platen' uit 1829, omdat dit een zeer vroege uitgave was die naast Van der Palm vermelding verdiende.

Maar de ontwikkeling van de katholieke kinderbijbel heeft met zoveel specifiek rooms-katholieke elementen samengehangen, dat deze lijn los van de protestantse geschetst dient te worden.

Daarom hier een beknopt signalement.

Tot in het begin van de negentiende eeuw waren in Nederland hoofdzakelijk de Mechelse en enkele Franse catechismussen in gebruik voor het godsdienstonderwijs, naast die van Canisius in verschillende vormen. Na de tijd van de Verlichting bestaat dan enerzijds de wens om de bijbel meer bij de kinderen te brengen, anderzijds is er een streven uit de neo-scholastiek om toch weer een geloofsleer op tafel te brengen. Zoals men weet zal de catechismus tot ver in de twintigste eeuw op de scholen in gebruik blijven.

Met name in Duitsland bestond er in de eerste helft van de negentiende eeuw een sterk streven om de eigen bovennatuurlijke orde van de godsdienst te benadrukken. Dit resulteerde in de uitgave van vele 'Bijbelse geschiedenissen' die vaak nog gelijkenis vertonen met de catechismussen, maar die toch meer op de bijbel georiënteerd waren en hernieuwd de nadruk legden op het heilskarakter van de openbaring.

Zo schreven B. Overberg, Joh.B. Hirscher, Schuster en anderen in die tijd hun bijbelse geschiedenissen die in vertaling ook populair waren in Nederland.

Deze twee sporen, catechismus en bijbelse geschiedenis, zullen lange tijd parallel blijven lopen, en pas in de jaren twintig van de twintigste eeuw zien we hoe sommige schrijvers op het idee komen om de (uiterst beknopte) bijbelse geschiedenissen te verwerken tot prettig leesbare boeken waarin het vertellende element tot zijn recht komt. Maar ook deze twee typen, bijbelse geschiedenis en kinderbijbel, blijven lange tijd naast elkaar bestaan, met overheersing van het eerstgenoemde type. Generaties katholieken kwamen op school in contact met de bijbelse geschiedenissen van Kloostermans, Muré, Stroy, en Eyckeler. De boekjes van B.C. Kloostermans bijvoorbeeld bereikten in 1955 een een-en-veertigste druk¹⁰.

Men kan dus zeggen dat de bijbels-godsdienstige opvoeding van het katholieke kind in de eerste helft van deze eeuw sterk bepaald werd door de 'bijbelse geschiedenissen', die het historisch gedeelte van de bijbel beknopt weergeven. Bij de protestanten kent men in dezelfde tijd ook dit soort uitgaven, met dit verschil dat de katholieke boekjes bedoeld waren voor zeer algemeen gebruik, 'voor school, patronaat en huisgezin' zoals dikwijls vermeld staat, terwijl in protestantse kring de bijbelse geschiedenis toch meer bij de school hoorde, en de kinderbijbel bij het gezin. Als gevolg hiervan ontstond de katholieke kinderbijbel betrekkelijk laat, omdat de bijbelse geschiedenissen een overheersende positie innamen.

Dit gaat pas veranderen als men in de jaren 1955-1960 er voor gaat pleiten meer eenheid te brengen in de schoolcatechese, die bestond uit drie 'godsdienstvakken': catechismus, bijbelse geschiedenis, en liturgie-onderwijs. Uit dit streven groeide de zogenaamde bijbels-liturgische (of: liturgisch-bijbelse) catechese, waarin plaats en functie van de bijbelse geschiedenis – evenals die van catechismus en liturgie-onderwijs – ingrijpend veranderden: ze raakten als zelfstandige grootheden meer en meer op de achtergrond. In diezelfde tijd zien wij ook bij de katholieken de kinderbijbel algemeen in de belangstelling komen. Het heeft er alle schijn van, dat de kinderbijbel het gebruik van de bijbelse geschiedenissen en van de catechismus overvleugeld heeft.

Twee voorbeelden uit de negentiende eeuw

Ter adstructie van de aangegeven ontwikkelingslijn kunnen we vervolgens de auteurs weer zelf vragen wat hen voor ogen stond toen ze een bijbelse geschiedenis of kinderbijbel schreven.

De Bijbelsche geschiedenis in Platen van 1829 hebben we reeds op die wijze belicht. Eén jaar daarvoor echter, in 1828, verschijnt bij J.J. Arkesteyn en Zn te 's-Hertogenbosch de Bijbelsche Geschiedenis in beknopte verhalen voor de Jeugd, een vrije bewerking van een Duitse uitgave.

Zoals ik eerder reeds opmerkte bestaat er in deze tijd, onder invloed van de Romantiek, een hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis. De anonieme auteur meent dat juist geschiedenis het kind 't meest zal aanspreken: 'Het kind hoort niets liever, begrijpt en onthoudt niets gemakkelijker dan geschiedenissen. Daar waar wij de volken nog in derzelver ontluiking aantreffen, vinden wij de meeste onderrichtingen, in wezenlijke of verdichte geschiedenissen gehuld. Dit is een belangrijk werk der natuur, waarvan men bij het onderwijs der jeugd zorgvuldig gebruik behoort te maken', en even verder 'Moeijelijk is er een weg te vinden langs welken de Godsdienst geschikter tot hunnen geest en tot hun hart kan naderen, dan langs de weg der *geschiedenis*. In dit opzicht is de gewijde Geschiedenis, die ons den mensch van zoo menigvuldige, nu goede dan slechte zijden laat zien, een uitmuntend middel om het zedelijk gevoel des kinds op te wekken, en zijn hart steeds meer en meer vatbaar te maken voor het goede'. De schrijver gebruikt het begrip geschiedenis, zoals nog steeds in ons huidige spraakgebruik, op twee wijzen: als aanduiding van de historische gebeurtenis, én als verdicht verhaal. Voor hem zijn die twee begrippen echter synoniem want, zo zegt hij tenslotte, het absolute waarheidsgehalte van de verhalen in de bijbel staat vast, daarom heet de verzameling Bijbelsche geschiedenis.

Dit boekje uit 1828 maakt op ons een nogal steriele indruk: de verhalen zijn zeer beknopt, er staan geen illustraties in, de taal houdt – naar onze huidige opvatting – nog nauwelijks rekening met het kind. Boekjes als deze hebben in grote verscheidenheid bestaan gedurende de gehele vorige eeuw. Ook Busingers Bijbelsche Geschiedenis uit 1886 zet nog geheel de traditie voort van de invloedrijke Duitsers Overberg, Schuster en anderen. Het boekje van Businger is echter in pedagogisch opzicht een stuk verder: er staan zeer veel houtsneden in afgedrukt, de schrijver doet meer moeite écht te vertellen zodat het boekje ook wat omvangrijker is. Aan het slot bevat het enkele 'grondteksten' en een uittreksel uit de geloofsleer.

Theologisch gezien legt Businger, althans de Nederlandse bewerker van het boek, een nieuw accent als hij stelt dat hij, meer dan voorheen gebruikelijk was, in het Oude Testament reeds verwijst naar het verlossingswerk dat in het Nieuwe Testament pas expliciet wordt. Deze 'theologie met voorafbeelden' is naar het mij voorkomt vooral in katholieke kinderbijbels in toenemende mate populair geworden. Bij de theologische

beschrijvingen zal ik uitvoeriger op dit punt terugkomen.

Bijbelsch Leesboek van Prof. Groenen, Dr Verhoeven, Dr Rutten uit 1926

Een werk van totaal andere opzet, veel meer een 'echte kinderbijbel', verschijnt in 1926 bij Paul Brand in Hilversum van de hand van Prof. P. Groenen, Dr Th. Verhoeven, en Dr Felix Rutten, getiteld 'Bijbelsch Leesboek, bedoeld voor school en thuis'. De auteurs geven zelf duidelijk aan wat hun uitgangspunt en doel is: 'De Bijbel, in een schoolboekje geperst, bevredigt buiten de school niet meer, en was op school al vervelend; en bij de Evangelien doet zich, ondanks hun helderen eenvoud, de behoefte gevoelen aan een verklarend gids, die de vier stemmen laat harmonieëren tot polyfonisch geheel'; en als doel wordt gesteld 'een boek dat zowel voor de school is, als voor de huiskamer en het leven: een korte samenvatting, maar tevens een levendig verhaal, door platen verduidelijkt, van de geschiedenis van het oude volk waaruit Christus werd geboren, en van Christus' leven en werken zelf'.

Het is duidelijk dat deze auteurs, in 1926, een nieuwe verwerking van de bijbelse stof duidelijk voor ogen hadden, maar zoals gesteld: de bijbelse geschiedenissen van het klassieke genre blijven dan nog lang voortbestaan, alsook de catechismussen.

De Bijbel voor de Kinderen, F. Fides. 1937

Eveneens origineel in zijn soort is 'De Bijbel voor de Kinderen' van F. Fides uit 1937 (OT + NT in 1 deeltje van 78 pagina's), origineel omdat iedere bladzijde een gekleurde illustratie bevat en 'één schoon verhaal'. Daardoor is iedere pagina een afgerond geheel; deze wordt bovendien afgesloten door een spreuk van zedelijk kaliber, bijvoorbeeld 'God is Looner van het goed en de Straffer van het kwaad' na het verhaal van Kain en Abel.

Op één punt verdient deze (Vlaamse) kinderbijbel nadere aandacht. De schrijver zegt namelijk ter inleiding: 'Dit boek' (hij bedoelt: deze kinderbijbel) 'is het schoonste dat men u kan geven. Het is de Bijbel, waarin verhaald wordt al wat God voor ons gedaan heeft'. Is dit boek 'de Bijbel'? Op zichzelf lijkt deze opmerking rijkelijk pretentius, zo niet onwaar, maar een vergelijking met vele andere bijbelse geschiedenissen van katholieke huize maakt spoedig duidelijk wat deze auteurs bedoelen: het lezen van de echte bijbel is voor niet-ingewijden te moeilijk, te riskant of te weinig interessant, daarom moet de bewerking voor kinderen een remplaçant zijn voor het origineel. In de katholieke kinderbijbels speelt duidelijk de bedoeling mee om de inhoud van de 'moeilijke bijbel' te *selecteren* op wat men voor de jeugd nuttig en wenselijk achtte. Wij zouden kunnen zeggen, dat de kinderbijbels in zekere zin een remplaçant zijn voor het origineel; ze fungeerden zelfs min of meer als een *afscherming* van de bijbel in zijn geheel. Dit betekent niet, dat de katholieke kinderen geen originele bijbelteksten onder ogen kregen: met name de 'epistels en evangeliën voor de zon- en feestdagen' werden op verschillende manieren – in hun oorspronkelijke tekst – voor de kinderen toegankelijk gemaakt.

Toch meen ik, dat wij kunnen spreken van een principiële verschil met de protestantse traditie, waarin juist de kinderbijbel bedoeld is als een inleiding op de bijbel zelf; men vergelijk de inleidende regels van Anne de Vries (par. 3): 'En wees een gids naar dat andere Boek ...'. Een dergelijke doelstelling komt men in de katholieke kinderbijbels niet tegen.

De katholieke jeugdbijbel van pater Romualdus, 1936-1938

Wij hebben reeds gezien, dat in de ontwikkeling van de kinderbijbel in katholieke kring rond 1950 een cesuur valt. Vóór die tijd verschijnen sporadisch kinderbijbels die ook het verhalende element van de bijbel willen weergeven. Integendeel, alle nadruk lag op het feitelijke, (heils-)historische van de bijbelse geschiedenis. In dit opzicht zijn de

boeken van Prof. Groen c.s., van Fides, en pater Romualdus (plus misschien nog een enkele) eenlingen.

De zojuist genoemde pater Romualdus vervaardigde samen met T. Hölscher tussen 1936 en 1938 'De Katholieke jeugdbijbel', OT en NT in twee delen, een werk dat vele malen herdrukt is. Zij stelden zich ten doel 'onze jonge mensen een eigen wereldbeschouwing bij te brengen om hen daardoor hun eigen leven beter te doen begrijpen. Daardoor hebben we de geschiedenis van de bijbel beschreven als de ontwikkeling van een groot opgezet plan, waarin de liefde van God alle mensen omvat en dat zijn voorzienigheid door de loop der eeuwen heen ten uitvoer brengt'. Het vooropstellen van het belang van de jonge lezer en zijn bevattingvermogen komt bij vele navolgers van pater Romualdus steeds nadrukkelijker aan de orde. De beste illustratie daarvan is het werk van Alphons Timmermans.

Bijbel voor de jeugd van Alphons Timmermans, 1946-1948

Van 1946 tot 1948 verschijnt van de hand van Alphons Timmermans de Bijbel voor de jeugd in 24 delen. Voor een typering van dit boek in pedagogisch opzicht sluit ik geheel aan bij de woorden van Dr Jos. Keulers: 'De stijl is los en vlot en treedt in onmiddellijk contact met de kleine lezers; het is alsof Timmermans voor zijn klas staat en in die bewegelijke kindergezichten de reactie zijner woorden bespeurt. Wat te zwaar is voor de kleine hersens wordt in kindertaal vertolkt'. Enkele jaren later verschijnt deze serie als een editie in twee delen en daarna in een tweede druk van 1962-1964 geheel herzien.

Vooral in deze laatste uitgave blijkt dat voor de schrijver de *eigen ervaringswereld* van het kind en diens bevattingvermogen centraal staat. Dit is het criterium voor de keuze van de bijbelverhalen en voor de manier waarop ze worden verteld.

In 1954 en 1955 schrijft Timmermans de Bijbel voor de kleintjes, OT en NT in twee delen; van deze boekjes verschijnt in 1965 de 10e gewijzigde druk onder de titel *Bijbelverhalen* (Helmond).

Andere moderne katholieke uitgaven

De grote populariteit van de boeken van Timmermans lijkt ook andere uitgeverij te inspireren. Ik doe slechts een greep uit de meest bekende kinderbijbels die vanaf 1960 verschenen.

In 1962 verschijnt bij Cantecleer de 'Kinderbijbel', door E.P.W. Hillmann ofm, van oorsprong een Duitse uitgave (Patmos, Düsseldorf 1958) en in het Nederlands vertaald door Lea Smulders. Het boekje geeft in 96 pagina's een zeer beknopte weergave van de bekendste verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament. Zeer veel, vaak paginavullende illustraties.

1963-1966: 17 deeltjes in een serie 'Vertellen uit de Bijbel', door de Franse pater A.M. Cocagnac, uitgave Helmond. Ieder van de deeltjes heeft een bijbelse persoon als onderwerp. Weinig tekst, zeer veel illustraties.

1965: 'De blijde boodschap', teksten uit het Nieuwe Testament, (Willibrord-vertaling), steeds voorafgegaan door een commentaar van Harrie Duif en Okke Jager. Per verhaal een kleine illustratie; het boekje is bedoeld voor kinderen vanaf 10 jaar.

1967: 'Benvenuti-Bijbel', een groot-formaat gezinsbijbel met een bloemlezing uit het OT en NT van de Willibrord-vertaling [2 delen]. Zeer grote illustraties in de stijl van de Italiaanse schilder Benvenuti.

1968: de 'Cantecleer-kinderbijbel', in 10 deeltjes. Een Duitse uitgave, in het Nederlands vertaald door Alice Bergers en Lea Smulders. Rijk geïllustreerd; wat meer tekst dan in

de serie 'Vertellen uit de bijbel', niettemin zijn de illustraties bepaald omvangrijker dan de tekst.

1968: 'Verhalen van de Grote Koning', eveneens van buitenlandse herkomst, Nederlandse bewerking van Lize Stijma. Oude en Nieuwe Testament in 2 delen, veel illustraties; de beide uitgevers, Helmond en Callenbach, hebben deze boeken bedoeld als een oecumenische uitgave.

Terzijde zij opgemerkt dat met name bovenstaande uitgaven blijken geven van een tendens tot oecumenisering. We duiden hier reeds op.

Eerdergenoemde Benvenuti-bijbel doet sterk denken aan de katholieke gezinsbijbels die perioden van grote populariteit hebben gehad. Vanaf het begin van de twintigste eeuw kwam dit type geïllustreerde bijbel tot bloei, een ontwikkeling die verzwakt in de jaren 1920-1930, en nog eens opleeft in (vaak kolossale) uitgaven rond 1950. Bekend zijn vooral de 'Bijbelse geschiedenis voor het katholieke gezin', met platen van Gustav Doré (1950); de 'Geschiedenis van het Oude Testament en Nieuwe Testament' door H. Wolffenbuttel-van Rooyen, de illustraties zijn eveneens van Gustav Doré (1950); en de 'Bijbelse geschiedenis' door Dr. Jos. Keulers (1953).

Zonder op het verband in te gaan tussen 'gezinsbijbels' en 'kinderbijbels' zij hier opgemerkt, dat in menig katholiek gezin de geïllustreerde gezinsbijbels ook fungeerden als voorlees-, kijk- en leesboek voor de kinderen.

Uit dit overzicht blijkt dat vooral sinds 1960 er een sterke toename is van het aantal kinderbijbels van katholieke zijde. Daarbij worden nog buiten beschouwing gelaten al die afzonderlijke boeken en boekjes die over een enkele bijbelse persoon vertellen (Mijn eerste boek over Jezus, David in de Kerstnacht, De kleine Zacheüs, alle uitgaven van Canteleer).

5 Enige nadere gegevens

- 1 In paragraaf 3 hebben we een periode van vijftig jaar kortheidshalve overgeslagen, om – wat betreft de negentiende eeuw – niet in details te treden. Gedurende die periode van vijftig jaar verschenen onder meer de volgende kinderbijbels.

C. Schmid, 'Bijbel voor kinderen', 1835

'Rijmbijbel voor de jeugd', 1852

'De Kaapsche kinderbijbel', door een leraar der Geref. Kerk in Zuid-Afrika, 1862

P. Huet, 'Prentbijbel voor kinderen', 1870-72

In totaal zijn er tussen 1800 en 1900 een 26 kinderbijbels verschenen.

- 2 Uit de Bibliografie zijn de volgende statistische conclusies te trekken.

a KINDERBIJBELS

geteld naar confessie
van de auteur

	PROT.	R.K.	Alg./Oecumenisch	Totaal
van 1900-1945	36	3	1 Joods	40
van 1945-1969	26	17	9 Alg/Oecmn 1 Joods	53
van 1960-1971	15	10	9 Alg/Oecmn	34

- b Van deze totalen zijn enkele uitgaven een vertaling of een bewerking van een buitenlandse uitgave:

van de kinderbijbels	PROT.	R.K.	Alg.	Totaal
van 1900-1945	4	1	–	5
van 1945-1969	1	7	3	11

- c Van 9 van de 53 uitgaven sinds 1945 is de auteur een theoloog, of heeft een theoloog advies gegeven respectievelijk medewerking verleend.
- d Van de 53 sinds 1945 uitgegeven kinderbijbels zijn er 19 geschreven/vertaald/bewerkt door een vrouwelijke auteur.
- e Gerekend naar het aantal herdrukken hebben de boeken van de volgende auteurs de grootste verspreiding gehad:

Ulfers, Spelberg-Stokmans, V.d. Hulst, Timmermans, Anne de Vries, J.E. Kuiper, Klink, Cramer-Schaap, Renes-Boldingh, en Bijbel voor jonge mensen van Bettschart/Schaeck.

3 Minstens 8 recente kinderbijbels werden uit het Nederlands vertaald:

Kinderbijbel	Vertaald in
Anderman, Bijbel voor de jeugd	Hongaars
Cramer-Schaap	Duits, Noors, Engels
V.d. Hulst, Bijb. geschiedenissen	Javaans, Toba-Bataks, Zuidafrikaans
Ingwersen	Engels, Hongaars
Klink	Duits, Engels, Engels (USA)
A.de Vries, Groot Vertelboek	Zweeds, Noors, Spaans, Portugees, Duits, Zuidafrikaans, Bahasa Indonesia
A.de Vries, Kleutervertelboek	Srana (Suriname), Noors, Zweeds, Duits (2x), Frans, Deens, Engels, Fins, Zuidafrikaans, Japans
Piet Worm	Zweeds, Engels, Spaans, Italiaans

Noten bij hoofdstuk I

- 1 N.F. Noordam, in 'Opdracht', januari 1963, pag. 12 vv.
- 2 J.H. van de Berg, 'Metabetica', Nijkerk 1970¹⁷, pag. 36.
- 3 'De Kleine Printbijbel, Waar in door verscheide afbeeldingen een meeninge van Bybelsche spreuken verklaart werden'. Uitgegeven 'Te Amsteldam, By Dirk onder de Linden, Bybel- en Boekverkoper in de Kalverstraat, over de Karseboom', 1754. Een exemplaar van deze zeer interessante uitgave bevindt zich in de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap.
- 4 In dit rapport moest een keuze gemaakt worden ten aanzien van het ogenblik waarop kinderbijbels ontstaan. Deze keuze is gemaakt in het besef dat reeds lang voor 1800 voorlopers van kinderbijbels zijn te signaleren; waarschijnlijk reeds in de vroege geschiedenis van het christendom.
- 5 J.H. van der Palm, 'Bijbel voor de jeugd. Tafereelen uit de gewijde geschiedenis voor Christen-Huisgezinnen', Gouda 1859 (herdruk), pag. VIII. Deze uitgave is in het bezit van de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap te Amsterdam. (Men vindt daar een zeer interessante collectie kinderbijbels.)
- 6 A.J. Oort, 'Kinderbijbel', 's-Gravenhage 1903³.
- 7 Dit kan zonder meer geconcludeerd worden uit de belangwekkende 'Bibliografie van kinderbijbels', samengesteld door Adriana H. Burggraaf, als werkstuk voor de Bibliotheek en Documentatieschool te Amsterdam, 1969. Deze bibliografie bevat vrijwel alle titels van kinderbijbels die na 1902 uitgegeven of herdrukt zijn: de oorspronkelijke Nederlandse, de in het Nederlands vertaalde en de uit het Nederlands vertaalde kinderbijbels.
- 8 W.G. van de Hulst, 'Bijbelse geschiedenis', Groningen 1921.
- 9 Alle hierna te noemen katholieke uitgaven zijn in het bezit van de voortreffelijke bibliotheek van het Hoger Katechetisch instituut te Nijmegen.
- 10 B.C. Kloostermans is de schuilnaam van Br. Beatus en Br. Cyprianus, die als religieuzen, kloosterlingen, de naam Kloostermans kozen. In 1918 begonnen zij met 'Ons Voorbeeld', dat in 1959 zijn 43e druk beleefde. In 1923 schrijft de tweede auteur onder dezelfde schuilnaam: Gods Volk, dat in 1944 zijn 28e druk bereikt; in 1924 idem: Het Oude Verbond, waarvan in 1960 de 37e druk; idem in 1924: Geschiedenis van het Oude Testament voor school en huisgezin, waarvan in 1953 de 12e druk. Later volgen nog andere titels.

II theologische benadering van kinderbijbels

1 De godsdienstige vooronderstelling

De vooronderstelling van iedere kinderbijbel is uiteraard dat de bijbel van belang is bij de godsdienstige opvoeding van het kind en dat de bijbel aan kinderen ook echt iets te zeggen heeft. Gezien de grote populariteit van kinderbijbels (men vergelijk de getallen in het vorige hoofdstuk), zijn er blijkbaar veel ouders die hun kinderen reeds op jonge leeftijd in contact willen brengen met een boek dat voor henzelf iets betekent, waaraan zij – om welke reden dan ook – waarde toekennen.

Deze waarde zal in de meeste gevallen een godsdienstige zijn. Het is ons echter gebleken, dat culturele en historische factoren een rol kunnen spelen en dat men van daaruit meent, dat een kind nu eenmaal behoort te weten, wat er in de bijbel staat.

De bijbel is als zodanig een boek van volwassenen, dat door zijn ouderdom, taalgebruik en zijn niet-alledaagse begrippenwereld niet zonder meer aansluit bij de denkwereld van de huidige volwassenen, laat staan bij die van kinderen. De kinderbijbel is dan een poging om dit niet-passen op te heffen, en wel van de kant van de bijbel uit: een aanpassing van de bijbel aan het kind.

Men kan ook zeggen dat de schrijver van een kinderbijbel 'vertaalwerk' verricht, ten dienste van het kind.

Hieruit is reeds een voor de hand liggende conclusie te trekken ten aanzien van de voorwaarden waaraan een goede kinderbijbel moet voldoen. Hij moet in de eerste plaats de bijbel recht doen. De aanpassing aan het kind mag immers nooit die vorm aannemen dat de bijbel zo op maat gesneden wordt dat zijn identiteit daarbij verloren gaat.

Men heeft dan misschien wel een leuk aangepast kinderboek, maar geen kinderbijbel. Bovendien, als men erop uit is een leuk kinderboek te vinden, dan kan men beter bij die boeken terecht, die niet eerst 'vertaald' moesten worden. De echte kinderboeken zijn

daarenboven veel spannender en veel duidelijker dan een kinderbijbel.

Maar wat is die 'identiteit van de bijbel'? En waarom zou men daar zo'n punt van moeten maken? Is het niet voldoende om gewoon de verhalen uit de bijbel in eenvoudige taal om te zetten voor de kinderen?

De moeilijkheid zit juist in dit 'gewoon' vertellen.

Wat is immers 'gewoon' het bijbelse scheppingsverhaal vertellen, als de bijbel zelf achtereenvolgens twee verschillende verhalen bevat? Kan men 'gewoon' vertellen dat Jezus een dode weer levend maakt? In een sprookje gebeuren die dingen gewoon, maar dat is toch niet de strekking van de bijbel?

Daarbij komt nog de vraag wat 'de verhalen uit de bijbel' zijn. Iedere kinderbijbel bevat altijd slechts een selectie van alles wat in de bijbel staat. Onze vraag is dan direct, met welke maatstaf er geselecteerd is. Een godsdienstige? Een bijbelse? of een avontuurlijke? een zedelijke?

Deze vragen hangen ten nauwste samen met de algemene vraag naar de identiteit van de bijbel. De beantwoording van die vragen is afhankelijk van de bijbelse en godsdienstige opvattingen van de afzonderlijke schrijvers van een kinderbijbel. Iedere schrijver ziet zich zelf onvermijdelijk voor de vraag gesteld wat de betekenis van een bijbels verhaal is, hoe die betekenis op verantwoorde wijze verwoord kan worden voor een kind, wat de samenhang is in die veelheid van verhalen, enzovoort.

Aangezien dit allereerst theologische kwesties zijn, proberen wij een karakterisering te geven van kinderbijbels vanuit theologisch gezichtspunt, waardoor de opvattingen van de respectievelijke auteurs zo naar voren komen, dat zij voor onderlinge vergelijking, waardering en kritiek vatbaar zijn.

2 Welk godsdienstig doel hebben de auteurs?

De kinderbijbels zoals we die thans kennen, wijken onderling nogal af in bedoeling en derhalve ook in vormgeving. Ieder kan dit eenvoudig constateren in een boekhandel; een boek bijvoorbeeld als Anne de Vries' 'Groot vertelboek voor de Bijbelse geschiedenis' is als type nauwelijks vergelijkbaar met de 'Kinderbijbel' van Hillman/Lea Smulders. Beide boeken worden aangeduid als kinderbijbel, maar De Vries geeft een weergave van het Oude en Nieuwe Testament in ruim 700 pagina's, terwijl de Cantecleer-uitgave nauwelijks 93 pagina's nodig heeft.

Willen we dus uiteindelijk tot een kwalitatieve vergelijking komen van kinderbijbels, dan moeten we eerst een verdeling in typen maken die rekening houdt met de verschillende doelstellingen van de auteurs, welke doelstelling weer een gevolg is van een bepaalde godsdienstige en/of pedagogische opvatting.

Voor een hanteerbaar overzicht worden voorlopig de volgende drie typen onderscheiden:

2|1 Bijbelse geschiedenis

- a Vele van de klassieke auteurs en ook sommige van de moderne willen door een reeks verhalen de bijbelse geschiedenis weergeven. In hoofdstuk I hebben we gezien dat 'kinderbijbel' en 'bijbelse geschiedenis' lange tijd synoniem waren (zie de titels van de boeken van A. de Vries en W.G. van de Hulst). In datzelfde hoofdstuk werd geconstateerd dat met name sinds de Romantiek de interesse voor de bijbel zich vooral op het historisch aspect heeft gericht: in die zin dat wat in de bijbel staat niet zo maar mooie of leerzame verhalen zijn, maar dat het geschiedenis is, écht gebeurd en daarom betrouwbaar. In deze opvatting speelt het begrip heilsgeschiedenis een grote rol: de openbaring van God, zijn heilsdaden in de wereld, worden pas evident in de voortgaande geschiedenis, 'God definieert zich in de reeks van zijn daden', vanaf Abraham die wegtrekt uit Ur, via de Exodus uit Egypte tot een climax in Jezus van Nazareth. Deze opvatting, dat de

openbaring van God principeel historisch van aard is, leidt gemakkelijk tot de voorstelling dat dus de 'wereldgeschiedenis' gelijk is aan de heilsgeschiedenis. Er is ook reeds op gewezen dat het schoolvak bijbelse geschiedenis bij katholieken en protestanten eigenlijk altijd maatgevend is geweest voor de benadering van de bijbel op deze historiserende manier. Het schijnt daarbij om échte gebeurtenissen uit het verleden te gaan, gebeurtenissen die onbetwijfelbaar zijn en daarom tot het fundament van het geloof behoren.

Deze bedoeling, het weergeven van de bijbelse geschiedenis, blijkt in veel kinderbijbels al uit de selectie van de verhalen die men uit het Oude en Nieuwe Testament heeft gemaakt. In het Oude Testament gaat alle interesse naar het 'historische' gedeelte; dat blijkt Genesis tot en met Koningen te zijn. In het Nieuwe Testament is het Matteüs tot en met Handelingen 2.

Zo verwonderlijk is deze selectie op zich zelf niet. Lange tijd immers werden de genoemde geschriften uit het Oude Testament aangeduid als 'geschiedkundige boeken', terwijl over het leven van de historische Jezus geen beter verslag lijkt te bestaan dan bij de evangelisten. Wie een bijbelse geschiedenis wilde schrijven kon zich beperken tot bovengenoemde selectie.

Een derde kenmerk van dit type kinderbijbels is, dat de schrijvers de heilsgeschiedenis vaak doortrekken naar de kerk en de gelovende, c.q. het kind van nu, zodat een dergelijke kinderbijbel doelmatig kan tenderen naar een 'opvoeden tot geloof'. Heilsgeschiedenis heeft immers alleen betekenis als de aangesprokene zich daarbij betrokken weet.

Voorts worden meestal kennis van de bijbel, kennis van belangrijke teksten en specifiek woordgebruik beoogd, aangezien in deze opvatting geloven ook kennis van het heil betekent, en die is in hoogste concentratie in de bijbel aanwezig.

b Kenmerkende vertegenwoordigers van deze groep kinderbijbels zijn:

de klassieken:

W.G. van de Hulst	'De Bijbelse geschiedenissen', en 'Bijbelse vertellingen'
A. de Vries	'Groot vertelboek voor de Bijbelse geschiedenis', en 'Kleutervtelboek'
G. Ingwersen	'Bijbel in vertelling en beeld'
M.A.M. Renes-Boldingh	'De weg van het licht'

en van de moderne uitgaven:

Lize Stilma	'Verhalen van de Grote Koning'
Anne Edwards en Shirley Steen	'De nieuwe kinderbijbel'
Friedrich Hoffmann	'Jeugdbijbel'.

c Enkele kanttekeningen bij dit type kinderbijbel.

Verderop in dit hoofdstuk zullen wij nog enkele malen stellen, dat we in de bijbel vaak met tendentieuze geschiedenis te doen hebben. Weliswaar is de openbaring van God historisch van aard in de bijbel, doch dat wil niet zeggen dat de bijbelschrijvers eenzelfde begrip van historie hadden als mensen uit de twintigste eeuw. Wil men deze twee, heilsgeschiedenis en wereldgeschiedenis, toch in elkaar laten overvloeien, dan ontstaat gemakkelijk het misverstand dat alles wat 'waar' is ook per se 'echt gebeurd' moet zijn. Daarmee wordt een iedere willekeurige bijbelschrijver nolens volens een geschiedkundige gemaakt (in de huidige, objectief-rationele betekenis).

2.2 Bijbelse verhalen

- a Daarnaast heeft een steeds groeiend aantal schrijvers als doel niet meer de gehele gecanoniseerde bijbelse geschiedenis te vertellen, maar slechts een selectie van de bekendste bijbelse verhalen. Deze boeken of vaak series van kleine boeken zijn vooral een product van de laatste tien jaar en als zodanig een gevolg van een gewijzigd godsdienstig, cultureel en pedagogisch klimaat. De onder 2.1 genoemde 'klassieke' kinderbijbels behoren immers typisch bij het traditioneel godsdienstige gezin, waar het hanteren van de bijbel een duidelijke functie heeft binnen de geloofsopvoeding als geheel. Daarom worden de verhalen vaak zo nadrukkelijk en onderwijzend verteld. De uitgaven van bijbelse verhalen maken daarentegen meestal een wat luchtiger en minder nadrukkelijke indruk. De verhalenboekjes concentreren zich meestal op een enkele bijbelse persoon, terwijl van een duidelijke heils-historische lijn gewoonlijk geen sprake is.
- b Vooral de verhalen voor kleuters en jonge kinderen vallen in deze groep (bijvoorbeeld Anne de Vries, 'Bijbelboekjes voor de kleuters', 10 delen van 32 bladzijden), maar ook: 'Cantecleer kinderbijbel', 10 delen van 26 bladzijden, 1968.
De serie 'Vertellen uit de Bijbel', 17 delen van 24 bladzijden, uitgave Helmond, 1963-1966.
Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord, verhalen uit het Oude Testament', uitgave Wereldvenster, 1966.
Mies Bouhuys en Noni Lichtveld, serie 'In die dagen . . .', 4 delen van 34 bladzijden, uitgave J.J. Tijn, 1967-1968.
Karel Eykman, 'Het begin', en 'Noach', uitgave Moussault 1969.
Serie 'Wat de Bijbel ons vertelt', thans 15 delen, uitgave Nederlands Bijbelgenootschap/Stichting Docete.
Bij de laatste uitgave moeten we aantekenen dat deze serie oorspronkelijk bedoeld is als een reeks bijbelse verhalen voor geestelijk gehandicapten. In de praktijk bleken echter de boeken ook kleuters en jonge kinderen aan te spreken.

2.3 Jeugdbijbels

- a Voor de jeugd vanaf ongeveer 12 jaar bestaan er allerlei jeugdbijbels die de bijbel al enigszins integraal naar taal en betekenis willen weergeven, om zodoende de lezer te wennen aan het zelfstandig lezen van de bijbel.
Soms neemt men een bijbelpericoop – in een goede gangbare vertaling – en voorziet die van inleidingen en toelichtingen, zoals bij deze twee:
'Benvenuti-Bijbel', een bloemlezing uit de Willibrord-vertaling, uitgave Proost, Turnhout 1967;
'De Blijde Boodschap', teksten uit de Willibrord-vertaling voorafgegaan door een kort commentaar, uitgave Helmond.
- b Of men maakt een nieuwe – eventueel gecompriëerde – vertaling, waarin aandacht besteed wordt aan het oorspronkelijke bijbelse taal- en woordgebruik. Ook hier hebben de toelichtingen een belangrijke informatieve functie (kennis van land en volk, zeden, mentaliteit, enzovoort) zoals in:
'Bijbel voor jonge mensen', uitgave Malmberg 1968'.
Voorts zou men tot deze categorie kunnen rekenen Mies Bouhuys/Piet Worm, 'De man van Nazareth', Amsterdam 1969;
Mathilde Roelfs, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld', uitgave Roelofs van Goor, 1968.

- 2.4 Deze indeling in bijbelse geschiedenis, bijbelse verhalen en jeugdbijbels kan niet meer dan een richtsnoer zijn, om de eenvoudige reden dat niet alle boeken die zich als kinderbijbel aandienen met deze indeling te klasseren zijn.

'De Bijbel voor de kinderen' van Dr Klink, 'Vertel het uw kinderen' van Sinnema en De Vries, en 'Dromen van vrede' van Evenhuis en Bouhuys vallen buiten deze indeling. Bij deze auteurs lijkt het doel te zijn een 'kinderbijbel nieuwe stijl' te schrijven. In kinderbijbels van dit type zijn moderne exegetische en bijbels-theologische inzichten deskundig verwerkt.

3 Welke methoden van vertellen en schrijven worden gevolgd?

Na de vaststelling dat kinderbijbels minstens in drie typen te onderscheiden zijn, moeten we ook zien langs welke weg deze ontstaan. Hoe wordt er verteld in kinderbijbels? Dat is de vraag naar de methode waarmee men bijbel en kind bij elkaar brengt.

- 1 Verreweg de meeste kinderbijbels zijn opgezet via een geijkte werkmethode: de schrijver gaat uit van het bijbelverhaal in een Nederlandse vertaling, hij comprimeert naar eigen goeddunken, vereenvoudigt desgewenst woorden en begrippen, totdat een verhaal ontstaat, dat voor kinderen begrijpelijk is. In de lange reeks van kinderbijbels die wij kennen is deze methode bijna zonder uitzondering favoriet geweest. Dat ligt overigens voor de hand. De schrijvers immers die deze methode volgden, konden een godsdienstig milieu vooronderstellen: het kind kwam in het gezin, op school, op zondagsschool, in de kerk en in de christelijke cultuur van alledag in aanraking met de bijbel. En dat varieerde van de vaste bijbellesing aan tafel tot de omineuze aankondiging dat 'oom Kees Abram gezien heeft'. De bijbel, het bijbelse taalgebruik, de beelden en personen hadden, en wellicht: hebben, in het godsdienstige milieu een vanzelfsprekende plaats. De schrijver van een kinderbijbel had – evenzeer als de juffrouw op school – de taak die bijbel vereenvoudigd weer te geven, uit te leggen wat voor het kind niet begrijpelijk was.

Deze methode die de functie en de betekenis van de bijbel als een gegeven aanneemt, en beide nader aan kinderen wil uitleggen, zullen we aanduiden met explicitierend.

Als auteurs die overwegend deze methode volgen noemen we W.G. van de Hulst, Anne de Vries en G. Ingwersen.

- 2 Er is nog een andere vorm om de bijbel voor kinderen toegankelijk te maken, namelijk een methode die we met introducerend zullen aanduiden. Schrijvers die deze methode volgen, gaan niet zozeer uit van de gegeven denk- en leefwereld van de bijbel, maar meer van de eigen ervaringswereld van het kind en van hieruit proberen ze een brug te slaan naar soortgelijke ervaringen en gebeurtenissen in de bijbel. Het zal duidelijk zijn, dat bij deze manier van benaderen van de bijbel nauwelijks meer een godsdienstig milieu voorondersteld wordt, of wellicht helemaal niet meer. De taak van de schrijver is dan ook niet meer het uitleggen van de bijbel die een gegarandeerde plaats heeft, maar het opnieuw openen van toegangswegen tot een oorspronkelijk begrijpen en beleven van het boek. Auteurs en titels
Mies Bouhuys, serie 'In die dagen . . .', uitg. Tijl, 1967.
Jac. Sinnema/C.M. de Vries, 'Vertel het uw kinderen', uitg. Ned. Zondagsschool Ver./Van Goor, 1969.
Karel Eykman, 'De werksters van halfvijf en andere gelijkenissen', Amsterdam, 1969.

- 3 Een derde methode zou ik willen aanduiden met refererend: noch uitleg van de bijbel, noch de toegang daartoe zijn in eerste instantie doel, doch een goedlopend verhaal uit de bijbel, zonder nadrukkelijke toepassing op de lezers of accenten op de eigen bijbelse context. Men zou kunnen zeggen dat de vooronderstelling van deze methode is, dat de bijbel een belangrijk en boeiend stuk cultuurgood is dat waard is om steeds weer opnieuw verteld te worden.

Deze methode wordt vooral vertegenwoordigd door het boek van Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord', Baarn 1966.

- 4 Tenslotte dient een aspect belicht te worden dat zich moeilijk als een afzonderlijke methode laat karakteriseren, omdat het meer of minder duidelijk in verschillende kinderbijbels een rol speelt. Ik doel hier op een meer exegetiserend benaderen van de bijbel.
- De vraag is dan niet meer 'wat betekent dit verhaal voor het kind' (zoals onder 1), noch 'hoe herkent het kind zijn eigen ervaringen in de bijbelse verhalen', maar in eerste aanleg 'wat betekende dit verhaal in de context van de tijd dat het verteld en opgeschreven werd en wat kan dat nu (voor het kind) betekenen?'
- Deze manier van vertellen verlangt van de lezer vanzelfsprekend enig kritisch en historisch begrip, zodat de methode alleen bij wat oudere kinderen zinvol lijkt.

ND: Zoals gezegd is dit geen methode die door enkele schrijvers exclusief gevolgd wordt: vele van de meer moderne uitgaven doen hun voordeel met de resultaten die de theologie op het terrein van de exegese heeft bereikt.

Er zijn echter vier auteurs die de bijbelse exegese in sterke mate in hun boeken laten doorwerken:

J.L. Klink, 'Bijbel voor de kinderen', Baarn 1969; Oude en Nieuwe Testament in twee delen, waarvan achtereenvolgens een 8e en een 9e druk verschenen zijn; Mathilde Roelfs, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld', Amersfoort 1968; alleen een deel Oude Testament is tot nu toe verschenen; Jac.J. Sinnema/C.M. de Vries, 'Vertel het uw kinderen'; Gertie Evenhuis/Nico Bouhuijs, 'Dromen van vrede'.

4 Het probleem van de godsdienstige passe-partouts en van de denkschema's

Drs A.B. Lam, tijdens zijn leven pedagoog en leraar voor de bijbelvakken aan een christelijke kweekschool, laat zich in zijn boek 'Het gegeven woord' (gewijd aan de overdracht van de bijbelse geschiedenis op de lagere school) kritisch uit over de predikanten die zich in hun achtereenvolgende preken thematisch steeds weer herhalen. Deze dominees – en niet alleen zij – zegt Lam, zijn er blijkbaar van overtuigd dat het in alle delen van de bijbel steeds om één en dezelfde waarheid gaat, en aan de kapstok van deze waarheid hangen zij zondag na zondag hun preken op: het zijn kapstok-preken. Voor de een luidt die waarheid steeds 'Gods liefde kent geen grenzen', voor een ander 'ellende, verlossing, dankbaarheid' en een derde thematiseert alles tot de moderne 'medemenselijkheid'. De schrijver zegt dan, dat voor iemand die zijn eigen waarheid gebruikt als *passe-partout* voor de meest uiteenlopende pericopen in de bijbel, de bijbel op den duur niets nieuws, niets verrassends meer kan hebben. Met andere woorden: als wij al van te voren weten wat de bijbel ons te zeggen heeft, dan heeft de bijbel ons heel spoedig niets meer te zeggen'.

In dit verband wijst Lam vervolgens op een drietal van die zogenaamd algemene waarheden, *passe-partouts*, populaire vertelschema's dus, waarmee vooral aan kinderen herhaaldelijk uit de bijbel wordt verteld. De door hem gesignaleerde denkschema's ben ik in een aantal kinderbijbels zo vaak tegengekomen, dat ik ze naar benaming en inhoudsbepaling van hem overneem. Lam ontleent ze trouwens zelf ook gedeeltelijk aan de kinderbijbels. Het gaat om de volgende 'modellen':

- 1 het 'God-beloont-de-goeden' *passe-partout*
- 2 het *passe-partout* van de exemplarische geloofsgetuigen
- 3 het 'God-kan-alles' *passe-partout*.

4.1 Het 'God-beloont-de-goeden' passe-partout

Het moraliserend tegenover elkaar stellen van de zogenaamd goede en slechte mensen, is in veel kinderbijbels een geliefd thema. De goede mensen – die alle deugden in zich verenigen: ze zijn altijd vriendelijk, ze geloven in God – hebben weliswaar veel te verduren van de slechten, maar ze weten van tevoren(!) dat God aan hun kant staat, en daarom strijden ze opgewekt hun goede strijd.

Ter illustratie van dit passe-partout nemen we een voorbeeld uit een van de meest bekende kinderbijbels, 'Bijbelse vertellingen voor onze kleintjes' van W.G. van de Hulst (pagina 44). De schrijver heet een meester-verteller, hij weet de kleine kinderen feilloos in hun taal aan te spreken, maar zijn bijbelse vertellingen blijven vaak steken in een zwart-wit moralisme van goede tegenover slechte mensen.

Als Van de Hulst eerst verteld heeft hoe de 'boze broers' de argeloze Jozef te lijf gaan en hem vervolgens in een diepe kuil werpen, gaat het verhaal als volgt verder:

'Arme Jozef! Daar ligt hij nu in de kuil; zo bang, zo alleen. En het is er zo donker; het is er zo kil. En hij kan er niet uit. De kuil is veel te diep. Hij roept, hij schreeuwt, hij smeekt. O, 't geeft niets, niets! Moet hij daar nu altijd blijven? En als de broers nu weggaan? Als ze hem helemaal alleen laten? O, wat dan? Jozef kijkt omhoog. Daar is een heel klein plekje van de blauwe lucht. Daar, heel in de hoogte, ziet hij een klein plekje van de hemel. Jozef vouwt zijn handen: hij bidt.

Jozef weet het wel: daar boven in de hemel woont God. Die weet alles. Die ziet alles. Die weet ook wel, hoe boos de broers zijn. Die ziet ook de arme Jozef wel, al is de kuil nog zo donker en nog zo diep. Vader Jacob heeft dikwijls aan Jozef verteld, dat God zo goed voor hem is geweest in zijn leven. Jozef denkt: 'De Heer kan alles; Hij kan ook zorgen voor mij.' En dan gaat Jozef maar stil in een hoekje zitten. 'Ik zal heel tevreden zijn. Ik weet niet, wat er gebeuren zal met mij, maar God weet het wel. Ik zal stil zijn!'

Lam noemt dit, mijns inziens terecht, een ontoelaatbare vertekening van het bijbelse verhaal en wel om de volgende redenen. De schrijver van dit bijbelgedeelte zegt inderdaad enkele keren: 'De Heer was met Jozef', en later als Jozef koning is in Egypte, zegt hij volgens Gen.50:20: 'Gij hebt wel kwaad tegen mij gedacht, maar God heeft dat ten goede gedacht, om te doen gelijk het heden ten dage is: een grote volksstam in het leven te behouden'. Dat is de conclusie van een gelovende die – achteraf – de geschiedenis overziet en de daden van God herkent. Maar Van de Hulst maakt daar een a priori van: 'Jozef was met de Heer'; hij is een voorbeeld van geloof en deugd en daarom loopt alles goed af. Daarmee wordt Jozef in een moralistisch vlak gebracht onder het motto: 'Wie deugdzzaam leeft wordt beloond'.

Ten tweede: waar wordt in het bijbelverhaal over de vroomheid en het godsvertrouwen van Jozef gesproken? Nergens.

Waar vermeldt de schrijver van het boek Genesis dat Jozef weet dat boven in de hemel God woont, die alles weet en alles ziet? Nergens.

Ten derde: dit bijbelverhaal speelt zich af tegen de achtergrond van het Bedoeïenenleven, waar de strijd om het leiderschap van de stam geen ongewone zaak is. In die context is Jozef, de 'aardsdromer' (Gen. 37), een heerszuchtig man die door zijn vader bevoorrecht werd boven zijn halfbroers. Is het dan verwonderlijk dat de broers opkomen voor hun belang? Het is derhalve weer een moraliserende vertekening van Van de Hulst als hij dit conflict herleidt tot 'boosheid' tegenover vroomheid. Het is een passe-partout waarmee de bijbel op zijn minst te kort wordt gedaan.

4.1.2 Enkele voorbeelden hiervan uit kinderbijbels

Het hier genoemde passe-partout van goede en slechte mensen kan met een lange rij

andere voorbeelden uitgebreid worden: Abel tegenover Kain, Jakob tegenover Ezau, Jezus tegenover Judas enzovoort. Het is uit anekdotische overwegingen verleidelijk om een lange lijst van citaten te geven waar schrijvers van kinderbijbels zich bezondigen aan moralistische vertekeningen, zoals Van de Hulst in het Jozefverhaal hier boven. Want een feit moet hier duidelijk gesteld worden: niet alleen Van de Hulst drukt deze vaste denkschema's op de bijbel, ook Anne de Vries, Ingwersen en vele anderen (tot op de huidige dag) laten zich verleiden tot moralismen die men in de bijbel zo niet zal vinden. Slechts een enkel karakteristiek citaat:

'Kain werd landarbeider en Abel schaapherder. Maar Kain deed zijn ouders dikwijls verdriet, omdat hij een slecht hart had en jaloeers was op zijn broer. Abel daarentegen was goedhartig, vriendelijk, vlijtig en vroom, en aan hem beleefden zijn ouders veel plezier.'

(Hella Taubes, 'De Bijbel vertelt', pag. 7);

'Dan knielde Abel neer en zei, heel eerbiedig: 'Lieve Here, ik heb U zo lief! U zorgt zo goed voor mij (...). En dan ging Kain ook wel bidden. Maar echt dankbaar was hij niet.'

(Anne de Vries, 'Kleutervertelboek', pag. 16);

'Aan het einde van de wereld, als Jezus terug zal komen, zal hij zich neerzetten op de troon van zijn heerlijkheid en alle volkeren voor zich laten samenkomen (...). Dan zullen de bozen hun eeuwige straf ontvangen en de goeden het eeuwige leven.'

(Hillmann/Smulders, 'Kinderbijbel', pag. 92, als slot (!) van het NT);

'De band tussen de Zaligmaker en Judas is verbroken. Al de liefde van de Heiland is verworpen. Judas is een verloren man.'

(G. Ingwersen, 'Bijbel in vertelling en beeld', pag. 613);

'Arme Kain! Abel was veilig bij God. Abel was rijk! Kain zwierf als een vervloekte over de aarde. Zo komt de straf.'

(W.G. van de Hulst, 'De Bijbelse geschiedenissen', pag. 17);

'God straft degenen die verkeerd doen, maar helpt iedereen die van goede wil is. Wie zijn best doet, ook al gaat het wel eens verkeerd, is bij God altijd veilig.'

(Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd', OT pag. 26).

Zoals gezegd zijn deze citaten stuk voor stuk gevolg van een denken in passe-partouts, willekeurig geciteerd uit een paar kinderbijbels die in tienduizenden exemplaren in Nederland verspreid zijn. Het zijn versteende vertelschema's, die noch naar de letter noch naar de bedoeling berusten op wat de bijbel vertelt.

Ik geef nog één voorbeeld van dit schematische denken in zijn meest extreme vorm. De schrijver van het Genesisverhaal vertelt in sobere woorden over de moord van Kain op zijn broer Abel en hoe God vervolgens aan Kain een teken geeft om hem van wraak te vrijwaren. Over Abel wordt niet meer gesproken.

Deze voorstelling van zaken – de 'goede' wordt immers niet beloond, erger nog: God beschermt de 'slechte' Kain – kan de goedkeuring van Anne de Vries niet wegdragen. Hij corrigeert de bijbelschrijver als volgt:

'Toen Kains vuist Abel neersloeg, kwamen Gods engelen en droegen zijn ziel omhoog naar God. Daar hoorde Abel: bij zijn Vader in de hemel.'

Kain was de eerste moordenaar, en zijn straf was vreselijk.

Abel was de eerste mens die stierf voor zijn geloof, de eerste martelaar. Maar ook de eerste die de hemel binnenging! Daar was geen zonde meer en geen verdriet, geen haat en geen afgunst. Daar was de eeuwige zaligheid.'

(Anne de Vries, 'Groot Vertelboek', deel OT, pag. 17).

Even bedenkelijk is de opvatting dat het geloven in God, of het denken aan God automatisch een garantie is voor goddelijke hulp en bescherming. Het spreekt haast vanzelf, dat een dergelijke (onbijbelse) voorstelling (wellicht onbedoeld) tot morele chantage ten opzichte van het kind kan leiden.

Een voorbeeld uit A. Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd', OT pag. 181:

'Waar het vooral om ging, was de kern, de les, die de Israëlieten eruit moesten leren. En dat was dit: als je God vergeet, loopt alles mis. Maar als je in Hem gelooft, helpt Hij je.'

Of uit Ingwersen, 'Bijbel in vertelling en beeld', pag. 25, als intermezzo in het verhaal van de zondvloed:

'Zo zal het ook zijn, als de Here Jezus weer komt en de aarde door het vuur vergaat. Dan zullen de ongelovige mensen ook jammeren: 'Hadden we maar geluisterd! We hebben het zo dikwijls gehoord. Maar we hebben gespot en gelachen. En nu is het te laat!'

Wie in de Here Jezus gelooft, hoeft niet te vrezen. Die is net zo veilig als Noach in de ark. Geen kwaad kan hem overkomen (...).'

4.1.3 De rol van de illustraties

Als we ons in dit verband kritisch uitlaten over het schematische denken van vele kinderbijbelschrijvers, dan moeten we ook de illustratoren niet vergeten. De grote invloed van illustraties vereist eigenlijk een aparte studie. Ik wil alleen bij de signalering van het 'God-beloont-de-goeden' passe-partout wijzen op de gevaarlijke nadruk die een illustratie kan geven.

Weer een voorbeeld uit het Genesis 4-verhaal. Over de oorzaak van de twist tussen Kain en Abel wordt in de bijbel alleen gezegd dat God wel acht slaat op het offer van Abel en niet op dat van Kain: de schrijver zegt niet waarom God dat doet, hij zegt niet hoe de broers merken dat God onderscheid maakt: de schrijver zwijgt. En juist op dit punt van zwijgen gaan vele kinderschrijvers met 'logica' en fantasie de leemten invullen: Kain gelooft niet, Abel wel – dat zal dan wel de reden zijn – of Kain is gewoon een slecht mens (waarmee de vraag niet opgelost is waarom dan uitgerekend de goedgehartige van het duo het onderspit delft). De illustrator doet daar dan nog een schepje bovenop: hoe merken de broers dat het ene offer niet aangenomen wordt en het andere wel? Natuurlijk! De rookpluim van Abels offer gaat recht naar boven (daar woont God immers: de redenering is rond!), terwijl de – bij voorkeur zwarte – rookontwikkeling van Kain's probeersel wat aarzelend boven zijn altaar blijft plakken.

Dit treffen we aan in:

Ben Anderman, 'Bijbel voor de jeugd', pagina 11;

Cramer-Schaap, 'Bijbelse verhalen', pagina 21;

'De Bijbel in beeld', uitg. Ver. tot Verspreiding der H.S., deel 1;

Friedrich Hoffmann, 'Jeugdbijbel', pagina 18.

Een zelfde zwart-wit voorstelling is te vinden in de 'Nieuwe kinderbijbel' van Anne Edwards, deel Oude Testament op pagina 11. Abel ligt in een rose fondantkleur levenloos ter aarde, terwijl zijn broer in dreigend zwart pigment over hem heen staat. Je kunt gewoon zien dat Kain een slecht mens is.

Ik hoop met deze karakteristieke citaten aangetoond te hebben dat vele schrijvers hun eigen schematische beeld van wat er behoort te gebeuren, opleggen aan de bijbelse verhalen. Daarbij gaf ik nog maar een enkel voorbeeld uit een bekend verhaal: de rij van voorbeelden kan nog veel langer gemaakt worden. We moeten dus aan de hand van deze passages concluderen dat er op grond van bevooroordeelde schematische

denkpatronen onverantwoorde moraliseren aan de bijbel worden opgedrongen.

4.1.4 Wat wij onder moraliseren verstaan

Voor een goed verstaan van wat wij met 'moraliseren' bedoelen, moet hier nog een kleine explicatie volgen, ten einde de bovenstaande kritiek ook theologisch te verantwoorden. Ik citeer daarvoor Bloemhof in zijn boek 'Het kind en de bijbel' op bladzijde 111²:

'Een oorzaak van het moraliseren is stellig gelegen in de identificatie van het bijbelse zondebegrip met het morele begrip van zedelijke slechtheid. Zonde is echter geen kwaliteit van de mens, maar een kwalificatie. Zondebesef is dan ook niet het besef van behept te zijn met een aantal ondeugden, maar het besef, dat de mens zich steeds weer van God afwendt. Dat kan gebeuren langs de weg der deugd. De Farizeër uit de bekende gelijkenis was een zeer deugdzame mens; zijn zonde was echter zijn zelfgenoegzaamheid. De tollenaar daarentegen beseftte dat alleen Gods genade hem kon redden (Luc. 18:10-14).

Moralisering van het zondebegrip leidt altijd tot moralisering van het genadebegrip. Genade is dan niet wezenlijk genade meer, onverdiende en onbegrijpelijke gunst van God, maar beloning van deugd en fatsoen. Zulk moraliseren snijdt het hart uit het Evangelie en werpt levensgrote hindernissen op voor het kind om tot geloof te komen. Daar voelt het zich dan 'niet goed genoeg' voor. De moraliserende presentatie verlegt de grond van het heil van God naar de mens. Deze laatste wordt aangenomen op grond van een eigen gunstig deugdensaldo, niet op grond van de goedgunstigheid Gods. Zonde en genade zijn echter godsdienstige begrippen, geen morele.'

En Lam voegt daar, in zijn reeds eerder genoemd geschrift aan toe:

'Kierkegaard zegt: 'Als de ethiek het hoogste is, dan is Abraham een verloren man!' En Abraham niet alleen. Als God met ethische maatstaven zou meten, wat bleef er dan over van Mozes de moordenaar, van Rachab de hoer, van David de echtbreker, van Petrus de leugenaar?'³

Ik heb Bloemhof zo volledig geciteerd, omdat ik zijn uiteenzetting over het moralisme onderschrijf na wat ik reeds opmerkte over de voorstelling van de goede Abel en de slechte Kain.

Als een kind de bijbel gaat leren verstaan op deze moraliserende wijze, dan wordt inderdaad het hart uit het evangelie gesneden en ontstaan er levensgrote hindernissen om tot een bijbels-godsdienstig geloof te komen. Deze lijn van het moralisme is immers geen tussenstadium naar een volgende, meer volwassen vorm van geloof, nee het is een zijspoor.

De schrijvers van deze moraliserende passages zullen echter ook wel andere dan godsdienstige inzichten voor ogen hebben gehad – opvoedkundige bedoelingen wellicht. Ik kom daar in een volgend hoofdstuk op terug. Thans moet geconcludeerd worden, dat moralismen van de hier gesignaleerde aard geen toegang geven tot begrip van de bijbel, en belemmeringen zijn voor de godsdienstige ontwikkeling van het kind.

4.2 Het passe-partout van de exemplarische geloofsgetuigen

De uitvoerigheid waarmee de heldhaftigheid of het doorzettingsvermogen, de trouw en de nobele gezindheid van vele bijbelse personen getekend wordt in kinderbijbels, is vaak volkomen in strijd met het beeld dat de bijbel ons van hen geeft. 'De bijbelse geschiedenis is geen parade van brave, edelmoedige figuren', zeggen zowel Lam als Bloemhof, en zij citeren de uitspraak van Dr C. Brouwer dat 'de vrome mythevorming

rondom de bijbelse figuren één van de meest geraffineerde middelen is om de boodschap van de bijbel krachteloos te maken'.

In plaats van het accent te leggen op de trouw van God wordt het accent gelegd op de trouw der mensen. In plaats van in overeenstemming met de bijbelse weergave de personen te laten uitkomen als figuren, die ook maar gewone mensen waren, zet men hen op een voetstuk. En men vergeet, dat het kind wel tot de conclusie moet komen, dat God zich slechts met supermensen inlaat.

Helaas een juiste conclusie, als men vele kinderbijbels naast elkaar legt – inclusief de illustraties – maar tevens een onjuiste gevolgtrekking, als men de moeite neemt de personen in hun eigen context te begrijpen. Dan is de bijbelse geschiedenis geen parade van edelmoedige figuren, noch een optocht van geloofshelden. Men denke aan Jakob, die zijn broer het eerstgeboorterecht ontfutselt, aan Mozes, de leider van een volk, die bang is voor de Farao, aan David, de koning die de vrouw van een van zijn soldaten op laffe manier aftroggelt. Als men helden van dit kaliber opblaast tot pioniers van het geloof, aan wie een kind wekken:

voorbeeld kan nemen, dan is dat wederom een vertekening door middel van een al te makkelijk passe-partout. De zogenaamde pioniers van het geloof zijn niet zo bijzonder dank zij hun buitengewone kwaliteiten, maar ondanks hun kwaliteiten vindt God hen blijkbaar de moeite waard om zijn plan met het volk door te zetten.

Om deze tendensen in de diverse kinderbijbels aan te tonen, zouden vele pagina's tekstvergelijking noodzakelijk zijn. Ik volsta daarom met het signaleren van dit passe-partout aan de hand van twee algemene indicaties.

- 1 De rangschikking van de bijbelse verhalen rond enkele hoofdpersonen kan een teken zijn dat deze figuren het middelpunt zijn van een reeks glorieuze succesverhalen, waarbij de persoon en zijn avontuur belangrijker zijn dan wat er met hem gebeurt, of wat er ondanks hem gebeurt.
Vooral de volgende uitgaven kunnen – onbedoeld – die indruk wekken:

A. de Vries, 'Bijbelboekjes voor de kleuters';
Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord';
Ned. Bijbelgenootschap, Serie 'Wat de Bijbel ons vertelt';
A. Bergers, 'Cantecleer kinderbijbel'.

- 2 De illustraties in vele boeken concentreren zich op de hoofdpersoon van het verhaal, de held, aan wiens afmetingen reeds te zien is dat hij begenadigd is.

4.3 Het 'God-kan-alles' passe-partout

'Waarom het niet mocht, wisten ze niet, maar als God iets zegt, weet Hij waarom'
(Hella Taubes, 'De Bijbel vertelt', pag. 5);
'God hoort, ziet en weet alles'
(idem, pag. 6);
'God kan alles. Er zal een wonder gebeuren'
(idem, pag. 15);

'En ver boven de wolken en boven de sterren is de hemel. Daar is het veel heerlijker en nog veel wonderlijker dan op de aarde. Daar woont God zelf. Hij is almachtig. Hij is oneindig goed. Zijn heilige ogen zien de hele schepping.'

(A. de Vries, 'Groot vertelboek', OT pag. 5);

'Want God kan alles.

Wat God zegt, gebeurt altijd, niemand kan dat anders maken. Wat de Here niet wil, kan niet gebeuren.'

(W.G. van de Hulst, passim);

'Het keerpunt in zijn leven heeft zich voltrokken. Dat het tevens een keerpunt in de wereldgeschiedenis is, weet Abraham nog niet. Dát weet de almachtige God alleen! Want in het plan, dat God met deze wereld heeft, staat geschreven ...'
(Renes-Boldingh, 'De weg van het licht', pag. 11 e.v.a.);

'Als God iets zegt, dan is het altijd goed. En dan moet je altijd gehoorzamen, al begrijp je er ook niets van. Al doet het je ook verdriet.'
(A. de Vries, 'Kleutervertelboek', pag. 33).

In zeer veel kinderbijbels wordt als een vanzelfsprekende, fundamenteel-bijbelse waarheid verteld, dat God alles kan, alles hoort, alles ziet, alles in handen heeft, kortom dat hij 'almachtig' is. De bovenstaande citaten – uitgezocht als karakteristieke – geven daarvan een letterlijk bewijs. Ook deze lijst is nog met vele tientallen voorbeelden uit te breiden als we alle verhalen zouden opsommen waarin impliciet over God als de almachtige wordt gesproken. En we zouden dan zien dat onder meer de bijbelse wonderverhalen hun vanzelfsprekende verklaring vinden in het feit dat God 'natuurlijk' alles kan: hij is immers ook de almachtige Schepper die door zijn almacht de wereld gemaakt heeft. Zou hij dan ook niet in staat zijn eenvoudige natuurlijke gebeurtenissen te leiden volgens zijn nauwkeurig uitgestippeld plan?

Deze laatste vraag, die een logisch gevolg is van de almachtsgedachte, heeft ernstige godsdienst-pedagogische consequenties: een kind immers dat zelf ontdekt dat onze wereld meer een toneel is van honger, armoede en collectieve moorden dan van een door de Almachtige fijnzinnig uitgestippeld plan, zo'n kind kan in ernstige godsdienstige conflicten komen. Mits het voor waar aanneemt wat hierboven werd geciteerd, en tevens naar de televisie kijkt.

Bij de voorstelling van de almachtige God treedt voorts nog een psychologisch vraagstuk op, namelijk dat van de almachtige vaderfiguur waaraan een kind zo'n behoefte schijnt te hebben. Ik laat dit (overigens belangrijke) vraagstuk thans onbesproken, om nu terug te keren naar het terrein van de theologie. Kan men op bijbelse gronden zonder meer vertellen over een almachtige God?

Ik meen van niet: de bijbel kent geen albeschikker, die buiten en boven de wereld troont in onaantastbare majesteit, en dan op miraculeuze wijze doen kan wat hij wil⁴. Wie God wel zo voorstelt, gebruikt een vertekend beeld als *passé-partout* voor de vele vormen waarin de bijbel God verstaan heeft.

In de Nederlandse vertalingen van het Oude Testament komt inderdaad de term almachtige (God) een aantal malen voor: welgeteld vier-en-veertig keer, waarvan een-en-dertig maal bij Job. Waar komt die aanduiding vandaan?

De Hebreeuwse grondtekst zegt op die plaatsen *ēl sjaddai*, wat zoveel wil zeggen als 'de verwoestende, de vernietigende God', de geweldige God: als men *sjaddai* etymologisch afleidt van het werkwoord *sjdd*, verwoesten, vernietigen. Een andere mogelijkheid is een herleiding van het babylonische *šadū* (berg), waarmee de aanduiding van 'de verheven god' voor de hand ligt. De aanduiding *ēl sjaddai* heeft overigens – naast de vele andere – geen bijzondere nadruk in de Hebreeuwse tekst, in die zin dat we aan een godsopenbaring van bijzondere betekenis zouden moeten denken⁵.

Bij de vertaling van dit *ēl sjaddai*, de geweldige God, in het Grieks van de Septuaginta (250-100 v.Chr.) heeft men het woord 'pantokrator' gebruikt. Dit betekent letterlijk inderdaad 'almachtig'. Maar deze Griekse vertaling – en interpretatie – maakte van *ēl sjaddai* een god die meer thuis hoorde in het Griekse abstraherende, metafysische denken – de goden als albeschikkers – dan de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst feitelijk toestaat. De God die slechts als synoniem ook 'geweldig' heette, wordt onder invloed van een vertaling een albeheerser.

Als men dan in aanmerking neemt dat de Septuaginta van grote betekenis is geweest voor de christelijke kerk in de eerste eeuwen en dat de kerk het Griekse wijsgerige denken beter verstond dan het concrete Hebreeuwse, dan is het voorstelbaar dat de

voorstelling 'almachtige God' een zelfstandige betekenis kreeg. In het Nieuwe Testament komt het woord almacht bovendien eigenlijk niet voor: de evangeliën kennen het woord niet, bij Paulus komt het in 2 Kor. 6:18 voor maar dan gaat het om een citaat uit het Oude Testament, alleen de Apocalyps zegt enkele malen dat God pantokrator is, duidelijk in het taaleigen van de Septuaginta. Hieruit mogen we opmaken dat de zo populaire godsídee van de almachtige God (wederom: als vanzelfsprekende, verre albeheerser) zó in de hele bijbel niet voorkomt.

De vraag naar de juistheid van het begrip 'almachtige God' moeten we echter, na deze exegetische in vogelvlucht, ook van de bijbels-theologische kant bezien. Geeft het Oude Testament naar zijn strekking een voorstelling van een albeheerser, of verschaft het Nieuwe Testament ons een dergelijk beeld?

In 'Kind en geloof' zegt Dr J.L. Klink⁶: 'In de eerste zin van de bijbel is er al sprake van dat God afstand doet van zijn almacht. Hij schiep hemel en aarde, de kosmos, een andere werkelijkheid, een ruimte voor de krachten der natuur'. Geen Griekse, kosmische pantokrator dus, maar een God die vrijheid geeft, zelfstandigheid.

Dr Klink vervolgt: 'Naar dat oude getuigenis over de schepping staat op de eerste pagina dat God zijn al-macht nog verder prijs gaf, toen Hij de mens schiep en hem de aarde toevertrouwde. Slaat men de eerste bladzij om, dan gaat dit nog verder, want voor de mens in zijn vrijheid hing het kwaad voor het grijpen. Het was de consequentie van het ontstaan van een denkend wezen: de mens.

Zijn deze oerverhalen van Israël ooit overtroffen door welke levensfilosofie dan ook? Heel de bijbelse geschiedenis is het dramatische verhaal over de God, die zijn almacht prijs gaf voor de mensen, een verhaal, dat zijn hoogtepunt bereikt in de geschiedenis van de Messias, die zich weggaf aan de mensen zelfs in hun opstand tegen God. Hij heeft zich niet verweerd (Fil.2:5-11).'

Na de exegetische notities en na de behatenswaardige woorden van Dr Klink is de conclusie gerechtvaardigd dat het geloof in een almachtige God, zoals dit in vele kinderbijbels massief en gesloten op het kind wordt vastgezet, nauwelijks op bijbelse of bijbels-theologische gegevens berust.

Maar kan het zoveel kwaad, als een kind in een almachtige gelooft? Waarom geven we het kind niet die eenvoudige zekerheid?

Ik dacht dat minstens om twee redenen de simplistische voorstelling van de 'god die alles kan' – op godsdienstige gronden – belemmerend is voor het geloof van een kind.

- 1 Deze godsvoorstelling blijkt diepe indruk te maken op het kind dat zijn zekerheden zoekt. De indruk is kennelijk zo fundamenteel dat ook volwassenen in crisis-situaties juist teruggrijpen naar deze god van hun kinderlijke voorstelling: 'Als God alles kan waarom moet ik dan lijden.'
Iedere pastor kent uit zijn praktijk deze schrijnende situaties waarin iemand hoopt op de almachtige God (de God van zijn jeugd?), die er niet blijkt te zijn. Als de godsdienstige ideeën van iemand zozeer in conflict komen kunnen met zijn eigen, concrete werkelijkheid, dan past ons voorzichtigheid wanneer wij het kind over God vertellen.
- 2 Rond de notie 'God kan alles' klontert zo makkelijk een reeks van pseudo-religieuze ideeën in de trant van 'het heeft zo moeten zijn' (fatalisme), of 'als ik maar geloof of hevig bid, dan doet God 't wel' (een soort psychische magie), of 'God die alles ziet, kijkt ook in mijn binnenste'.

Dit alles betekent een niet geringe morele druk voor een kind dat echte zekerheden zoekt, een druk die de bijbel niet oplegt.

Moeten we dan het kind alle zekerheden die het beeld van 'God kan alles' geeft, ontnemen? Geenszins.

Wat wij betogen is dat dit godsbeeld, massief en gesloten als het is, het kind – zeker op de lange duur – geen echte zekerheid geeft.

Het is namelijk een voorstelling die niet klopt met de werkelijkheid van het eigen leven. Bovendien, de God die wij uit het Oude en Nieuwe Testament leren kennen, is heel wat meer dan een majestueuze lotsbeschikker, hij is de God die het lot doorbreekt, die het lot van de aarde aan de mens geeft – ter verantwoording.

Hij is de God die zich blijkens het Nieuwe Testament opstelt aan de kant van de zwakken, een kwetsbare God.

Dat zijn wel wat erg grote begrippen voor het kind, maar deze inzichten kunnen vertaald worden, zonder dat er een massief 'God-kan-alles' passe-partout ontstaat. Een voorbeeld uit het eerder geciteerde hoofdstuk van Dr Klink, waarin de schrijfster tenslotte ingaat op de kindervragen ('Kind en geloof', pag. 161):

Als uw kind vraagt: 'waarom is dit of dat gebeurd? God kan toch alles?' wie zou dan niet antwoorden, dat dit het grootste raadsel van het leven op aarde is, dat wij nooit zullen begrijpen. (..)

Had God het water niet moeten maken, omdat wij erin kunnen verdrinken? Maar we zouden zijn omgekomen van de dorst.

Had God het vuur niet moeten maken, omdat vuur iets verbranden kan? Maar vuur geeft toch warmte? (..)

Het donker, het water, de storm, het vuur, de dieren, de mensen kunnen geluk en ongeluk voor ons betekenen.

Vindt God het dan goed als er nare en verschrikkelijke dingen gebeuren? Hij moet dat veel erger vinden dan wij, vooral als mensen kapot maken, wat Hij ons heeft gegeven. En toch kan Hij niet voor ons doen, wat Hij van ons verwacht. Zelf moeten wij de wereld zo veranderen dat ze iets meer gaat lijken op wat God heeft bedoeld. God wil met ons samen zijn koninkrijk maken. (..)

Deze paragraaf begon met een aantal citaten waarin het motief van de almachtige God duidelijk blijkt. Op zichzelf zegt zo'n enkele regel nog niet veel van de gehele manier van schrijven van een auteur: de citaten zijn echter gelicht uit die boeken die veel vaker tenderen naar de voorstelling van een God als albeschikker. Daarom worden de aanhalingen karakteristiek genoemd. Het ging daarbij om de auteurs: W.G. van de Hulst, Anne de Vries, M.A.M. Renes-Boldingh, Hella Taubes, en we moeten ook Mej. G. Ingwersen in die rij plaatsen.

Er zijn ook schrijvers bij wie men de 'God-kan-alles' notie als passe-partout niet zal tegenkomen. Ik denk aan de boeken van Dr. Klink, Mathilde Roelfs, Mies Bouhuys, de Cantecleer-kinderbijbel, en de 'Bijbel voor jonge mensen', alsmede vele andere.

Hiermee is een kenschets gegeven van een drietal passe-partouts, waarvan Lam reeds het type beschreef en die vanuit de kinderbijbels nader zijn uitgewerkt.

Deze beschrijving is vanzelfsprekend niet volledig. Ik zou nog enkele andere passe-partouts kunnen opnoemen. Dan denk ik aan het 'logische' verband dat nogal eens gelegd wordt tussen ziekte en zonde en aan het feit dat geloof, deugd en vroomheid altijd tot geluk schijnen te leiden. Terwille van de beknoptheid zal ik aan deze secundaire tendensen verder geen aandacht besteden.

Toch moet in kort bestek nog een drietal punten gesignaleerd worden die vatbaar zijn voor een theologische kritiek. Het gaat hier niet meer zo zeer om passe-partouts, als wel om 'dogmatische' denkmodellen die met zekere regelmaat in kinderbijbels opduiken.

5 Drie dogmatische denkmodellen

5.1 De goede mensen komen na hun dood boven in de hemel, bij God

'Abel was helemaal niet arm. Want Adam en Eva hadden wel het lichaam van Abel begraven, maar dát was Abel zelf niet! Abel was in de hemel, bij God en de engelen.'
(A. de Vries, 'Kleutervertelboek', pag. 17)

'Die is ook onze Koning. En als wij Hem gehoorzamen, mogen wij later bij Hem komen in zijn Koninkrijk.'
(A. de Vries, 'Kleutervertelboek', pag. 122)

'Toen Kains vuist Abel neersloeg, kwamen Gods engelen en droegen zijn ziel omhoog naar God. Daar hoorde Abel: bij zijn Vader in de hemel (...) Abel was de eerste mens die stierf voor zijn geloof, de eerste martelaar, maar ook de eerste die de hemel binnenging!'

Arme Kain! Abel was veilig bij God. Abel was rijk!'
(A. de Vries, 'Groot vertelboek', pag. 17)

Dit zijn weer citaten die karakteristiek zijn voor voorstellingen die vaker voorkomen, met name in de boeken van Van de Hulst, De Vries en Ingwersen. De genoemde leven-na-de-dood opvattingen vertonen meestal twee lijnen: ten eerste blijken steeds de 'goede mensen' verzekerd te kunnen zijn van een leven na de dood. Op dit punt hebben we in paragraaf 4.1 ruimschoots kritiek geleverd. Ten tweede: met een zekere hardnekkigheid komt de voorstelling voor dat de enkeling na zijn dood de hemel binnengaat. Ik laat buiten beschouwing tegen welke achtergrond van godsdienstige wereldbeschouwing zo'n idee opgeld doet, en beperk de beoordeling tot de vraag of de bijbel – daaruit wil de schrijver immers vertellen – aanleiding geeft tot een dergelijke voorstelling.

In het Oude Testament is de gedachte van een leven na de dood en van de onsterfelijkheid slechts zeer terzijde en dan nog in zeer late geschriften aanwezig. Dit hebben velen trouwens altijd een manco van het Oude Testament gevonden, Lessing bijvoorbeeld kon in het OT geen echte godsdienst zien omdat er het onsterfelijkheidsgeloof 'als een van de wezenlijkste criteria van godsdienst' ontbrak. Via het Duitse idealisme met zijn drie woorden God, vrijheid en onsterfelijkheid, is deze opvatting ver in het populaire christelijke bewustzijn én in de theologie doorgedrongen. Men heeft daarbij aangeknoopt aan de reeds in de oude kerk werkende invloed van de Grieks-hellenistische filosofie die in al haar varianten wordt beheerst door de filosofie van Plato en diens tweedeling van lichaam en ziel (vergelijk A. de Vries, 'Kleutervertelboek', pag. 17!). Toen reeds poogde men het geloof aan de onsterfelijkheid van de ziel (van Plato) te verbinden aan het nieuw-testamentische geloof in de opstanding van het lichaam. Maar dit verband bleek niet te leggen: noch het OT noch het NT kent een dergelijk dualisme van lichaam en ziel, waarin laatstgenoemde zelfs afzonderlijk zou kunnen voortleven.

In het Nieuwe Testament komen we echter wel een besef tegen van een opstanding der doden en een leven na de dood. Nu is het ondoenlijk om in enkele regels samen te vatten hoe 'de' NT-schrijvers denken over deze opstanding, leven en dood. Als ik daartoe toch een poging doe, dan is het uitsluitend om aan te geven dat een al te mechanische 'leven-na-de-dood'-opvatting, zoals die gesignaleerd werd, het Nieuwe Testament ernstig simplificeert. Het NT spreekt over de God die uit zijn genade tegenover de mens zijn zoon zendt, die het machtsgebied van de dood binnendringt en de demonische voorstelling van de dood weerlegt. In die zin heeft het 'betekenis' dat Jezus zonden vergeeft, zieken geneest en doden het leven geeft. De waarde van deze gebeurtenissen ligt niet in het

wonderbaarlijke feit zelf: de genezenen zijn immers later evenzeer als de opgewekten toch dood gegaan. De waarheid ligt in het teken dat waar Jezus optreedt, het leven begint, juist als de dood een feit is. Zo zegt de evangelist Johannes (11:25) over Jezus: 'Ik ben de verrijzenis en het leven. Wie in Mij gelooft, zal leven, ook al is hij gestorven'. En als Paulus schrijft over de betekenis van Christus' dood en opstanding, zegt hij, dat doordat Christus de dood overwonnen heeft, wij nu het leven hebben, en dat er een tijd komt, dat de doden zullen opstaan.

Wat wil dit zeggen met betrekking tot de citaten die we noteerden uit de kinderbijbels?

- 1 Het Oude Testament (althans die oude geschriften waar kinderbijbels zich gewoonlijk toe beperken) kent geen leven na de dood, dus is het op zijn minst anachronistisch om te spreken over 'Abel die de hemel inging'.
- 2 In het Nieuwe Testament staat niet dat goede mensen als beloning bij God mogen komen of iets dergelijks. Integendeel: de opstanding der doden is geen prestatie van de individuele mens, maar een geloofszekerheid die Christus gaf door zijn eigen dood en opstanding, voor de mensheid.

5.2 Van Jezus is a priori al bekend dat hij alles weer goed zal maken

Na het verhaal van de toren van Babel:

'Nu komt de geschiedenis van het joodse volk. Het grote verhaal waarin verteld wordt hoe God zich opnieuw aan de mensen bekend maakt. En hoe Hij de wereld langzaam klaar maakt voor de komst van Jezus, die alle mensen blij en gelukkig wil maken.'
(A. Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd', pag. 29)

'Maar de Heer beloofde nog iets aan Abraham. Dat was het allermooiste. Eens zou in dit land ook de Here Jezus geboren worden, de eigen Zoon van God.'
(W.G. van de Hulst, 'Bijbelse vertellingen', pag. 23)

Soortgelijke prognoses treffen we aan bij Ingwersen en Renes-Boldingh, passim.

Als een cesuur in het verhaal van Genesis 3:

'O, wonder van liefde! Die Verlosser die God zou geven aan de zondige wereld, zou Gods eigen Zoon zijn: Jezus Christus, die in Bethlehem geboren werd. Die op Golgotha voor onze schuld gestorven is.'
(A. de Vries, 'Groot vertelboek', pag. 12)

Dit invoegen van Jezus in de oud-testamentische verhalen heeft enkele bedenkelijke kanten.

Weliswaar zal men in dogmatieken, catechismussen en belijdenisgeschriften zien dat 'erfzonde' (waarbij men denkt aan Adam) en de belofte van een verlosser systematisch bij elkaar horen. Als resultaat van een bezinning is dit echter nog wat anders dan dat men de bijbel eenvoudigheidshalve aanpast aan deze dogmatische gedachten. Wij wijzen op twee bezwaren:

- 1 Als Jezus zo avant la lettre wordt ingevoerd, lijkt het er op dat hij gebruikt wordt als een soort troost van tevoren, in de trant van 'het loopt echt niet zo'n vaart met die zondige mens in Genesis, want we zullen alvast verklappen, dat alles weer op z'n pootjes terecht komt'.
- 2 Als het Oude Testament zo netjes op maat wordt gesneden voor het Nieuwe Testament – alles ligt in het OT al klaar om alleen nog expliciet te worden in het NT – dan verdoezelt men, dat de komst van Christus volgens het Nieuwe Testament verrassend is.

Bovendien blijkt Jezus een andere Messias te zijn dan men algemeen verwachtte.

5.3 De zonde van de mens heeft alles bedorven

Dit is een bekend thema dat in vele kinderbijbels (Van de Hulst, Johanna Kuiper's 'Kinderbijbel', Ingwersen, Renes-Boldingh) stelselmatig terugkeert. Gaat het daar nu echt om in de bijbel? En zo ja: is het godsdienstig gezien zo zinvol om een kind aan het begin van de bijbel al te confronteren met het feit dat 'de' mens zondig is? Kan een kind het als realiteit ervaren, dat de mens, dat het zelf zondig is, omdat 'vroeger' een mensenpaar één verboden vrucht heeft gegeten?

Daar komt nog bij dat het woord zonde toegepast wordt zowel op de mens die zich van God afwendt, als op degene die zich naar zedelijke maatstaven onbehoorlijk gedraagt, men vergelijk de woorden van Bloemhof over het moraliseren. Ingwersen weet bijvoorbeeld van Noach te vertellen op pag. 27:

'O vreselijk! Hij was dronken geweest. Dat was zonde! Want de Here haat alle onmatigheid. Maar als hij zijn zonde beleed, zou de Here hem zeker vergeven.'

6 De godsdienstige voorstellingen

Een van de meest hachelijke taken waarvoor de schrijver van een kinderbijbel komt te staan is dat hij gecompliceerde godsdienstige voorstellingen – bedoeld voor volwassenen – moet vertalen naar het bevattingsvermogen van kinderen.

Niet zonder reden is dat een grote opgave: Oude en Nieuwe Testament spreken immers op velerlei wijze over God, Jahweh, Elohim, over Jezus, de Messias, de zoon van David.

Kan men daar telkens één gestalte uit destilleren en die zo vereenvoudigen dat het kind weet of gaat beseffen wie God, wie Jezus is?

In de bijbel gebeuren voorts op vele plaatsen onnatuurlijke dingen, wonderen zegt men. Vertellen we die wonderverhalen zo maar aan kinderen, als was het de gewoonste zaak van de wereld? En is Jezus vooral de grote kindervriend uit Mattheüs 19:13-15? Of de zoon van God (en wat betekent dat?) of de Messias? of is hij zelf ook God? Als wij in deze paragraaf weer een kritisch signalement willen geven van de godsdienstige voorstellingen zoals we die in kinderbijbels tegenkomen, dan zijn wij daarbij voorzichtiger nog dan in het voorafgaande. Ook de criticus hanteert een reeks voorstellingen waarvan de geldigheid slechts betrekkelijk en voorlopig is. Wij kozen vier voorstellingen: de voorstelling van God, de engelen, de wonderen, en Jezus Christus.

6.1 De voorstelling van God

In paragraaf 4.3 van dit hoofdstuk – bij de bespreking van het zogenaamde 'God-kan-alles' passe-partout – heb ik aan de hand van enkele karakteristieke citaten reeds vastgesteld dat in veel kinderbijbels God wordt voorgesteld als de vader of de man die alles kan, hoort, weet en ziet: hij wordt voorgesteld als de 'albeheerser'. Deze voorstelling blijkt zo vaak als een fundamentele en massieve 'bijbelse' waarheid verkondigd te worden, dat hij als passe-partout gaat dienen bij de verklaring van de meest uiteenlopende zaken: van de schepping van de wereld tot en met de wonderen die Jezus doet.

Vervolgens heb ik geprobeerd aan de hand van enkele bijbels-theologische notities duidelijk te maken dat het Oude Testament soms inderdaad over de almachtige God spreekt – zij het zonder enige nadruk – maar dat het tevens over een God spreekt die het lot doorbreekt – die de mens juist zelfstandig maakt in plaats van onderworpen, over een God die niet van veraf heerst maar zich trouw betoont.

En als in het Nieuwe Testament blijkt dat God zo genadig is dat Jezus het menselijke lot

ondergaat, dan kunnen we toch moeilijk meer spreken over een algemene waarheid dat God een albeschikker is.

Op deze gronden hebben wij de naïef-realistische godsvoorstellingen gekritiseerd, zoals die vooral te vinden waren bij Van de Hulst, A. de Vries, Renes-Boldingh, Hella Taubes en Ingwersen.

Zijn daarmee deze auteurs gestempeld tot naïef-realistische schrijvers met een beperkt gezichtsveld, en omgekeerd evenredige oplagecijfers van hun boeken? Ik dacht van niet.

De kerken hebben eeuwen lang, voor en na de Reformatie, massieve dogmatische leersystemen over het wezen van God gehuldigd, waarin sprake was van een boven de wereld staande persoon in heilige onstoffelijkheid. Daarvoor zijn beslist ook meer oorzaken aan te wijzen dan alleen het beperkte gezichtsveld. Met name in de 19e en 20e eeuw zijn de hechte formuleringen van kerken en gelovenden ondermijnd en aangetast, omdat een fundering in de empirische werkelijkheid nauwelijks nog mogelijk was. Toen zijn gelovenden weer gaan vragen waar, wat en wie God eigenlijk is, en zij hebben helderder dan voorheen beseft dat als God in het eigen leven niets betekent, dat dan ook alle majestueuze formuleringen niets meer betekenen.

Ik geef twee voorbeelden van mensen uit deze tijd die dit hernieuwde zoeken vertolken.

'Eeuwenlang hebben we veel energie verspild aan de ijdele poging God met het verstand te kennen en zijn bestaan verstandelijk te bewijzen. God kan echter niet op legitieme wijze geobjectiveerd worden. Het verstand heeft van God geen weet en is van nature en met het volste recht atheïstisch. God is alleen te vinden door en in de religieuze existentie.'

(Dr J.L. Springer, Waar, wat en wie is God? Wageningen, 1969. Het citaat is ontleend aan de Conclusie van deze godsdienstwijzgerige studie.)⁸

En een citaat uit de Oecumenische leergang van Prof. Dr H. Berkhof:

'Onze medemens Jezus is in de letterlijkste zin het beeld van God. Daar is God ons openbaar zoals Hij nergens openbaar is. Juist de bijbel wil niet dat we ons een God 'daarboven' of 'daarbuiten' projecteren, maar dat we Hem zoeken binnen de horizon van onze ervaarbare werkelijkheid, daar waar hij existentievernieuwend optreedt.'

Door een dergelijk besef is het geloof weer menselijk geworden, en op deze wijze is voor de gelovende de bijbel weer het boek van God en de mensen geworden: waar is God? wie is God? Deze vragen doen niet ter zake zolang God niet ontmoet wordt – in vele gestalten, maar altijd als levende werkelijkheid – zoals door het hele Oude en Nieuwe Testament heen.

Op deze gronden nemen we aan dat de vele rationalisering en kinderbijbels – als conclusies uit heilsfeiten achteraf en vervolgens als a priori gebruikt – wel goed bedoeld zijn, maar in de huidige algemene godsdienstige voorzichtigheid en openheid geen geldigheid meer hebben.

Onze voorkeur gaat dus uit naar de manier van vertellen over God waar niet gedefinieerd wordt of wordt vastgelegd op eigenschappen of domeinen, maar zo dat het kind in alle voorlopigheid en openheid met hem kan kennismaken. Voorlopigheid: opdat het kind kan leren dat onze godsdienstige voorstellingen meegroeien met onszelf.

En openheid: opdat niet een voorstelling bij het ouder worden geheel afgebroken moet worden, waarbij het dan nog maar de vraag is of er ooit een andere voor in de plaats

komt. Tenslotte wordt de mooie maar 'gesloten' sprookjeswereld ook op een zekere leeftijd definitief afgezworen: waarom niet ook God als oude man met de baard?

De kinderbijbels die het meest overeenstemmen met onze opvatting zijn die van Klink, Mathilde Rooofs, Mies Bouhuys, Sinnema/De Vries, en Evenhuis/Bouhuys. Daarbij moeten we niet vergeten dat sommige van deze auteurs het relatief wat makkelijker hebben, omdat ze voor de oudere kinderen schrijven. In deze samenhang kunnen we ook wel instemmen met de 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen', van Cramer-Schaap.

6.1.2 De antropomorfismen

Kinderbijbels gaan vaak zeer ver in het op mensvormige wijze voorstellen van God: hij denkt, hij is boos, blij, neemt besluiten, zit op een troon, enzovoort. Tegen deze voorstelling is weinig in te brengen omdat vooral het Oude Testament vaak op zeer menselijke wijze over God spreekt, en daar geen problemen van maakt⁹. Alleen moeten we zeggen: beslissend is of in de vertelling duidelijk wordt dat het antropomorfisme niet bepalend is voor een of ander beeld van God, maar juist voor zijn daadwerkelijke inzet voor de mens en wereld.

Daarom mag een antropomorfe manier van spreken de voorstellingen niet vastzetten in geijkte clichés die als onomstotelijke waarheid gaan gelden.

6.1.3 Jahweh, Eeuwig Getrouw, De Stem

Ik wijs nog op een laatste verschijnsel: er zijn schrijvers die kennelijk moeite hebben met het Nederlandse woord God – omdat het een belast en misbruikt woord is? – en daarom soms de voorkeur geven aan de aanduiding Jahweh (Cantecleer kinderbijbel), Eeuwig Getrouw (Renes-Boldingh) of De Stem (Cramer-Schaap). Het gebruik van deze woorden zal zeker gemotiveerd zijn, al lijkt het er vaak op dat dit een modieus verschijnsel is, wanneer de betekenis van deze woorden geen verklarend kader krijgt. Mathilde Rooofs, die ook andere namen gebruikt dan 'God', geeft bijvoorbeeld wel verklaringen.

6.2 De engelen

Engelen zijn in kinderbijbels frequent optredende onaardse wezens, die zich op mysterieuze wijze tussen hemel en aarde bewegen. Vooral de illustratoren blijken deze figuren fantasieerijk te kunnen interpreteren. Grote kleurige halfmenselijke wezens met enorme vleugels kan men in veel kinderbijbels in ruime mate aantreffen. In de Nieuwe kinderbijbel van Edwards en Steen bijvoorbeeld – beide recente uitgaven – komen zeer fel rood, blauw, roze en paars gekleurde engelen voor. Heeft deze voorstelling voor het kind godsdienstige enige waarde? Dat hangt af van twee factoren, namelijk wat deze voorstelling in de bijbel betekent en of deze eventuele betekenis voor het kind toegankelijk is.

Om te beginnen is de voorstelling van een engel in de bijbel nogal zeldzaam en weinig consequent¹⁰, zodat men voor een totaalbeeld meestal zijn toevlucht neemt tot een harmonisering van een aantal verspreide kenmerken. Ten tweede nemen de passages waar van engelen sprake is een marginale plaats in omdat ze voorkomen in apocalyptische of legendarische stukken. Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat de genoemde voorstelling voornamelijk onder Perzische invloed gevormd is.

Wat is echter de betekenis van een dergelijke figuur in de bijbel? Prof. Dr. Th.C. Vriezen¹¹ ziet in het gebruik van voorstellingen van engelen in het Oude Testament een bewijs hoezeer Israël theologisch geworsteld heeft om zowel de reële gemeenschap van God met de mens als de volstrekte heiligheid van Gods wezen tot uitdrukking te

brengen. Deze voorzichtige formulering onderschrijven we graag omdat deze het fragmentarische beeld dat het OT geeft, recht doet.

En het Nieuwe Testament? Het is niet zonder betekenis, dat in het Nieuwe Testament op twee punten de engelenverhalen talrijker zijn dan elders: bij het komen en het vertrek van de zoon van God. Stil en onnadrukkelijk willen ze aangeven, dat de komst van de Verlosser op onze aarde en zijn vertrek er vandaan niet iets is, wat wij in onze historische categorieën kunnen grijpen en vasthouden. Vooral in de verhalen rondom Jezus' geboorte, in de eerste twee hoofdstukken van het Lucas-evangelie, komen in bijna iedere geschiedenis engelen voor.

† De engelenverhalen uit de bijbel stellen ons dus welbeschouwd in het geheel niet voor de vraag of we in engelen geloven of niet. Ze zijn integendeel meer een symbool voor Gods onbegrensde mogelijkheden, die ver uitreiken boven wat voor ons kenbaar en uitspreekbaar is.

Mogen we kinderen, de bovenstaande voorzichtige theologische overwegingen in aanmerking genomen, een beeld geven van engelen – imposant, kleurrijk, onwrikbaar echt – zoals dat vooral de illustratoren doen?

Bloemhof¹² meent van niet. Zijn opvatting is: 'In elk geval zal men er op bedacht moeten zijn de engelen een zodanige plaats te geven in de verhalen voor jonge kinderen, dat zij aanvankelijk in alle argeloosheid worden binnengelaten in de kinderlijke voorstellingswereld, om daar later, wanneer het kind gaat afleggen hetgeen eens kinds is, tegelijk met de sprookjesfiguren uit verwijderd te worden. Men mag het kind niet vastnagelen aan een naïef-realistische, materieel opgevatte engelvoorstelling'. En even verder zegt hij: 'Men bedenke dat de engelen, die het kind in zijn voorstellingswereld binnenlaat, als regel slechts quasi-engelen zijn, bedrieglijke dubbelgangers van de bijbelse engelen, sprookjesachtige figuren, die geen stand houden. Terwijl Gods engelen juist wel standhouden. Zo goed, dat zij niet alleen 'vroeger' voorkwamen, maar er nog zijn. En aan zulke engelen heeft het kind behoefte. Wat moet het met engelen, die het op later leeftijd gaat beschouwen als archaïsmen uit een archaïsch boek? Zulke engelen worden naar het terrein van de folklore verwezen'. Voor de praktische verwezenlijking van deze opvatting ziet Bloemhof duidelijk een mogelijkheid:

- 1 Laat voor het jonge kind de voorstelling van engelen achterwege, deze voorstelling kan in de meest bekende verhalen (Hagar in Gen.16, of het geboorteverhaal van Jezus naar de oudste getuigen Gal.4, Rom.1, Mc.1, eventueel met aanvullingen uit Mt.2) gemist worden.
- 2 Als het kind enkele jaren bijbelonderricht heeft gehad, en de betrekkelijkheid van de bijbelse termen enigszins naar voren is gekomen, kan men engelen introduceren in de vertellingen.
- 3 In het stadium daarna kan men pogen duidelijk te maken wat de functie en betekenis van de voorstelling van engelen in de bijbel is.

Als we deze opvatting – die zo aantrekkelijk is wegens de door ons reeds eerder gepropageerde voorlopigheid en flexibiliteit – als criterium aannemen, dan moeten we constateren dat kinderbijbels als 'De nieuwe kinderbijbel' van Edwards en Steen (hoofdzakelijk op grond van de illustraties) ver van deze maatstaf verwijderd zijn. Hetzelfde geldt voor de boeken van Ingwersen, Van de Hulst, A. de Vries, Anderman en Hillmann.

Een goed exemplaar lijkt ons in dezen het boek van Mathilde Roelfs: de schrijfster gebruikt de term niet expliciet, doch verklaart deze verwerkenderwijs, bijvoorbeeld op de pagina's 49, 74, 122, 180.

In 'Vertel het uw kinderen' van Sinnema en De Vries, wordt de term voor de

ouder-verteller allereerst voortreffelijk toegelicht, als inleiding op Gen.16:1-16. Voorts zeggen de schrijvers:

'In de vertelling die nu volgt treedt geen engel op, omdat het kind, wil het de figuur van de engel goed verstaan, bekend moet zijn met de oosterse vertelwijze. Dit laatste is echter thans nog niet het geval. Het kind moet eerst de bedoeling van het verhaal leren zien in een eigentijdse weergave van het gebeuren. Pas daarna is het toe aan het verstaan van de oosterse vertelwijze. Dit laatste echter, het verstaan van de bijbelse wijze van vertellen, moet een kind ook leren, wil het de Bijbel later niet, naar reeds werd gezegd, als een vreemd, oud en onbruikbaar boek terzijde stellen. Maar het is zeer aan te bevelen om met oudere kinderen (men vergelijkte Bloemhof! – schr.) na het verhaal gelezen te hebben, de oorspronkelijke tekst in de Bijbel te lezen. De kinderen worden uitgenodigd op het verschil van vertellen te letten en zullen daarbij zeker ook vragen naar de betekenis van de 'Engel des Heren'. Dit kan leiden tot een gesprek, waarvoor wij u bovenstaande stof aanreikten. Het gaat er daarbij om, dat de kinderen aan de engel in het bijbelverhaal de plaats leren toekennen, die de bijbelschrijvers aan deze figuur gegeven hebben.

De toelichting op de term engel en de verantwoording in het bovenstaande citaat zijn exemplarisch voor de grote kwaliteiten van dit boek, respectievelijk in theologisch en godsdienst-pedagogisch opzicht.

6.3 De wonderen

In de bijbel staat een aantal verhalen waarin onnatuurlijke of bovennatuurlijke dingen gebeuren (in de ogen van de 20e eeuwse lezers wel te verstaan): het joodse volk trekt door de Schelfzee waarvan het water als een muur wijkt, Jona verblijft enige tijd in het inwendige van een grote vis, Jezus maakt plotseling zieken beter, hij verandert water in wijn, enzovoort. Het merendeel van de kinderbijbels neemt deze verhalen – in vereenvoudigde vorm – met kennelijke graagte over, op zo'n wijze dat het om echte wonderbaarlijke gebeurtenissen gaat. Met name het Nieuwe Testament is bij vele schrijvers niet veel meer dan een chronologische beschrijving van het leven van Jezus en anderzijds is het een accentuering van die historie, door middel van breed uitgesponnen wonderverhalen, die de hoofdpersoon een certificaat van echtheid schijnen te verlenen.

Daarbij is dan vaak expliciet sprake van het feit dat het om een 'wonderdaad' gaat en juist dit spraakgebruik maakt ons vanuit theologisch gezichtspunt achterdochtig. Want – om het paradoxaal uit te drukken – nergens waar in de bijbel een wonder gebeurt, spreekt de tekst zelf over een wonder. Elders is wel een enkele keer sprake van het adjectieve 'wonderlijk' – in een andere samenhang –, terwijl het begrip wonderdaad een enkele keer in een psalm voorkomt. De bijbel kent voorts wel het woord wonderteken (niet frequent), maar veel vaker het woord 'teken', daar waar men nu gewoonlijk over een wonder spreekt.

Wat betekent zo'n teken, dat we – in aansluiting op het godsdienstige spraakgebruik – ook maar wonder zullen noemen?

Voor een nauwkeurige beantwoording van deze vraag ontbreekt ons hier wederom de ruimte, zodat we moeten volstaan met een excerpt uit datgene wat thans in theologische kring geldigheid heeft¹³.

Wat wij een wonder noemen, heet in de bijbel een teken. En een teken is iets dat ergens naar verwijst; in bijbelse terminologie: 'wonderen zijn tekenen van Gods genadige en bewarende heerschappij'. Voor het NT moeten we daarbij zeggen dat de wonderen die Jezus doet, zijn boodschap begeleiden en onderstrepen, namelijk dat het rijk van God in deze wereld begonnen is. Zij werpen tevens een licht op de toekomst die ons wacht, als alle dingen hersteld en vernieuwd zullen zijn.

Kortom, in de bijbel lezen we over wonderen niet als objectief constateerbare feiten,

maar de schrijvers zelf hebben hun getuigenis omtrent de feiten al verpakt in een 'be-tekenis'. Om diezelfde reden kunnen we – in natuurwetenschappelijke zin – ook niet vragen 'wat er objectief gebeurd is': het objectieve, uitwendige gebeuren onttrekt zich aan onze waarneming, omdat de bijbelschrijvers het over de inhoud, over hun getuigenis hebben. De literair-historische kritiek kan dan in zoverre behulpzaam zijn dat we daarmee iets van een ontstaansgeschiedenis van een verhaal kunnen traceren: in het ene geval een mirakelgeloof, in een ander een legendarische oorsprong of een natuurgebeuren. Maar het blijkt vrijwel onmogelijk om tot achter de tekst terug te gaan en zijn historische betrouwbaarheid in objectieve zin vast te stellen. Dan zou men vergeten dat het getuigenis over Gods openbaring tot ons komt via de menselijke overlevering, waarin mensen – niet de feiten – spreken over een God die bewaring, redding geeft.

Ik meen dat we met reden kunnen stellen dat het in de bijbel niet om objectieve wonderen gaat – miraculeuze gebeurtenissen, maar om tekenen die een totale gebeurtenis begeleiden.

En juist dit is dan mijn kritiek op vele kinderbijbels die de wonderen weergeven als zelfstandige, objectieve gebeurtenissen, waarin het kind als het ware moet geloven om iets van de machtige God of de wonderlijke Jezus te begripen.

Verhelderend is de opmerking van Prof. Ph. Kohnstamm, als hij spreekt over dit zeer nadrukkelijk en a-priori vertellen van wonderverhalen¹⁴: 'Beseft men wat men aldus het kind heeft aangedaan!

Men heeft het, in den waren zin des woords, steenen voor brood gegeven. Men heeft door het te wennen aan het miraculeuze, het uitwendige, het sensationeele, zijn religieuzen zin afgestompt, het onvatbaar gemaakt, straks in eigen leven Gods leidingen te zullen zien, die immers evenmin zich zullen opdringen en manifesteren aan wie ze niet met het oog van het geloof ziet.

Ja, is men erin geslaagd bij het kind den indruk te wekken, dat het mirakel grondslag voor het geloof is, dat wij Mozes, of Elia of Jesaja als Profeten Gods, dat wij Jezus als onzen Heiland moeten erkennen, omdat zij 'wonderen' hebben verricht, dan hebben wij nog veel meer bedorven. Wij hebben dan de basis vernietigd waarop geloof alleen zou kunnen rusten. Want die basis kan alleen zijn, dat wij ons door die dragers van Gods openbaring voelen gegrepen in ons geweten, dat wij voelen dat zij tot ons spreken in naam van den Heiligen God; zij kan nooit bestaan in de meening dat het mannen waren met meer macht over de natuur dan anderen.'

Bij de beoordeling van kinderbijbels zal men er dus ernstig rekening mee moeten houden dat de bijbelse wonderen geen mirakelen zijn. Daarbij moeten we opmerken, dat de schrijvers voor jonge kinderen het veel moeilijker hebben dan die voor de oudere. Het jonge, suggestiebele kind zal immers meer vatbaar zijn voor de miraculeuze vertellingen en juist daar ligt het gevaar dat het kind de bijbel al vroeg leert kennen als een boek over wonderdoeners, met Jezus als de grootste tovenaars.

Dit risico dragen mijns inziens vooral de volgende uitgaven:
de boeken van Van de Hulst, A. de Vries, en Mej. Ingwersen;
Ben Anderman, 'Bijbel voor de jeugd';
Edwards/Steen, 'De nieuwe kinderbijbel';
Hillmann/Smulders, 'Kinderbijbel';
Lize Stilma, 'Verhalen van de grote koning'.

Veel meer in overeenstemming met de hierboven vermelde uiteenzetting zijn:
J.L. Klink, 'Bijbel voor de kinderen';
Mathilde Roofts, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld' (zie het citaat in hoofdstuk III, a.w.);

6.4.1 Jezus Christus

Het historische beeld dat wij van Jezus hebben is samengesteld uit de berichtgevingen van de evangelisten en Paulus. Zou men niet steeds naar één levensverhaal willen zoeken (wat de bijbelse geschiedenissen gewoonlijk wél doen), doch naar ieder van de schrijvers afzonderlijk luisteren, dan blijkt dat het verhaal van ieder van de afzonderlijke auteurs veel brokkeliger is dan de bijbelse geschiedenis doet vermoeden.

De kinderbijbels volgen echter meestal geheel de methode van de bijbelse geschiedenis. Ze geven een chronologische harmonisering van de vier evangeliën, waarin Jezus als het ware stap voor stap – historisch – te volgen is. Voor de meeste schrijvers schijnen de historisering van de persoon en zijn daden minstens zo belangrijk, zo niet belangrijker dan de inhoud van zijn goede boodschap: in paragraaf 2.1 heb ik bij deze manier van historiseren een kritische kanttekening gemaakt en gewezen op de onjuistheid van een al te gemakkelijke diffusie tussen 'de geschiedenis' en de heilsgeschiedenis.

In paragraaf 7 kom ik daarop nog samenvattend terug.

De reden waarom auteurs van kinderbijbels vaak een afgerond geharmoniseerd beeld willen geven van de historische Jezus, ligt voor de hand: een brokkelig beeld zal immers onduidelijkheid geven, alsook het historisch echtheidskarakter van de persoon (en daarmee zijn geloofwaardigheid) ondermijnen. Deze argumenten zullen echter vooral voor het kind tot een jaar of tien gelden. Het ware te wensen dat in bijbels voor wat oudere kinderen of jeugdigen duidelijk werd dat de evangeliën fragmentarischer zijn dan de klassieke bijbelse geschiedenissen doen vermoeden.

6.4.2 Jezus in het Oude Testament

In de wat oudere kinderbijbels is in het Oude Testament al nadrukkelijk van Jezus sprake of hij treedt daar zelfs op. Dit is een typisch voorbeeld hoe een naïef-realistische manier van vertellen tot vreemde anachronismen kan leiden, wanneer men zinrijke dogmatische visies misvormt. De achtergrond van deze voorstelling is namelijk niet zo vreemd: vanuit nieuwtestamenteel gezichtspunt (Rom.5:14, 1 Cor.15:22) kan men Jezus zien als een 'tweede Adam', door wie – in tegenstelling met de eerste – voor alle mensen de 'rechtvaardiging ten leven' gerealiseerd wordt. Waar is dit gegeven van de tweede Adam dogmatisch gezien beter op z'n plaats dan na het verhaal van de eerste Adam?

Daarom spreekt de oude catechismus direct na schepping en zondeval over de voorbereiding op de Verlosser. Ik neem als voorbeeld vraag 64 uit de catechismus voor het bisdom Roermond, 1962: 'Heeft God terstond na de zonde van Adam de Verlosser gezonden? Antwoord: God heeft wel terstond na de zonde van Adam de Verlosser beloofd, maar Hem pas vele eeuwen later gezonden.'

Ook in protestantse belijdingsgeschriften zal men de gedachte tegenkomen dat de komst van Jezus gezien moet worden in samenhang met de 'gevalen schepping'. Dit alles mag dogmatisch een diep inzicht zijn, het wordt een bedenkelijke zaak als men Jezus in de vertelling voor kinderen gaat inlassen in het eerste boek van het Oude Testament. Zo maakt men van een christelijk a posteriori (door Jezus kennen we pas de zondigheid van de mens) een a priori (het loopt zo'n vaart niet met de zonde van de wereld, want eens zal toch de Verlosser komen).

Een enkel citaat:

Anne de Vries, 'Groot vertelboek' pagina 12, na 'de eerste zonde' van Adam en Eva: *Hij (God) wilde hun de eeuwige zaligheid nog schenken, als ze Hem maar zouden liefhebben en bleven hopen op de Verlosser die komen zou;*

Anne de Vries, 'Kleutervertelboek' pagina 14: *'Arme Adam en Eva! Wat waren ze ongelukkig! Maar eens, als het Kindje zou komen, dan zou alles weer goed worden. En als ze dááaraan dachten, werden ze toch weer een beetje blij';*

W.G. van de Hulst, 'Bijbelse vertellingen' pagina 14, idem;

of een ridicuul voorbeeld uit Ingwersen, 'De Bijbel in vertelling en beeld', pagina 40: *'Hagar was op de vlucht naar Egypte, waar ze vandaan gekomen was en ze zat in de woestijn bij een fontein. Daar vond de Here Jezus zelf haar. De Here Jezus was nog niet als mens op de aarde gekomen, maar Hij verscheen zo nu en dan aan de mensen. Dan noemt de Bijbel Hem: de Engel des Heren.'*

En op pagina 171 in hetzelfde boek:

'Nee, al was Simson de geroepen Nazireeër, al werkte de Here met Zijn Geest in hem, hij was niet beter dan het volk van Israël. Hij was wel een beeld van de Verlosser, maar hij had zelf die Verlosser ook zeer nodig. En als de Here Simson telkens weer uittradde, dan was dat om de Verlosser, Die komen zou en om het volk waarmee God het Verbond gemaakt had.' (Richt. 16: 1-3)

Renes-Boldingh, pagina 11:

'Want in het plan, dat God met deze wereld heeft, staat geschreven: In Abrahams nieuwe vaderland en uit Abrahams volk zal geboren worden: Christus de Heer. Deze zal over heel de wereld zijn volk bijeenroepen en hun het ware vaderland bereiden, namelijk zijn Koninkrijk, dat de aarde met de hemel verbindt.'

6.4.3 De christologische titels

De bepaald niet voor zichzelf sprekende titels van Christus, zoals Zoon van David, Zoon des Mensen, Zoon van God, Messias, Zaligmaker, Verlosser, worden vaak door elkaar gebruikt en zelden zinnig toegelicht. Men veronderstelt blijkbaar, dat de woordklank het kind genoeg eigen is en dat die aanduiding (voorlopig?) voldoende is. Men dient dan echter wel te bedenken, dat in dit geval een godsdienstig milieu voorondersteld wordt en dat het dus tot de taak van de ouders behoort om nu of te zijner tijd deze toch onalledaagse benamingen nader toe te lichten. Gebeurt dit niet dan dreigt een zinloze begripsverwarring, waarvan een van mijn collega's bij het voortgezet onderwijs een onthutsend voorbeeld gaf. Hij vroeg in een eerste klas, wie de vader van Jezus was: 'David', zei prompt iemand die de term Zoon van David kennelijk wel eens gehoord had, doch genealogisch een jaar of duizend verwaarloosde. Dit niet verklaren van de christologische titels kan echter ook als oorzaak hebben dat de schrijver er zelf geen raad mee weet, omdat het zo iets als mysterieus-sacrale benamingen zijn geworden. Godsdienstig kan dit een oorzaak zijn, theologisch gezien is het een onverdedigbare motivering. Het Nieuwe Testament gebruikt de titels immers met nauwkeurig onderscheid in betekenis, zo dat een mysterieus-sacraal gebruik zeer aanvechtbaar is¹⁵.

In katholieke kring wordt vaak gesproken over 'Onze Lieve Heer'. Zowel God als Jezus Christus worden met deze naam aangeduid, hetgeen 'voor een goede verstaander' geen bezwaar is, maar voor anderen erg verwarrend kan zijn.

In 'Vertel het uw kinderen' van Sinnema en De Vries worden de titels Zoon van Adam en Zoon van God (onder meer op pag. 314) exegetisch voortreffelijk toegelicht.

7.1 De historisering

In het voorafgaande is enkele malen het woord 'historisering' gebruikt, terwijl niet

vermeld is wat daarmee precies wordt bedoeld. Voor een duidelijker begripsbepaling en om de kritiek wat toe te spitsen, volgt hier een nadere verklaring.

Volgens de huidige alledaagse opvatting is 'geschiedenis' – ik simplificeer bewust – een weergave van de feiten, zoals ze eens echt gebeurd zijn. Het gaat om 'echte gebeurtenissen' in het verleden.

Wanneer we echter spreken over 'bijbelse geschiedenis', dreigt er een begripsverwarring. De term zou kunnen suggereren dat het in de bijbel overal om 'echte geschiedenis' gaat. De bijbelschrijvers waren evenwel geen geschiedkundigen of geschiedschrijvers (in de huidige betekenis), die zo nauwkeurig mogelijk weergaven, wat er gebeurd is, maar zij waren getuigen. Zij getuigden van hun visie op het gebeuren dat God zich in de historie van Israël stap voor stap openbaart.

Dat wil niet zeggen dat deze schrijvers soms niet ook de geschiedenis weergaven, zoals zij werkelijk gebeurd is, en dat wij in de bijbel niet ook verhalen aantreffen in de zin van verslaggevingen, maar al deze zakelijke mededelingen zijn opgenomen in een heilshistorische visie. De schrijvers wilden geen informatie verstrekken over objectieve feiten, maar geloof wekken. In die zin hebben we in de bijbel altijd met tendentieuze literatuur te doen. Vandaar dat er nogal eens gegevens voorkomen die niet kloppen met wat wij onder objectieve geschiedschrijving verstaan.

Nu komen we, vooral in de kinderbijbels, herhaaldelijk verhalen tegen (of een reeks van verhalen) die suggereren dat het in de bijbel om deze objectieve geschiedenis gaat, dat alles precies zo gebeurd is als het, zogenaamd letterlijk, in de bijbel staat. Dit certificaat van echtheid moet dan blijkbaar een garantie zijn dat wat in de bijbel staat ook de 'waarheid' is. Zo'n *historiserende* manier van vertellen ziet echter over het hoofd dat wij de geschiedenis van God en de mensen alleen kennen in de zinvolle verpakking van een getuigenis, waarin waarheid en echtheid niet altijd congruent zijn. Dit is in het kort wat er in dit rapport verstaan wordt onder historiseren.

Twee voorbeelden uit boeken, waarin de auteurs 'en passant' duidelijk maken dat het in het Genesisverhaal om geïnterpreteerde, vertelde geschiedenis gaat:

'Er is een verhaal in de bijbel waarin staat hoe de mensen dachten dat God de wereld heeft gemaakt en ook hoe zij dachten dat de eerste mensen leefden in de tuin van de aarde of het paradijs. Het is een mooi verhaal en ik zal het je vertellen. Je kunt er dan nog eens aan denken hoe God wil dat de wereld worden zal. En je kunt er ook in zien dat God altijd van de mensen blijft houden, wat er ook gebeurt. Het verhaal begint zo: (...).'
[Cantecleer – kinderbijbel, deel 1];

'De mensen hadden al veel met hun God meegemaakt. Ze hadden gemerkt dat hun God er altijd was. Ze konden zich niet meer voorstellen dat God en de mensen vroeger niets met elkaar te maken hadden. Nu kan niemand precies vertellen wie God is, maar je kan wel verhalen over Hem vertellen. Door die verhalen leer je Hem kennen. Daarom hebben de mensen ook een verhaal gemaakt over het begin. Het gaat erover hoe God alles klaar had gemaakt om met de mensen te beginnen.'
[Karel Eykman, 'Het begin'].

7.2 De selectie van de verhalen

Een typisch aspect van dit historiseren als methode is het feit dat vrijwel alle kinderbijbels – als het ware volgens een stilzwijgende afspraak, die teruggaat tot de historische benadering in de 19e eeuw – zich beperken tot die bijbelgedeelten die kennelijk 'historisch' het meest belangwekkend zijn: in het Oude Testament Genesis tot en met Koningen, en in het Nieuwe Testament Matteüs tot en met Handelingen 2. Niet

zonder reden is de genoemde selectie geschriften uit het Oude Testament, door protestanten en katholieken, lange tijd aangeduid als 'de geschiedkundige boeken'.

Deze merkwaardige canon in de canon mag dan vaak verdedigd worden op grond van de opvatting dat de tijd tot en met de koningen (historisch?) zo overzichtelijk is, een gevolg is wel dat vele kinderen gedurende jaren eindeloos vaak dezelfde geschiedenissen horen vanaf Adam tot en met Salomo, en dat het lijkt alsof er daarna niets gebeurt, wat historisch van belang is, tot de geboorte van Jezus.

Terwijl juist de profeten als Amos, Hosea, Jesaja, Jeremia, duidelijk maken dat de godsdienst van Israël geen schone geschiedenis is, maar ook een hard feit: Gods omgang met een volk.

Reeds in 1948 doorbrak J.E. Kuiper, in de 'Bijbel voor de jeugd', de gewoonte om de profeten vrijwel achterwege te laten (het boek wordt sinds 1963 niet meer gedrukt; ik heb echter de indruk dat het in vele gezinnen nog aanwezig is). Door Johanna Kuiper worden de profeten op een zeer boeiende en oorspronkelijke manier verteld.

Het lijkt erop, dat in de laatste jaren de aandacht voor de profeten weer toeneemt. In Mies Bouhuys' serie 'In die dagen ...' gaat een deeltje over Jeremia, een over Jesaja, terwijl in de televisie-serie Woord voor Woord ook een hele cyclus aan de profeten gewijd was.

Daartegenover staat weer dat in 'De nieuwe kinderbijbel' van Anne Edwards drie profeten worden samengevat op een pagina.

De historiserende tendens en de daaraan vaak inherente selectie van verhalen zien we ook in de diverse weergaven van het Nieuwe Testament. Ik duidde er in paragraaf 6.4 (bij de chronologische harmonisering van de vier evangeliën) al op dat het leven van Jezus in veel kinderbijbels niet veel meer is dan een reeks van wonderdaden, die alle als volkomen 'echt gebeurd' worden voorgesteld. Dat de reeks van bijzondere gebeurtenissen rond Jezus ook een duidende functie heeft, namelijk dat het heil in de geschiedenis begonnen is, wordt zelden duidelijk gemaakt.

8 'Zijn Naam is een verhaal'

De bijbel zelf is naar oorsprong en traditie een verhaal, nu eens in de vorm van verhaalde geschiedenis, dan weer als verwerkte legende of mythe, novelle of sage, als gedicht, of in vele andere literatuurtypen. Huub Oosterhuis zegt in zijn bundel 'In het voorbijgaan': 'Zijn Naam is een verhaal', en dan bedoelt hij dat we God alleen kennen uit de reeks van zijn ingrijpende daden waarvan de bijbelschrijvers hun eigen verslag geven. We kennen God niet uit exacte historische gegevens, noch door onze vrome fantasie, noch door onze filosofie, maar uit een lijn door de geschiedenis. Of zoals het bekende woord van Pascal luidt: 'Dieu d'Abraham, Dieu d'Isaac, Dieu de Jacob, non des philosophes et des savants'.

In de bijbel gaat het dus niet om een toevallige reeks van mooie, boeiende of levensbeschouwelijke vertellingen uit het verleden. De bijbel verhaalt de geschiedenis van het heil, van ons heil zo men wil, omdat de God van Abraham, Isaak en Jacob steeds duidelijker werd binnen het verband van een geschiedenis van heil. Maakt men dit bijbels zinsverband los, dat wil zeggen: plaatst men de losse verhalen buiten hun eigen context, dan kunnen er vreemde misverstanden ontstaan. Eén voorbeeld. In het Nieuwe Testament staat een verhaal over Jezus, die een man Lazarus opwekt uit de dood. Zo'n verhaal lijkt een mooi zelfstandig, afgerond gegeven te zijn voor een boeiende vertelling, waarin maar even aangetoond is, dat Jezus over buitengewone kwaliteiten beschikt. Maar een kind dat een beetje kritisch wordt, zal toch gaan twifelen aan de zin van deze gebeurtenis. Lazarus is later immers toch weer dood gegaan? Zo'n verhaal over een opwekking is op zichzelf een zin-loos mirakel als niet ook de context gegeven wordt, waarin Jezus deze opwekking uit de dood zin geeft (Johannes 11:25 v): 'Ik ben de verrijzenis en het leven; wie in mij gelooft, zal leven, ook al is hij gestorven en ieder die leeft in geloof aan mij, zal in eeuwigheid niet sterven. Geloof jij dit?'

Dit verhaal-element van de bijbel valt nog op een geheel andere wijze te illustreren: de nieuwtestamentische evangeliën zijn getuigende verhalen over het leven van Jezus, waarin de betekenis van de voorvallen veel belangrijker is dan de historische nauwkeurigheid. Maar ook Jezus zelf verstrekt geen exacte informatie als hij over God spreekt. Wanneer hij over God spreekt gebeurt dat nergens zo intens als in de gelijkenissen, maar dat zijn ook 'alleen maar' verhalen!¹⁶

Mijns inziens betekent dit voor de beoordeling van onze kinderbijbels:

dat we van een kinderbijbel in principe mogen eisen dat hij evenzeer vertellend is als de bijbel dat zelf is. Alleen immers in het doorlopende verhaal gaan de bijbelse noties zinvol leven. Een bundel met losse verhalen, ook al zijn het de zogenaamde bekendste uit de bijbel, loopt het risico het bijbels zinsverband te verliezen. Om deze reden dient men sceptisch te staan tegenover uitgaven als 'De nieuwe kinderbijbel' van Edwards/Steen; Hella Taubes, 'De Bijbel vertelt'; Hillmann/Smulders, 'Kinderbijbel'.

De klassieke kinderbijbels van Van de Hulst en Anne de Vries zijn door hun grote aandacht voor de betekenis van het verhaal, wat dit betreft goede voorbeelden. De functie van het verhaal in de wijde bijbelse context komt in de volgende boeken als functioneel naar voren:
J.L. Klink, 'Bijbel voor de kinderen';
Mathilde Roelfs, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld';
A. Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd';
Evenhuis/Bouhuijs, 'Dromen van vrede';
Sinnema/De Vries, 'Vertel het uw kinderen'.

Het verhalende karakter van de bijbel heeft nog een ander aspect, namelijk dat een afzonderlijk gedeelte ook 'verhalend' moet zijn. Vooral van katholieke zijde verschijnen de laatste tijd boekjes of series van boekjes die als het ware in telegramstijl de belangrijkste bijbelse verhalen bevatten. De 'Kinderbijbel' van Hillmann/Smulders bijvoorbeeld geeft steeds per pagina of hooguit per twee kleine pagina's een 'volledig' verhaal, maar door de beknoptheid van de stijl gaat de betekenis van het verhaal zelf – alsook de functie in de bijbelse context – mijns inziens grotendeels verloren.

Noten bij hoofdstuk II

- 1 A.B. Lam, 'Het gegeven woord – Bijbelse geschiedenis op de lagere school', Boekencentrum, Den Haag 1969².
- 2 F. Bloemhof, 'Het kind en de bijbel'. Callenbach, Nijkerk 1970.
- 3 A.B. Lam, a.w. pag. 35.
- 4 Paul Tillich, 'Systematic Theology'. Vol. I, pag. 303 v. London 1959.
- 5 Ludwig Köhler, 'Theologie des Alten Testaments', pag. 29. Mohr, Tübingen 1965⁴.
- 6 J.L. Klink, 'Kind en geloof', pag. 156. Amboboeken, Bilthoven 1970.
- 7 Hermann Diem, artikel: 'Dood', in 'Theologie voor niet-theologen', pag. 71. Ambo, Bilthoven 1965.
J. Sperna Weiland, artikel: 'Dood en leven', in 'Dogmatische verkenningen'. Boekencentrum, Den Haag 1968.
- 8 J.L. Springer, 'Waar, wat en wie is God? – De vraag naar God als godsdienstwijsgerig probleem', pag. 285. Veenman, Wageningen 1969.
- 9 H.M. Kuitert, 'De mensvormigheid Gods'. Kampen 1962.
J.M. Kijm, 'Geloofsopvoeding', pag. 40 v. Nijmegen 1965.
- 10 Ludwig Köhler, a.w. pag. 146.
- 11 Th.C. Vriezen, 'Hoofddlijnen der theologie van het Oude Testament', pag. 190. Wageningen 1949.
- 12 F. Bloemhof, a.w. pag. 129.
- 13 J.M. van Veen, 'De bijbelse wonderen', in 'Wending' 1953, 8e jaargang nr. 5/6, juli/aug. Boeken-centrum, Den Haag.
'De wonderen van het Rijk', in 'Bijbelse verkenningen NT' door Heering, Ten Kate en Sperna Weiland. Boekencentrum, Den Haag 1964.
- 14 Ph. Kohnstamm, 'Bijbel en jeugd', pag. 77. Bohn, Haarlem 1923.
- 15 G. Bornkamp, 'Jezus van Nazareth'. W. de Haan, Zeist 1963.
- 16 In drie recente godsdienst/pedagogische studies wordt eveneens op het belang van de verhaal-vorm gewezen:
M.W. Steenmeijer-van Rij, 'Godsdienstige opvoeding in deze tijd', Den Haag 1969, pag. 117 vv.
A.B. Lam, a.w. pag. 165 vv.
A.I. Eijssenring, 'Godsdienstpedagogische opgaven in de prepuberteit', diss. Amsterdam, Delft 1971, pag. 123 vv.

III godsdienstpedagogische benadering van kinderbijbels

Inleiding

Na de beschrijving van de kinderbijbels in het vorige hoofdstuk vanuit theologisch gezichtspunt is het noodzakelijk om eenzelfde werkwijze toe te passen, om tot een beeld van de pedagogische hoedanigheden van deze boeken te komen. Deze voorzichtige – beschrijvende – benadering lijkt om diverse redenen wenselijk: ten eerste is de huidige godsdienstpedagogiek bepaald niet eenduidig in haar opvattingen, zodat we thans niet over algemeen aanvaarde normen beschikken, waarmee bijvoorbeeld kinderbijbels eenvoudig en afdoend getypeerd kunnen worden.

- Voorts is in het vorige hoofdstuk gebleken, dat een aantal invloedrijke kinderbijbels vele jaren geleden is geschreven. Wil men deze boeken in hun hoedanigheid recht doen, dan kan men niet volstaan met de huidige inzichten absoluut te stellen en opvattingen uit het verleden eenvoudig te diskwalificeren. Ook daarom is een beschrijvende benadering geboden.

- Ten derde wil ik met de rapportering van mijn bevindingen inzake de kinderbijbels niet de indruk wekken, dat een oordeel in dezen slechts voorbehouden is aan degenen die theoloog en/of pedagoog van professie zijn. Het lijkt integendeel hoogst noodzakelijk, dat allen die op grond van enigerlei ervaring een zinvolle verheldering in deze gecompliceerde materie kunnen leveren, daartoe de gelegenheid moeten hebben. Een specialistisch woordgebruik en begrippenapparaat zijn daaraan ondergeschikt. Daarom wordt hier een descriptiemodel geformuleerd dat tijdens vele discussies in de commissie bruikbaar bleek, inzonderheid bij de beeldvorming betreffende de kinderbijbels.

Schrijvers van kinderbijbels blijken zich te kenmerken doordat zij enerzijds zelf een godsdienstige of theologische opvatting weergeven (daarover ging hoofdstuk II) en anderzijds doordat zij een bepaald kindbeeld hebben, van waaruit ze schrijven. Over dit kindbeeld, de term komt ook voor bij Langeveld¹, eerst een enkele opmerking, mede aan de hand van een populair voorbeeld.

Een auteur van een kinderboek heeft, als hij schrijft, een bepaalde voorstelling van zijn gemiddelde lezer: de leeftijd van het kind, de woorden en begrippen die het kind kan begrijpen, zijn gedachtenwereld, de situatie waarin het kind in contact komt met het boek (zelf lezen, of voorgelezen worden) enzovoort. Zo heeft bijvoorbeeld de schrijver van de avonturen van Dik Trom een ander kindbeeld dan de auteurs van de Fabeltjeskrant, een verschil waarin niet alleen socio-culturele factoren een rol spelen (bijvoorbeeld dat een agrarische samenleving ontwikkeld is naar een industriële), maar ook het inzicht dat een kind van tegenwoordig als wezen anders is dan één van tientallen jaren terug.

Ik ga ervan uit, dat een beschrijving van de kinderbijbels vanuit zo'n kindbeeld van de auteurs tot enkele meer algemene kenmerken kan leiden, die een uiteindelijke beoordeling van de boeken op grond van algemene en meer objectieve gegevens mogelijk maken. Terwille van de verifieerbaarheid zal zoveel mogelijk gebruik gemaakt worden van feitelijk materiaal. De feiten, waarmee wij tot een bepaald kindbeeld concluderen, zullen bestaan uit een onderlinge vergelijking van de kinderbijbels aan de hand van één of twee paradigma's. In enkele gevallen zullen we met losse citaten werken. Deze zijn uitsluitend opgenomen als ze representatief geacht worden voor het gehele boek.

Nu komt het mij voor, dat we bij de bepaling van het kindbeeld, zoals dat blijkt uit de achtereenvolgende kinderbijbels, te maken hebben met twee aspecten. Ten eerste is daar de vraag: 'Hoe stelt de schrijver zich het kind voor?'. Dat blijkt dan uit de manier waarop hij het aanspreekt: zijn woord- en taalgebruik, of hij fantasieën oproept, of hij sober in zijn uitbeeldingen is, of de vertelling gedetailleerd is, of er ook plaats voor de eigen denkbeelden van het kind is. In de hiernavolgende beschrijvingen zal dit aspect steeds worden aangeduid met (a).

Ten tweede wordt de vraag gesteld: 'Hoe moet het kind – in de opvatting van de schrijver – worden', dat wil zeggen welke elementen wil hij het kind bijbrengen, die voor een ontwikkeling naar volwassen inzichten dienstig zijn. De doelstelling kan bijvoorbeeld zijn het kind door middel van een kinderbijbel op te voeden tot geloof. Doel kan ook zijn de verhalen aan te bieden, omdat ze als zodanig boeiend zijn of omdat ze cultureel-historisch van belang zijn. Hierna wordt dit aspect steeds aangeduid met (b).

Deze vraagstelling met twee aspecten betreffende het kindbeeld zal ik achtereenvolgens toepassen op drie categorieën kinderbijbels: 1. de kleuterbijbels, 2. de kinderbijbels voor de leeftijdscategorie van plusminus 7-10 jaar, het zogenaamde 'jongere schoolkind', en 3. de bijbels voor het zogenaamde 'oudere schoolkind', dat wil zeggen vanaf ongeveer 10 jaar. Ik verwacht daarbij te kunnen constateren dat de aspecten (a) en (b) in de drie categorieën kinderbijbels een zekere groei vertonen; 2e. dat het kindbeeld in de loop der jaren, met name in de periode van 1950 tot 1971 duidelijk is gewijzigd, als gevolg van veranderde opvattingen omtrent het kind. Als we die veranderingen gesignaleerd hebben, is een meer normatieve vergelijking ook mogelijk.

DE KLEUTERBIJBELS

In deze categorie gaat het om de volgende uitgaven die thans verkrijgbaar zijn. De boeken zijn gerangschikt volgens jaar van verschijnen:

W.G. van de Hulst	'Bijbelse vertellingen voor onze kleintjes', 1926, 1966 15e druk;
Anne de Vries	'Kleutervertelboek voor de Bijbelse Geschiedenis', 1948, 1968 16e druk;
Anne de Vries	'Bijbelboekjes voor de kleuters', 12 delen, zonder jaar;
A.M. Cocagnac	'Vertellen uit de bijbel', 17 delen, 1963-1966;
Ned. Bijbelgenootschap en Stichting Docete	'Wat de Bijbel ons vertelt', tot heden 15 delen, 1966-1972.

Twee opmerkingen vooraf.

In de serie 'Vertellen uit de Bijbel' wordt door de auteur zelf geen leeftijdscategorie aangegeven. Gezien de tekst, de illustraties en de uitvoering van de boekjes heeft men waarschijnlijk kinderen van 5-7 jaar op het oog.

De serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' is oorspronkelijk niet bedoeld voor kleuters, doch voor geestelijk gehandicapten. Het feit echter dat de deeltjes in de praktijk ook populariteit genieten als kleuterbijbel, vereist een bespreking hier.

W.G. van de Hulst, 'Bijbelse vertellingen voor onze kleintjes', 1966¹⁵

- a Welk type kind staat Van de Hulst voor ogen? De opvattingen van de schrijver zijn niet mis te verstaan in het Woord Vooraf van de eerste editie, een inleiding die sindsdien steeds herhaald is:

'Deze uitgave voor de kleintjes wil worden voorgelezen langzaam en duidelijk en met het warm accent van eigen eerbied en verwondering, die in 't klein kinderhart licht eerbied en blijde verwondering wekt. Dit boek wil een bijbel voor de kleuters zijn en zich in alles richten naar 't klein kinderverstand, dat misschien zo weinig nog begrijpt; maar meer nog naar 't klein kinderhart, dat misschien al zo veel verstaat.

Het wil van de heilige dingen vertellen, eenvoudig, klaar, in naïeve, bijna simpele taal, die toch nooit het gewijde gebeuren mag profaneren. Het wil niet volledig zijn: volledigheid zou de kinderen kunnen verhinderen.

Dit boek wil niet anders zijn dan een heel bescheiden, heel eerbiedig pogen ook de jonge kinderen reeds binnen te leiden in de heilige sfeer der goddelijke dingen. Hun belangstelling zal de toets zijn in hoeverre dit pogen slaagde.'

De vraag is of deze kenmerken inderdaad ook in het boek zijn te herkennen. Ik neem daartoe als vergelijkingsmodel het bekende verhaal uit Lucas 8:22 vv., 'De storm op het meer', een verhaal dat in deze categorie steeds als paradigma zal dienen.

Na een uitvoerige schildering van de wind en de zee die woest te keer gaan met het scheepje, waarin Jezus en de discipelen zitten, wordt het verhaal zo verder verteld (pag. 178-179 in de 15e druk):

'Meester! O, Meester!' roepen de discipelen. 'O, Meester, word wakker! De storm zal ons doen verdrinken! O, Meester, help ons, bewaar ons, wij vergaan!' Ze zijn zo bang, zo vreselijk bang.

Dan wordt de Here Jezus wakker. Hij staat op. De boze wind giert langs Hem heen. De wilde golven spatten hun schuim tegen Hem op. Maar – de Here Jezus schrikt niet eens. Hij is helemaal niet bang voor die boze storm. Hij staat daar achter op het schip; heel rustig. En Hij strekt zijn hand uit over het water. En Hij zegt tegen die woeste golven en tegen de wilde wind: 'Zwijg, wees stil!' En dan? O, zie toch eens! Dan vallen de woeste golven neer, en die wilde wind waait weg de donkere verte in. En 't wordt opeens weer heel stil op de donkere zee. De golven en de wind moeten dadelijk doen wat de Here Jezus hun zegt. Hij is ook de Meester van de grote zee en van de boze storm. Ze luisteren naar zijn stem. En de bange discipelen? Ze zien het. O, ze buigen het hoofd. Ze durven hun Meester niet goed aanzien. Is Hij zo machtig, zo sterk? Kan Hij dan ook de zee en de wind stil maken?

Hoor, de Here Jezus zegt tegen hen: 'Waarom ben je toch zo bang geweest? IK was toch bij u. Geloofde je dan niet, dat ik u zou helpen?'

Maar ze durven niets zeggen. Ze schamen zich zo. De Meester kan alles. Hij kan de zieken genezen en de doden weer levend maken. Hij is de Zoon van God. Waarom zijn ze dan zo bang geweest? Ze hoefden niet bang te zijn. Hij zou hen niet laten verdrinken. Ze keken de Here Jezus vol eerbied aan. Ze hielden nog veel meer van Hem.

En toen voeren de scheepjes weer verder over de stille zee. Als een spiegel zo glad en zo mooi lag het water te glimmen. En de mooie sterren fonkelden aan de hemel.

Nu was alles weer goed.'

- 1 In vergelijking met de andere verhalen in het boek en in vergelijking met de bijbelpericoop vallen twee elementen in deze passage vooral op: 'De Meester kan alles' en 'Nu was alles weer goed'. De eerste uitspraak kan men, ik vermeldde dit reeds in hoofdstuk II, in vele varianten bij Van de Hulst tegenkomen. Zoals ook deze passage toont, is het inderdaad zijn bedoeling om voor het kind het beeld van een *veilige wereld* te scheppen – tegenover de angst – onder een goddelijke almacht. Men kan dit hier met grote duidelijkheid vaststellen, omdat de bijbeltekst zelf geen mededeling doet over de Meester die alles kan. Hetzelfde geldt evenzeer voor het happy ending van het verhaal. Bij Lucas ligt bepaald niet de nadruk op de gelukkige afloop van het avontuur, maar Van de Hulst maakt er typisch een verhaal van – zoals van zoveel andere verhalen – waarbij tenslotte het kind gerustgesteld is.
- 2 Het fragment is ook voor het gebruik van *emotionele adjectiva* illustrerend: boze, wilde, bang, woeste, donkere. Het is duidelijk, dat de schrijver met grote nadruk het kind in zijn veronderstelde emotionaliteit wil imponeren, hetzij in *dramatische zin*, zoals hierboven, hetzij in *romantiserende zin* in de vele passages elders, waar termen als blij, mooi, heerlijk, gelukkig de boventoon voeren.
- 3 Een derde karakteristiek van het kindbeeld van Van de Hulst – deels samenhangend met de voorafgaande – is, dat het kind makkelijk aanspreekbaar is in termen van *bewondering* ('Is Hij zo machtig, zo sterk?') en *verwondering* ('En de mooie sterren fonkelden aan de hemel').
- b Als men ook de vraag stelt, waartoe hij het kind wil brengen, dan blijven er uiteindelijk wel enige vraagtekens staan. De schrijver spreekt zelf van "binnenleiden in de heilige sfeer der goddelijke dingen", maar dan nog blijft de vraag wat dit concreet betekent. Ik dacht dat twee tendensen van belang zijn:
- 1 Met een zekere nadruk vermeldt de schrijver vaak aan 't einde van een verhaal, wat de boodschap van de vertelling is. Hij wil als het ware steeds iets behartenswaardigs toevoegen. In het geciteerde fragment is dit duidelijk het geval in de voorlaatste alinea. Nu eens zijn deze – haast 'prekende' – toevoegingen *dogmatisch* en *piëtistisch* van strekking, dan weer meer *moraliserend*.
- 2 De moraliserende manier van vertellen heeft vaak zoveel nadruk (vergelijk hoofdstuk II), dat het waarschijnlijk de oprechte bedoeling van Van de Hulst is geweest de kinderen een zedelijk onderscheidingsvermogen van godsdienstige strekking bij te brengen. Dat hij zich daarbij bedient van kinderlijke woorden als goed en lief tegenover boos en slecht, is begrijpelijk vanuit aspect (a).

Tot slot nog enkele conclusies van algemene aard. Deze reeks van vertellingen, die voorgelezen moet worden, vooronderstelt een luisterend kind dat uitsluitend verbaal benaderd wordt. De aandacht van de schrijver voor de beperkte taal- en begrippenschat van het kind gaat zo ver, dat hij als het ware alles in kinderlijke termen wil onderbrengen en daardoor in infantiliseren terecht komt. Het vooronderstelde kind, zoals dat uit de manier van schrijven op ons afkomt, is het verbaal-aanspreekbare, sfeergevoelige en gehoorzaam luisterende kind, dat kennelijk bereid is op gezag van de bijbel (of van de verteller) de verhalen voor waar en belangrijk te accepteren. Deze vooronderstelling negeert de zelfstandigheid van het kind en werkt intimidatie in de hand.

Anne de Vries, 'Kleutervertelboek voor de Bijbelse Geschiedenis', 1968¹⁶

- a Het kindbeeld van De Vries vertoont grote overeenkomst met dat van Van de Hulst. Ook De Vries wil het kind de ervaring geven van een veilige, geborgen wereld en van

gelukkige mensen onder goddelijke heerschappij. Ook De Vries blijkt een gehoorzaam luisterend kind te vooronderstellen.

- b Aan de andere kant heeft wat De Vries het kind als geloofsgoed wil bijbrengen, geheel eigen trekken.

Van beide aspecten volgen hier enkele voorbeelden:

Het verhaal uit Lucas 8, vertelt deze schrijver zó na, ik neem weer een fragment, pag. 178 uit de 16e druk:

Toen stond Hij op. Hij stond rechtop in het schip en keek de zee en de wind boos aan. Hij zei: 'Stil, wind! Stil, zee! Zwijg zeg ik je!' En zie, toen werd het ineens stil, wonderlijk stil! De wind durfde niet meer te waaien. En de hoge golven durfden niet meer tegen het schip te slaan. Ze gingen gehoorzaam voor de Here Jezus liggen. Ze moesten allemaal doen, wat Hij zei!

Toen vroeg de Here Jezus aan de discipelen: 'Zie je nu wel, dat je bij Mij altijd veilig bent?'

De discipelen durfden niets te zeggen. Ze schaamden zich zo. En toen ze weer verder voeren over die mooie stille zee, fluisterden ze tegen elkaar: 'Hoe kan dat toch, dat ook de wind en de zee Hem gehoorzaam zijn?'

En ze dachten: 'We behoeven nooit meer bang te zijn, als de Here Jezus maar bij ons is!'

Het komt mij voor, gelet op het gebruik der adjectiva, en dan niet alleen in deze passage, dat De Vries wat *minder dramatisch* is dan Van de Hulst. Ook De Vries laat voor het kind dit verhaal uitmonden in 'nooit meer bang te hoeven zijn'.

De tendens om de verhalen naar de kleuter toe te vertalen in termen van 'gelukkig/veilig bij God of Jezus' is zo overheersend, dat er nog enkele citaten (uit een lange reeks) worden toegevoegd:

'Jacob wist, dat Ezau hem geen kwaad kon doen, omdat God zelf bij hem was.' (pag. 41)

'De Here troostte Jozef. Hij zei: 'Stil maar, hoor! Wees maar niet verdrietig. Ik heb je lief, Jozef, en ik zal wel voor je zorgen, ook hier wel!'' (pag. 47)

... niet lang daarna zijn ze allemaal op reis gegaan, Jakob en zijn kinderen. De Here vond het goed. Die zei: 'Ga maar gerust, hoor Jakob. IK zal wel voor je zorgen.' (pag. 53)

'Aan die Koning had Jakob gedacht, toen hij sterven ging. Dáárom was hij helemaal niet verdrietig. Weet je wie die Koning is? Dat is de Here Jezus, die ook ons gelukkig wil maken.' (pag. 56)

In het Nieuwe Testament is de overheersende indruk, dat Jezus gekomen is om alle mensen gelukkig te maken, bijvoorbeeld de pagina's 156, 157, 159.

- b Vraagt men, wat de schrijver het kind wil bijbrengen, dan blijkt zijn dogmatisch systeem opgebouwd te zijn uit de volgende elementen:

- 1 God is boven in de hemel; Hij is de almachtige, de bestuurder van alles en iedereen.
- 2 Zonde en genade komen voor in termen van respectievelijk slechtheid en boosheid, straf, geluk en blijheid.
- 3 De logische samenhang van oude en nieuwe verbond.
- 4 Geloven c.q. God liefhebben/lief vinden is het hoogste goed.

Ter illustratie van het bovenstaande volgen hier korthedshalve slechts enkele citaten:

ad 1, over David: *'God vergeet nooit wat. Wat Hij beloofd heeft, doet Hij altijd!'* (pag. 115)

over de zingende David: *'Zijn knechten luisterden naar dat mooie lied, stil en eerbiedig. En in de hemel luisterde God.'* (pag. 116)

ad 2, over Hizkia: *'Dat was de straf, omdat het volk God vergeten had.'* (pag. 134)

ad 3, diverse verwijzingen in het Oude Testament (in het scheppingsverhaal, bij Abraham, bij David, enz.) naar de 'Zaligmaker' in het Nieuwe Testament.

ad 4, Adam en Eva zeggen: *'Jullie moeten God lief hebben en altijd heel gehoorzaam zijn.'* (pag. 14)

'Dan knielde Abel neer en zei, heel eerbiedig: 'Lieve Here, ik heb U zo lief!' (pag. 16)

Mijn conclusies ten aanzien van dit boek van Anne de Vries lopen grotendeels parallel met die betreffende Van de Hulst: De Vries ziet het kind als de lieve, kwetsbare kleuter, die een veilige wereld om zich heen moet hebben en een veilige hemel boven zich. Het ideale kind is bovendien eerbiedig en gehoorzaam.

De terminologie is zo sterk op de kleuter gericht dat we ook hier met reden van infantiliserings kunnen spreken.

Daarnaast wil De Vries opvoeden tot een christelijk waardensysteem, waarin door middel van eenvoudige zedenlessen een zwart-wit-moraal wordt geleerd in de vorm van moraliserings.

Het type van geloof draagt sterk piëtistische kenmerken.

Anne de Vries, 'Bijbelboekjes voor de kleuters',

z.j., 12 delen

Bij deze boekjes kan met een enkele notitie worden volstaan, omdat ze wat betreft hun verhalende inhoud grotendeels gelijk zijn aan het 'Kleutervertelboek' van dezelfde schrijver. Ieder boekje bevat een verhaal of een compilatie van enkele verhalen rond een thema uit het kleutervertelboek.

Nieuw bij deze boekjes is, dat de tekst niet zoals in de 'grote uitgave' slechts af en toe van een illustratie voorzien is, maar dat van twee achtereenvolgende pagina's één de verhaalttekst heeft en één de bijbehorende illustratie. De verhouding tekst-illustratie is per boekje zodoende minstens half om half.

We zien hier dus naast het vertelboek een variant ontstaan, die we bij andere schrijvers verder ook als zelfstandig type tegen zullen komen:

- 1 De lange gesloten ketting van verhalen wordt als het ware verknipt tot een aantal afzonderlijke verhalen.
- 2 De illustraties gaan een grote rol spelen. Deze lijken een tegemoetkoming te zijn aan het nog niet voldoende ontwikkelde verbaal vermogen van de kleuter.

In deel 11 van de serie voorziet Anne de Vries het Onze Vader vers voor vers van commentaar. Afgezien van andere hoedanigheden blijkt daaruit duidelijk hoe gehoorzaam en gemakkelijk te intimideren de schrijver zich het kind voorstelt. Pag. 10 volledig geciteerd:

'Wat God wil, moet gebeuren. Want Hij is de Koning van hemel en aarde. In de hemel zijn de engelen. Die doen alles wat God wil. Als God iets zegt, dan vliegen ze voor Hem. Nooit spreken ze tegen. Nooit willen ze iets anders.

Zo moet het ook op de aarde zijn. We moeten niet doen wat we zelf graag willen. We moeten doen wat God wil. En als we zelf liever iets anders willen, dan moeten we toch gehoorzaam doen wat Hij zegt. Want Hij weet het altijd beter.

Onze Vader die in de hemelen zijt, *help ons dat wij altijd doen wat U wilt. Uw wil geschiede, gelijk in de hemel, also ook op de aarde . . .*

over de zingende David: *'Zijn knechten luisterden naar dat mooie lied, stil en eerbiedig. En in de hemel luisterde God.'* (pag. 116)

ad 2, over Hizkia: *'Dat was de straf, omdat het volk God vergeten had.'* (pag. 134)

ad 3, diverse verwijzingen in het Oude Testament (in het scheppingsverhaal, bij Abraham, bij David, enz.) naar de 'Zaligmaker' in het Nieuwe Testament.

ad 4, Adam en Eva zeggen: *'Jullie moeten God lief hebben en altijd heel gehoorzaam zijn.'* (pag. 14)

'Dan knielde Abel neer en zei, heel eerbiedig: 'Lieve Here, ik heb U zo lief!' (pag. 16)

Mijn conclusies ten aanzien van dit boek van Anne de Vries lopen grotendeels parallel met die betreffende Van de Hulst: De Vries ziet het kind als de lieve, kwetsbare kleuter, die een veilige wereld om zich heen moet hebben en een veilige hemel boven zich. Het ideale kind is bovendien eerbiedig en gehoorzaam.

De terminologie is zo sterk op de kleuter gericht dat we ook hier met reden van infantiliseringsen kunnen spreken.

Daarnaast wil De Vries opvoeden tot een christelijk waardensysteem, waarin door middel van eenvoudige zedenlessen een zwart-wit-moraal wordt geleerd in de vorm van moraliseringsen.

Het type van geloof draagt sterk piëtistische kenmerken.

Anne de Vries, 'Bijbelboekjes voor de kleuters',

z.j., 12 delen

Bij deze boekjes kan met een enkele notitie worden volstaan, omdat ze wat betreft hun verhalende inhoud grotendeels gelijk zijn aan het 'Kleutervertelboek' van dezelfde schrijver. Ieder boekje bevat een verhaal of een compilatie van enkele verhalen rond een thema uit het kleutervertelboek.

Nieuw bij deze boekjes is, dat de tekst niet zoals in de 'grote uitgave' slechts af en toe van een illustratie voorzien is, maar dat van twee achtereenvolgende pagina's één de verhaalttekst heeft en één de bijbehorende illustratie. De verhouding tekst-illustratie is per boekje zodoende minstens half om half.

We zien hier dus naast het vertelboek een variant ontstaan, die we bij andere schrijvers verder ook als zelfstandig type tegen zullen komen:

- 1 De lange gesloten ketting van verhalen wordt als het ware verknipt tot een aantal afzonderlijke verhalen.
- 2 De illustraties gaan een grote rol spelen. Deze lijken een tegemoetkoming te zijn aan het nog niet voldoende ontwikkelde verbaal vermogen van de kleuter.

In deel 11 van de serie voorziet Anne de Vries het Onze Vader vers voor vers van commentaar. Afgezien van andere hoedanigheden blijkt daaruit duidelijk hoe gehoorzaam en gemakkelijk te intimideren de schrijver zich het kind voorstelt. Pag. 10 volledig geciteerd:

'Wat God wil, moet gebeuren. Want Hij is de Koning van hemel en aarde. In de hemel zijn de engelen. Die doen alles wat God wil. Als God iets zegt, dan vliegen ze voor Hem. Nooit spreken ze tegen. Nooit willen ze iets anders.

Zo moet het ook op de aarde zijn. We moeten niet doen wat we zelf graag willen. We moeten doen wat God wil. En als we zelf liever iets anders willen, dan moeten we toch gehoorzaam doen wat Hij zegt. Want Hij weet het altijd beter.

Onze Vader die in de hemelen zijt, *help ons dat wij altijd doen wat U wilt. Uw wil geschiede, gelijk in de hemel, alzo ook op de aarde . . .*

2e. de korte tekst vormt een trait d'union met de vertellende ouder
3e. die wordt geacht het kind meer te vertellen dan schrijver en illustrator in gedrukte vorm willen of kunnen. Alleen maar voorlezen is niet de vooronderstelling van deze boekjes. Van de ouder wordt meer activiteit verwacht.

- b Ik sta nog even stil bij de vraag naar het tweede aspect:
wat wordt het kind bijgebracht via deze verhalen? Als wij een rubricering maken van de godsdienstpedagogische bedoeling van de schrijver, vooral blijkens de inleidingen alsmede de teksten zelf, zijn er globaal vier thema's:

Zonde en vergeving, deel 2,7,8,11.

Bijvoorbeeld deel 8.

'Jesus zegt tegen hem: 'Je bent nu genezen. Doe voortaan ook geen zonde meer, want dan gebeuren er ergere dingen met je.' Daarmee bedoelt Jesus: nu je benen van hun verlamming genezen zijn, moet je ook geen zonden meer doen, want de zonde is een nog veel erger verlamming, de verlamming van de ziel.'

Geloof, deel 13,14,16.

God met ons, deel 5,10,17.

Bijvoorbeeld deel 5, 'Jonas', eindigt met:

'Nu begrijpt Jonas, dat God barmhartig en zachtmoedig is, dat Hij niet gauw boos wordt en altijd klaar staat om te vergeven aan alle mensen, die weer naar Hem luisteren. Dat wil God ons duidelijk maken met deze geschiedenis van Jonas.'

Sterke nadruk op de bijbelse wortel van de sacramenten en de liturgie, deel 2,4,11,16,17.

Bijvoorbeeld deel 11, 'De doop van Jezus', eindigt met:

'Elk jaar als we Pasen vieren, herdenken we de dood en de verrijzenis van onze Heer en onze eigen doortocht door het water. De Joden vierden met Pasen hun doortocht door de Rode Zee. Toen konden ze op weg gaan naar het beloofde Land. Nu wij gedoopt zijn, zijn wij ook op weg gegaan. Ons beloofde Land is het Rijk van God.'

De notities over de beide aspecten worden als volgt samengevat: Cocagnac gaat ervan uit, dat de kleuter vooral aanspreekbaar is door middel van veel visueel materiaal en dat de begeleidende tekst geen voorgelezen, uitgesponnen verhaal mag zijn, maar een bijbels-liturgische catechese van de ouders, die hun kind opvoeden overeenkomstig kerkelijke en eigen inzichten.

Nederlands Bijbelgenootschap en Stichting Docete, Serie 'Wat de Bijbel ons vertelt', 1966-1972, 15 delen OT en NT

Aan het begin van deze paragraaf werd reeds opgemerkt dat deze uitgave oorspronkelijk niet bedoeld was voor kleuters, maar voor geestelijk gehandicapten. In de praktijk echter is gebleken dat deze boekjes voor kleuters zeer bruikbaar zijn. Daarom worden ze hier op hun mogelijke merites van kleuterbijbel bekeken.

De opzet van de boekjes is als volgt. Van een aantal van de meest bekende verhalen uit Oude en Nieuwe Testament is een serie gemaakt, waarin ieder boekje één verhaal weergeeft. Bij de boekjes zijn grammofoonplaten verkrijgbaar, waarop een muzikale verwerking van het verhaal te vinden is en een aanvullende vertelling.

Opvallend is dat de illustraties een veel grotere plaats innemen dan de tekst. Deze laatste is zeer summier (zie het hierna volgende paradigma) en meer een soort ondertiteling van de zeer boeiende en kleurige illustraties.

- a Gezien het doel dat de auteurs voor ogen hadden, is het onjuist om hier ten aanzien van de kleuter van een kindbeeld te spreken. Neemt men echter als criterium niet het beeld dat de schrijvers voor ogen hadden, maar wel dat van de ouders die de boeken voor hun kinderen geschikt blijken te vinden, dan stemt dit kindbeeld in grote lijn overeen met dat van de hiervoor genoemde serie van Cocagnac.
Ook hier gaat het om het meer visueel dan verbaal-auditief ingestelde kind.
Vervolgens wordt ook hier van de ouder verondersteld dat deze de beknopte tekst uitgebreider vertelt.
- b Een uitgesproken boodschap, en een theologische verwerking van de bijbelse gegevens zijn nauwelijks te vinden. De verhalen worden niet alleen beknopt, maar ook sec weergegeven, zonder uitleg, zonder franje en zonder historisering of moralisering. De prachtige illustraties krijgen zo alle nadruk, en spreken haast voor zichzelf.

Deel 2 van deze serie bevat het verhaal uit Luc. 8: 22 vv. De volledige tekst van het boekje, dat 24 bladzijden telt, volgt hier:

Jezus en de storm

*Jezus stapte in de boot.
De leerlingen gaan mee.*

Nu varen ze.

Jezus slaapt.

Opeens zijn er overal hoge golven.

De golven worden gevaarlijk.

En Jezus slaapt!

*Ze gaan naar Hem toe en maken Hem wakker.
Heer! Help! We verdrinken!*

*Jezus zegt:
Waarom zijn jullie zo bang?
Ik ben er toch?!*

*Hij staat op en roept tegen de wind
en tegen de golven: STIL!*

En stil is het.

*Iedereen vraagt verbaasd: Wie is dat toch?
De wind en de golven doen wat Hij zegt.*

De boot vaart rustig door.

De eenvoudige, zeer begrijpelijke taal waarin het verhaal verteld wordt lijkt inderdaad geschikt om ook de kleuter aan te spreken. Dat een expliciete godsdienstige verwerking ontbreekt behoeft geen bezwaar te zijn, als men van mening is dat de kleuter daaraan nog niet toe is.

Dezelfde vragen omtrent het kindbeeld in de categorie van de kleuterbijbels zijn ook in de onderhavige groep van toepassing. Het gaat dus weer om één vraag met twee aspecten:

- a Hoe is het kind in de opvatting van de schrijver van de kinderbijbel?
- b Hoe moet/kan het kind worden en welke functie heeft een kinderbijbel daarbij?

Ook in de groep van kinderbijbels voor het zogenaamde jonge schoolkind wordt gebruik gemaakt van één verhaal als testcase. Het gebruik van een dergelijk model blijkt steeds weer illustratief voor het algemene beeld van een bepaald boek. Daarmee is echter niet gezegd dat één verhaal dat in alle kinderbijbels staat, voor iedere afzonderlijke uitgave ook volkomen representatief is. Waar een verhaal niet representatief is, zal ik dat vermelden.

Als paradigmatisch verhaal is hier gekozen de gelijkenis die Jezus vertelt over de barmhartige Samaritaan (Lucas 10:25-37)².

Vanwege de beoogde beknoptheid van dit rapport is het niet mogelijk om uit alle nu volgende kinderbijbels de gelijkenis volledig te citeren. Ik wil daarom in de volgende besprekingen de weergave van de gelijkenis zo zuiver mogelijk typen en slechts citeren, als de schrijver karakteristieke toevoegingen geeft. Daarna worden conclusies getrokken, mede in de ruimere context van het gehele boek.

De volgorde van de boeken is weer chronologisch.

W.G. van de Hulst, 'De Bijbelse Geschiedenissen', 1918, 1965¹⁵, OT en NT in 1 deel.

Van de Hulst geeft op pag. 364 vv. een uitvoerige weergave van de gelijkenis uit Luc. 10, met een inleiding, de gelijkenis, en een uitleg tot slot.

In de inleiding tekent hij de tegenstelling tussen de wetgeleerde en Jezus:

'Een zeker wetgeleerde kwam tot Jezus, – maar als vriend kwam hij niet. Hij dacht: 'Ik zal de Rabbi een moeilijke vraag doen. Wat zal Hij dan antwoorden? ... Ik wil weten, of Hij de wet ook zo goed kent als ik. En – als Hij verkeerd antwoordt, ah, dan zal het volk horen, dat Hij maar een bedrieger is, en dat wij, de schriftgeleerden, de Farizeeën, toch véél wijzer en véél vroemer zijn dan Hij' ...

'Meester', vroeg hij, 'wat moet ik doen om in de hemel te komen?' De Here Jezus zag hem aan. Hij kende wel de slechte gedachten van de wetgeleerde. Toch werd Hij niet toornig. (...)

Daar stond de geleerde man nu, ontevreden en verlegen.'

De eigenlijke vertelling wordt gekenmerkt door een sterk dramatische stijl: veel emotionele adjectiva, stippeltjes op de dramatische hoogten en een gedetailleerde beschrijving van de kwetsuren van de beroofde man, van de gedachten en gevoelens van achtereenvolgens de priester, de Leviet en de beroofde. Op pag. 366 wordt het gevoelsleven van de Samaritaan in details beschreven:

'En toen – o, juist zijn hart werd van innig medelijden bewogen. Hij dacht er niet aan, dat het een Jood was, die daar lag; maar hij sprong van zijn ezel, knielde neer bij de ongelukkige, zag zijn vreselijke wonden, – o, 't was, of hij voelde zijn pijn! Hij maakte geen mooie verzinsels. Hij dacht niet aan rovers, die wéérkomen konden. Hij dacht niet aan zorg en last. Hij dacht alleen aan de lijdende stakker, die geholpen moest.'

In de uitleg spint de schrijver het laatste vers uit de pericop verder uit. Over de woorden van Jezus: 'Ga heen, en doe gij evenzo', mijmert de wetgeleerde na: (...)' *Maar hij moest, zoals die Samaritaan, een hart vol liefde hebben. Niet alleen liefde*

voor zijn broeder, zijn familie, zijn volk, – maar ook voor een vreemde, een vijand zelfs, wanneer die in nood was . . . Het hart van de mensen moet leeg worden van zelfzucht, leeg van valse verzinsels, leeg van trots, – en dan, dan moet het vol worden van liefde en medelijden, o, en dan weten ze wel wie hun naasten zijn. De armen, de verlatenen, de ellendigen, zijn ze niet overal? Zó bedoelde het de Heiland. De wetgeleerde zweeg . . . Zo hoogmoedig was hij gekomen, zo verlegen ging hij heen.'

Enkele trekken uit dit verhaal zijn typerend voor het boek:

- 1 Steeds weer legt de schrijver de nadruk op de morele tegenstellingen tussen de mensen: de slechte gedachten van de wetgeleerde tegenover de evenwichtige Jezus; de Leviet die niet luistert naar de stem in zijn hart tegenover de Samaritaan ('zijn hart werd van innig medelijden bewogen'). Het zijn allemaal moraliserende toevoegingen³, die de schrijver kennelijk nuttig acht voor een kind.
- 2 De dramatische en gedetailleerde verteltrant veronderstelt weinig eigen fantasie bij het kind. Van de Hulst levert bij voorbaat zelf alle fascinerende details.
- 3 Dit niet honoreren van de eigen activiteit van het kind geldt ook voor de betekenis van de gelijkenis. Met grote nadruk en onder vermelding van concrete eisen maakt de schrijver het verhaal relevant, uiteindelijk op 'prekende' toon. Het verhaal loopt uit op een gefantaseerde bekering van de wetgeleerde. Omdat Lucas de lezer te veel stof tot nadenken overlaat?
 - a Dezelfde conclusie als bij de kleuterbijbel van Van de Hulst ligt voor de hand: voorondersteld is het gehoorzame, luisterende kind, dat de kans loopt geïntimideerd te worden met sterke verhalen, omdat geen eigen activiteit (vragen, kritiek, nadenken) verlangd wordt.
 - b Als we proberen na te gaan wat Van de Hulst met deze 'Bijbelse Geschiedenissen' voor het kind beoogt, dan moeten we enkele elementen uit hoofdstuk I en II memoreren:
 - 1e. Uit het hele boek blijkt, dat de schrijver God aan het kind wil laten zien in concrete, fascinerende termen als: de almachtige beschikker, de leider van de (bijbelse) geschiedenis, de straffer en de beloner. De dramatische en exuberante verteltrant is voor dit doel een adequaat middel.
 - 2e. De denkbeelden over God, die hij aan het kind wil overdragen, zijn sterk stereotiep. Het is moeilijk uit te maken of dit aan een godsdienstige of aan een pedagogische vooringenomenheid ligt. Vast staat, dat Van de Hulst zijn grote geloofswaarheden – met recht kan men spreken van dogmatismen – met zoveel evocatieve vertelkracht, detailbeschrijving en nadruk in kinderlijke termen wil vertalen, dat hij wel tot infantilisering moet geraken.

Anne de Vries, 'Groot vertelboek voor de Bijbelse geschiedenis'
1938; 1968 16e dr. NT; 1966 15e dr. OT; 1 deel OT, 1 deel NT.

Dit boek verschilt niet zo heel erg van dat van Van de Hulst. Ook De Vries begint bijvoorbeeld de gelijkenis uit Lucas 10 met een morele schildering van de wetgeleerde, van wie Lucas alleen zegt dat hij Jezus op de proef wil stellen.

Pag. 130:

'Jezus keek die man aan. Hij zag de list in die hoogmoedige ogen, Hij zag de minachtende glimlach om die trotse mond. Hij begreep het boze plan van die man.'

Hij antwoordde, zachtmoedig en geduldig: {..}.'

Daarna volgt in extenso de gelijkenis in de bekende drie fasen, met een veelheid aan beeldende details, dramatische sfeertekeningen en psychologiserende en afgesloten door een korte toepassing:

"Ga dan en doe jij evenzo ..."

Als hij maar eens zijn best deed om zijn naaste lief te hebben! Dan zou hij merken dat hij maar een klein en slecht mens was. En juist dan zou hij heel dicht bij de hemel zijn.'

- a Evenals in de kleuterbijbel van deze schrijver heeft hij hier weer het gemakkelijk te imponeren, het stille, gehoorzame kind voor ogen. Eigen activiteiten worden bij het kind niet verondersteld.
- b Opvoeding tot geloof en christelijke deugden schijnen ook hier tot de doelstellingen te behoren. Dit komt tot uiting in vele belerende passages.

D.A. Cramer-Schaap, 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen'

1958; 1968 9e druk OT en NT in 1 deel.

Bij het boek van mevrouw Cramer is het eenvoudiger te constateren, hoe zij het kind aanspreekt en welk type kind ze veronderstelt, dan wat haar doelstelling is. Eerst volgen hier voor de vergelijking enkele passages uit het test-case verhaal.
Pag. 244 begint direct met de gelijkenis:

'Een verhaal dat Jezus vertelde

*Er was eens een Joods koopman, die een verre reis moest maken.
Heel alleen. Over een lange, lange weg. Van Jeruzalem naar Jericho.
Die weg ging over rotsen, bergen en kale vlakten.
Op zijn tocht kwam hij ook in een donker bos.
In dat bos huisden rovers.
Opeens sprongen ze te voorschijn van achter de bomen.
Zij pakten de Joodse koopman beet en sloegen hem.
Ze namen hem al z'n geld af.
Toen gooiden ze hem op de grond. En lieten hem zomaar liggen.
De koopman zag eruit of hij dood was.'*

En aan het slot:

'Wat zal de zieke dankbaar geweest zijn, dat er zulk een Samaritaan langs was gekomen, die meer om hem kon denken dan aan de dienst in de tempel, en die hem wilde helpen ook!

Jezus die dit verhaal zelf verteld heeft, vond een mens die onze hulp nodig heeft ook belangrijker dan de tempel en wat de mensen daar doen.

Jezus noemde zo iemand 'onze naaste'."

- a De korte zinnen uit dit fragment, de tamelijk eenvoudige en concrete woordkeus en een taalgebruik dat vrij dicht bij het bijbelse taaleigen staat, zijn representatief voor de andere verhalen uit het boek. Kenmerkend is voorts dat mevrouw Cramer de bijbelse verhalen zeer dicht bij de gedachtenwereld van het kind wil brengen: het wonderbaarlijke van enkele verhalen wordt nogal eens benadrukt, allerlei alledaagse details (die het kind zelf ook waarneemt) van een scène worden geschetst, en – dit is zeer markant – vele verhalen worden verteld vanuit het gezichtspunt van een aan het verhaal toegevoegd kind. Dit laatste is kennelijk een bewuste poging om het kind in de eigen fantasie een identificatiemogelijkheid te bieden met het verhaal, teneinde de

afstand tussen nu en 'toen' te overbruggen.

Enkele voorbeelden:

Het verhaal over Johannes de Doper wordt door een moeder verteld aan een jongen, kleine Levi (pag. 214 vv.);
het verhaal over de vijf broden en twee vissen wordt verteld rond de figuur van de jongen met de broden en de vis. Hij krijgt van de schrijfster de naam Ismaël (pag. 236); idem: Jezus zegent de kinderen. Hiervan krijgt een zesttal een naam, bijvoorbeeld: David en Sara (pag. 260);
een kleine jongen in het verhaal van Zacheüs (pag. 263);
een kleine jongen in het verhaal van de intocht in Jeruzalem (pag. 294);
de kleine Simon in het verhaal van Pasen (pag. 314);
Eutychus, in de Handelingen even genoemd, wordt hoofdpersoon, vier bladzijden lang (pag. 360).

Opvallend is, dat in dit boek niet – zoals wel in vele andere voor het jonge kind – steeds nadrukkelijk over blij, gelukkige mensen gesproken wordt. Voorzover de schrijfster wel een dergelijke indruk wil overbrengen, gebeurt dit ingekleed en sober. Dezelfde tendens tot soberheid blijkt moraliserende – op enkele uitzonderingen na –, romantisering en daarmee de infantiliserende van het bijbelverhaal uit te sluiten. Een voorbeeld hiervan levert ook ons paradigma, zeker in vergelijking met de oudere kinderbijbels in deze categorie.

- b De vraag waar de schrijfster het kind met dit boek wil brengen, wordt niet door mij – noch door haarzelf, bijv. in een inleiding – beantwoord, maar de uitgever vermeldt, dat dit boek de mogelijkheid bewijst 'om de boodschap uit de bijbel over te brengen in de taal die het kind kan bevatten'.
Daarom slechts een enkele algemene opmerking.

Uit het gehele boek spreekt een zekere vanzelfsprekendheid van Gods zorgende nabijheid en van zijn vertrouwelijke omgang met de mens, zonder dat de schrijfster God vastlegt in schematische bewoordingen, zoals we die elders wel constateerden. Zo legt de schrijfster het verband tussen het Oude en Nieuwe Testament in een van de zeldzame passages waar zij uitleggend aan het woord is. Pag. 197, het begin van het Nieuwe Testament:

'De engel Gabriël brengt Maria een boodschap.

Je weet nog wel dat God heel vroeger met de mensen een Verbond had gesloten.

Het eerst sprak Hij er over tegen Noach. Denk maar aan de regenboog!

Toen tegen Abraham.

Telkens weer zei God het tegen andere mensen.

Maar zij gaven er niet veel om.

Zij luisterden niet eens als Hij tegen hen sprak.

Daar deden zij God erg verdriet mee.

'Ik zal niet meer vanuit de hemel tegen hen spreken,' dacht Hij, 'maar zelf naar hen toegaan.

Maar neen, dan worden zij misschien bang.

Ik zal hun iemand zenden die er net zo uitziet en leeft als zij.

Maar die is zoals Ik.

Hij zal hun vertellen wie Ik ben. En wat Ik van hen wil.

Daarom zal Ik op aarde een kindje geboren laten worden. Dat kindje is mijn Zoon.

Hij zal temidden van hen opgroeien.

Ik geef hun Mijn zoon omdat Ik zoveel van de mensen houd. Om hen te redden. (. . .)'

- a Het lijkt erop, dat de schrijver van deze kinderbijbel, in de manier waarop hij schrijft, zich weinig rekenschap geeft van de vraag hoe een kind luistert of leest, denkt, begrippen vormt en fantasieert. In een sobere stijl geeft hij namelijk een selectie uit de bekendste bijbelse verhalen in korte leesteksten, zonder de verhalen naar hun inhoud te infantiliseren, zonder enige inleiding, zonder de betekenis op enige wijze toe te lichten. Hij gaat er blijkbaar van uit, dat de bekende lectio continua uit OT en NT in gecomprimeerde vorm zonder meer het kind aanspreekt. Uit het voorwoord blijkt, dat de kinderen dit boekje zelf kunnen lezen.
Het accent bij deze schrijver ligt dus geheel op de bijbelse tekst als zodanig, wat ook blijkt uit het feit dat allerlei bijbelse begrippen en zegswijzen, die jonge kinderen zeker niet zo maar begrijpen kunnen, niet vertaald of toegelicht worden.

Een enkel voorbeeld:

'In de tijd dat God de hemel en de aarde maakte, waren er nog geen mensen. Toen maakte God de Heer Adam uit het stof van de aarde, en blies hem de adem van het leven in. God maakte de mens naar zijn eigen beeld. Naar zijn beeld maakte Hij hem. God zei: het is niet goed voor de mens om alleen te zijn. Ik zal iemand maken, die hem helpen kan en die aan hem gelijk is.'
(pag. 13; nog enkele regels en het verhaal van de schepping is uit.)

*'Door Mozes gaf God zijn geboden aan het volk. En alle mensen antwoordden: 'Al uw geboden zullen wij nakomen!'
Mozes bouwde op de berg een offeraltaar. Met het bloed van de offerdieren zegende hij het volk en zei: 'Dit is het bloed van het verbond, dat de Heer met jullie gesloten heeft.'* (pag. 29)

'Christus is gestorven voor onze zonden, volgens de heilige Schrift; Hij is verrezen op de derde dag; en Hij verscheen aan Petrus en daarna aan de andere leerlingen.' (pag. 83)

Bewuste gerichtheid op het kind blijkt alleen uit een veelheid van kleurige illustraties. De platen hebben algemeen een neiging tot vroomheid: mensen heffen voortdurend de handen op tot engelen en tot Jezus, die op hun beurt zegenende manualen maken.

- b Meer positief is het te waarderen, dat de schrijver niet verzandt in moralismen (uitgezonderd twee passages), zelden in eigen fantasieën, of in dramatische schilderingen.

Zijn doel is een aantal beknopte bijbelse verhalen te geven.

Als voorbeeld weer de gelijkenis uit Lucas 10. Het citaat vormt precies de helft van het gehele verhaal:

*"Maar ook een Samaritaan, die op reis was, kwam voorbij, hij zag hem en kreeg medelijden. Hij ging er heen, goot olie en wijn over zijn wonden en verbond ze. Toen tilde hij hem op zijn ezel, bracht hem naar een herberg en zorgde voor hem. De volgende morgen nam hij twee geldstukken, gaf die aan de waard en zei: 'Zorg goed voor hem. En als je nog meer geld voor hem mocht nodig hebben, betaal ik dat wel als ik terug kom.' Wat denk je: Wie van deze drie is de naaste geweest van de man, die door de rovers werd aangevallen?" Hij antwoordde: 'De man die barmhartig was en geholpen heeft.'
En Jezus zei: 'Ga nu weg en doe zoals hij.'"*

Hella Taubes, 'De Bijbel vertelt',
1963, alleen OT

Deze serie van 23 verhalen uit het Oude Testament stelt ons bij de vraag naar het kindbeeld van de auteur voor een soortgelijke moeilijkheid als het voorafgaande boek, alleen in precies de omgekeerde richting. Was het bij Hillmann duidelijk, dat hij zich weinig rekenschap geeft van de vraag, hoe het kind aanspreekbaar is, Hella Taubes concentreert zich daar vrijwel uitsluitend op, waarbij niet duidelijk wordt, wat ze met deze verhalen wil bereiken. Uit haar manier van spreken en uit de selectie van de verhalen blijkt, dat deze schrijfster geheel in de traditie van Van de Hulst en Anne de Vries staat, zonder dat ze deelt in hun specifieke bekwaamheden als verteller.

De keuze van de verhalen (een selectie uit Genesis tot en met Jozef) lijkt geheel bepaald te zijn door het criterium 'romantisch of avontuurlijk'. De vele moralismen in het boek geven blijk van de nauwe aansluiting aan een vermeend kinderlijk zwart-wit denken. Daarnaast wijst de veelvuldige vermelding van de 'almachtige God' op eenzelfde leidend motief als in de traditionele kinderbijbels viel op te merken.

Alphons Timmermans, 'Bijbelverhalen'
1965, 10e druk; een deel OT, een deel NT

Voor een redelijke onderlinge vergelijking wordt eerst de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan samengevat, en daarna wordt nog een tweede tekst toegevoegd die voor Timmermans karakteristiek is.

Op pag. 78 vv. vertelt Timmermans de gelijkenis uit Lucas 10 onder de titel: 'Over rovers en een man die erg goed was'.

Een geleerde jood kwam naar Jezus en vroeg: 'Wat moet ik doen om in de hemel te komen?' Na het antwoord van Jezus de wedervraag van de jood:

*'Hij wou weten of hij van iederéén veel moest houden.
Daarom vroeg hij: 'Moet ik dan goed zijn voor alle mensen.
Ook als ik ze niet kan uitstaan?'
Jezus gaf hem zo maar geen antwoord.
Hij zei niet 'ja' of 'nee'.
Maar hij vertelde een mooi verhaal.
Want door zo'n verhaal begrepen de mensen het allemaal veel beter.
Zo'n verhaal konden ze ook langer onthouden.'*

Daarna volgt in korte heldere zinnen een beeldend en fascinerend verslag van de beroving en mishandeling. Tenslotte:

*'Hier zweeg Jezus want zijn verhaal was uit.
Toen vroeg hij aan de jood, waaraan hij het verteld had:
'Wie van de drie mannen, die de gewonde zagen liggen, was de beste?
Wie heeft hem behandeld als zijn naaste?'
'De Samaritaan natuurlijk,' antwoordde de man.
'Doe dan ook zo,' zei Jezus.
'Wees altijd goed voor andere mensen.
Ook als je niet van hen houdt.
Dan is God ook goed voor jou.
En zul je zeker in de hemel komen.'*

Het verhaal over Jezus die de storm bedaart, vertelt Timmermans zo:

*'Heb je het al eens erg hard zien waaien?
Zo hard dat de pannen van het dak vlogen.'*

*Of dat de storm de bomen uit de grond rukte.
 Nee zeker, want zo hard waait het gelukkig niet vaak.
 Toch gebeurt het wel eens een enkele keer.
 Op zee komen dan geweldig grote golven.
 Golven zo hoog als huizen.
 Ze slaan de schepen soms stuk of smijten ze op de rotsen.
 En dan is er groot gevaar dat ze zinken.
 Ook de leerlingen kwamen eens in een storm.
 En hun bootje zou zeker gezonken zijn, als ...
 Jesus hen niet gered had.
 Lees maar eens verder, dan hoor je hoe het gebeurde.'*

Daarna volgt het verhaal als een overrompelend gebeuren.
 'Knetterende donderslagen, pikzwarte lucht, de storm reet de zeilen aan flarden, nieuwe golven, grótere golven, angstige leerlingen, boem boem deed de donder,' en 'Langzaam deed Jesus de ogen open en keek hen aan: 'Zijn jullie bang als ik bij jullie ben'? vroeg hij.'

Het slot van het verhaal, pag. 60:

*'Wat was hij toch machtig! Wat kon hij veel!
 En wat waren zijzelf weer dom geweest!
 Jesus keek hen aan.
 'Waarom waren jullie zo bang?' vroeg hij.
 'Als ik bij jullie ben, kan je niets overkomen.
 Zullen jullie dat nooit vergeten?'
 Ze keken verlegen voor zich.
 'Nee heer,' stamelden ze.
 Want ze schaamden zich omdat ze zo weinig vertrouwen in hem hadden gehad.'*

- a Aan de hand van onder meer deze fragmenten en een vergelijking met andere boeken in deze groep kom ik tot de volgende conclusies:
- 1 Timmermans vertelt in duidelijke taal en in korte zinnen. Hij doet herhaaldelijk pogingen om aan te sluiten bij de gevoelsmatige, alledaagse ervaringen van het kind. Heel duidelijk is dit het geval aan het begin van het verhaal uit Lucas 8. Deze opzet om het kind bij de vertelling te betrekken vinden we trouwens ook elders in de boeken, als de schrijver – en evenzeer de illustrator! – kinderen in het verhaal sprekend resp. 'figurerend' laat optreden, blijkbaar ter wille van eenzelfde betrokkenheid, of mogelijk ter wille van identificatie.
- 2 Duidelijk is ook, dat de schrijver graag in termen van bewondering en verwondering wil aanspreken.
- 3 Wat uit deze fragmenten niet naar voren komt, maar wel uit andere verhalen, is, dat de mens uiteindelijk geborgen is in een veilige, onproblematische wereld onder goddelijke bescherming (vertaald in termen als: blij, gelukkig, liefde enz.): het goede wint altijd en het kwaad wordt voorgesteld als marginaal. Enkele voorbeelden:

*"Laat me nu maar dood gaan, Heer," zei hij.
 'Want nu weet ik dat alle mensen weer gelukkig kunnen worden.'
 (pag. 21, Simeon in de tempel, Lucas 2);*

*"U zult vaak erg bedroefd zijn, Maria," zei hij.
 'Want Jesus zal veel moeten lijden, om alle mensen weer blij te maken.'
 (pag. 22, idem);
 'Wat waren de arme moeders bedroefd en hoe huilden ze!*

*Maar alle jongetjes gingen gelukkig naar de hemel.
We noemen ze: onnozele kinderen.
Onnozel betekent: onschuldig.
Want ze hadden nooit kwaad gedaan.'* (pag. 28, kindermoord in Bethlehem);

*'Jesus had opnieuw een groot wonder gedaan.
Hij wou de mensen laten zien dat hij God was.
Dat hij gekomen was om hen gelukkig te maken.
Omdat hij heel veel van hen hield.'* (pag. 63, de vermenigvuldiging van het brood);

*Toen ze allemaal weg waren, riep Jesus zijn leerlingen bij zich.
'Hebben jullie die kinderen goed gezien?' vroeg hij.
'Hebben jullie gemerkt hoe eerlijk en goed ze waren?'
'Ja heer,' zeiden ze, 'nog altijd een beetje verlegen.
'Probeer dan ook zo te worden,' zei Jesus.
'Want mensen die zo eerlijk zijn als kinderen, zullen zeker gelukkig worden!'"* (pag. 78, Jezus zegent de kinderen).

Timmermans blijkt zich zozeer te laten leiden door zijn gerichtheid op het veronderstelde, typisch kinderlijke (emoties, gevoelens van veiligheid, blijheid en geluk) dat de verhalen een sterke neiging tot verkinderlijking hebben. De verhalen zijn vaak wat romantisch van kleur, doch vervallen zelden tot schematische moralismen. Als geheel zijn dit typische voorleesboeken, die een luisterend, gehoorzaam en weinig actief kind vooronderstellen.

- b Als we naar aspect (b) kijken, dan is niet zonder meer duidelijk, wat de schrijver bij het kind met deze verhalen wil bereiken. Hijzelf zegt bij de inleiding van de 10e druk: 'Uw kleinen zullen er zeker door geboeid worden. En wat kunt u hen beter geven dan verhalen over Gods eindeloze liefde voor ons en over het leven van hem, die de grote vriend van uw kinderen is!'
Wellicht is dit Timmermans enige bescheiden doelstelling: Gods liefde en Jezus' vriendschap 'naar de kinderen toe' te vertalen.
Deze overaccentuering van het kinderlijke is, naar ik veronderstel, de oorzaak van de talrijke bovengenoemde verkinderlijkingen.

Op nog een andere wijze wordt duidelijk, dat Timmermans zich voornamelijk richt naar het bevattingsvermogen van kinderen en niet een opvoeding tot geloofswaarheden der volwassenen beoogt.

Als we namelijk deze 10e druk van de 'Bijbelverhalen' vergelijken met voorafgaande (wij beschikken over de 5e druk, onder de titel 'Bijbel voor de kleinen'), dan is het significant, dat de schrijver sommige dogmatische, door de catechismus benadrukte elementen heeft weggelaten.
Voorbeelden:

- 1 De 5e druk begint met de bekende trits: God heeft alles geschapen, de eerste zonde en de straf, God belooft een Verlosser (vergelijk de catechismus). In de 10e druk is dit alles weggelaten en begint het boek bij Abraham.
- 2 Gen. 22, het offer van Abraham, is in de 10e druk vervallen. In de 5e druk staat nog: 'Maar als Abraham naar de steden van de heidenen ging, reisde hij altijd alleen. Want hij wilde niet, dat Isaäk met de afgodendienaars omging. Hij zou er niets goeds van leren. Want de mensen in de steden waren slecht. Ze stalen, roofden en moordden. En ze vonden het zelfs niet erg, om kleine kinderen dood te maken en aan de afgoden op te offeren. Abraham rilde ervan als hij eraan dacht. Ouders die hun kindje doodmaken om het op te offeren aan een beeld van

hout of steen.

Wat was de duivel toch een vreselijk monster, dat hij de mensen zo bedroog!

- 3 In de 5e druk staan de Tien Geboden nog vermeld in de taal en de nummering van de catechismus, in de 10e druk vertelt de schrijver de decaloog in eigen, weliswaar wat kinderlijke woorden.
- 4 Een aantal typische moraliserende verhalen is in de 10e druk vervallen.

Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord',

1966, alleen OT; verhalen uit de bijbel om aan de kinderen voor te lezen.

Dit boek is geen volledige kinderbijbel in de traditionele zin. Het laat in een reeks verhalen rond zes bekende bijbelse personen (Jozef, Mozes, Gideon, Simson, Ruth en Samuël) de lijn zien van een familie naar een volk in een eigen land met een eigen koning. Ieder van de zes hoofdstukken bevat een aantal zelfstandige vertellingen, die in plusminus vijf minuten voorgelezen kunnen worden. De hoofdstukken als zodanig als ook de afzonderlijke vertellingen zijn fragmenten uit de eerste boeken van het Oude Testament.

- a Hoe spreekt deze schrijfster de kinderen aan?
- Mies Bouhuys kan in korte zinnen, met een eenvoudig woordgebruik, zeer levendig en suggestief vertellen. Daarbij valt op, dat zij geen gebruik maakt van exuberante adjectiva, niet in details treedt en dat zij een grote intensiteit aan een verhaal kan geven door een afwisselend gebruik van tegenwoordige en verleden tijd van de werkwoorden – het citaat hieronder geeft daar ook blijk van. Geven deze stilistische hoedanigheden aan het kind al gelegenheid om een verhaal mee te beleven, er is nog een tweede trek die aangeeft hoe de schrijfster het kind in contact brengt met de leefwereld van de bijbel. Zij maakt namelijk gebruik van identificatie-figuren. Hier en daar worden kinderen sprekend ingevoerd of wordt een verhaal verteld vanuit de beleving van een concrete persoon. Deze twee kenmerken, suggestiviteit met bescheiden middelen en mogelijkheid tot identificatie voor het kind, zijn van groot belang voor aspect (a) van het kindbeeld.
- b Kijken we naar de inhoud van de verhalen, dan wordt de bescheidenheid van de schrijfster ten opzichte van het kind nog op andere wijze onderstreept. Van een expliciete 'boodschap' of een leerzame conclusie is nergens sprake. Het kind kan met de vertelling als het ware vele kanten op. Deze open, weinig nadrukkelijke manier van omgaan met een bijbelverhaal heeft in zich de mogelijkheid een volgende keer het verhaal ook eens anders te vertellen.
- Onderstaand fragment uit de vertelling naar Exodus 20 illustreert enkele van deze conclusies. Dit citaat laat tevens zien, hoe de schrijfster meestal over de sprekende God vertelt. In het betreffende bijbelgedeelte spreekt God direct tot Mozes, in het navertelde verhaal staat alleen, wat God tegen Mozes heeft gezegd.

(...)

'De kinderen lachen niet meer ... Het vuur, de rook en het beven van de berg maakt iedereen stil. Ook de kinderen voelen dat er iets gebeuren gaat. Iets, dat méér is dan je met woorden kunt vertellen. Iets, dat altijd onthouden moet worden ... Over honderd jaar ... Duizend jaar en nog veel langer. Hun ogen gaan omhoog. Daar is Mozes: een oude man, die zwaar op zijn stok leunt. Het lijkt of hij van veel verder komt dan van die bergtop vol rook. Alsof hij dingen heeft gezien die nooit een mens gezien heeft. Mozes staat stil; hij kijkt naar al die mannen, vrouwen en kinderen. En zij kijken naar hem. Wat heeft God tegen Mozes gezegd? 'Vertel de mensen in de woestijn dat Ik hun God ben. Dat Ik het ben, die ze uit Egypte heeft laten weggaan. Dat Ik ze altijd opnieuw zal redden als ze doen wat Ik zeg.'

Woord voor woord vertelt Mozes het volk wat God van hen wil. Ze zeggen die woorden na, leren ze uit het hoofd, schrijven ze op en beitelen ze in steen. 'De wetten van God, die Hij Mozes gegeven heeft', noemen ze die woorden. Daarom zal deze dag aan de voet van de berg nooit vergeten worden. Nooit eerder hebben ze zo als één man naast elkaar gestaan. Niet meer als mensen, die elkaar kennen en familie van elkaar zijn. Maar als een volk.

Een volk met eigen wetten.

Hoséa hoort erbij, Manasse, zijn broertje, Milka, zijn zusje . . . hun vader, hun grootmoeder, iedereen. Duizend keer zal het nog oorlog zijn, er zal honger komen en ze zullen bang zijn . . . Maar wat er ook gebeurt, God zal zorgen dat ze een volk blijven en door alles heenkomen . . .'

(pag. 97, einde van het verhaal)

Noni Lichtveld en Mies Bouhuys, serie 'In die dagen . . .',

1967-68 3 deeltjes over een oudtestamenteisch fragment: Exodus, Jesaja, Jeremia;

1 deeltje: 'De wijzen uit het oosten'.

De tekst van Mies Bouhuys in deze vier boekjes lijkt op die in 'Woord voor Woord': een bondig en suggestief taalgebruik, dat appelleert aan de fantasie van het kind. Ook deze verhalen hebben hun uitgangspunt in concrete personen of 'toegevoegde kinderen'. Op vele plaatsen blijkt dat de schrijfster een wat oudere leeftijdscategorie op het oog heeft dan bij het vorige boek. Haar doel is een bijbels fragment te vertellen met 'in margine' een aantal historische, literaire, of geografische gegevens die het oudere kind zelf kan lezen.

Als een kind een deeltje gelezen heeft, bezit het een goede indruk van het alledaagse, gewone leven in het oude Israël én van de historische context waarin bijbelverhalen gehoord en opgeschreven werden.

In enkele deeltjes staat de 'paralleltekst' van de NBG-vertaling vermeld. In het deel 'De wijzen uit het oosten' en in het boekje over Jesaja wordt in de marge wat verteld over het hebreeuwse schrift.

Conclusie: de schrijfster stelt zich voor, dat de wat oudere schoolkinderen naast de voorkeur voor een boeiend verhaal ook wat willen of moeten weten van de historische context.

De illustraties zijn uitbundige en kleurrijke, paginagrote papier- en textielcollages, die integraal in het geheel van de vertelling zijn opgenomen.

Deze zeer eigentijdse, haast kinderlijke manier van illustreren benadert het verhaal niet 'zoals het historisch geweest moet zijn', maar geeft als het ware de inspiratie tot een creatieve benadering ervan.

Cantecleer Kinderbijbel,

1967-1968, 5 deeltjes OT, 5 deeltjes NT. Ned. tekst van Alice Bergers en Lea Smulders

- a In deze kinderbijbel zet zich een tendens voort die ik reeds onder meer opmerkte in de serie 'Vertellen uit de bijbel', en in de serie 'Wat de Bijbel ons vertelt', namelijk dat de illustraties een overheersende en zelfstandige plaats gaan innemen ten opzichte van de verhaalttekst. Eigenlijk staat het hele verhaal al in de platen, gedetailleerd, kleurrijk en levendig. Een gevolg van deze sterke gerichtheid op het kind in zijn visualiteit is, dat de verhaalttekst, als in een stripverhaal soms, een secundaire functie heeft. De teksten zijn dan ook sober, met korte zinnen, die dicht bij de bijbeltekst staan. Zij beogen kennelijk geen 'vertelling' in de zin van een uitgesponnen verhaal. Toelichtingen worden niet gegeven.
- b Naar de bedoelingen van de schrijver en illustrator met het kind – deze twee zijn bij dergelijke uitgaven nauwelijks meer te scheiden – kan men ook in dit geval slechts

gissen. Dat de tien boekjes de bijbel slechts fragmentarisch weergeven, dat de afzonderlijke verhalen niet toegepast worden in een boodschap en dat de gehele toon en inhoud weinig nadrukkelijk is, duidt erop dat de schrijver de zingeving van de verhalen voorlopig openlaat.

Als voorbeeld zien we naar de gelijkenis uit Lucas 10, in deel 7: 'De blijde boodschap'. De tekst staat als 'inzet' naast een fijnzinnig geschilderde plaat in sublieme kleuren. We citeren de volledige tekst:

'Op een dag kwam er iemand bij Jezus die vroeg: 'Heer, wat moet ik doen om in het rijk van God te komen?'

'Je moet God liefhebben en van je naaste evenveel houden als van jezelf,' zei Jezus.

'Maar wie is mijn naaste?' vroeg toen de man.

Toen vertelde Jezus dit verhaal:

'Een man die op reis was werd door rovers overvallen. Zij sloegen hem, stalen alles wat hij had en gingen er vandoor. De man lag gewond op de weg. Er kwamen verschillende mensen langs, maar ze lieten de man gewoon liggen. Zelfs een priester die voorbijkwam, liep in een grote boog om hem heen. Toen kwam er een vreemdeling langsgereden op een ezel. Het was een Samaritaan. Hij zag de arme man liggen, stapte van zijn ezel en bracht hem naar een hotel. Daar legde hij de man in een fijn schoon bed en bracht hem een kop warme soep. En aan de baas van het hotel gaf hij geld. De zieke man kon nu zolang in het hotel blijven tot hij helemaal beter was. Wie denk je nu dat de naaste was van de zieke man?' vroeg Jezus. 'De Samaritaan,' antwoordden de mensen die stonden te luisteren. 'Ga dan naar huis en doe voortaan ook zo,' zei Jezus.'

Lize Stilma, 'Verhalen van de Grote Koning',

1968, een deel OT, een deel NT

De werkhypothese van het kinderbeeld levert weinig resultaat op als men wil traceren, hoe deze schrijfster het kind ziet en wat ze met de verhalen wil bereiken. Als ik toch probeer enkele conclusies uit deze boeken te trekken, zet ik tegelijk mijn kritische vraagtekens.

- a De schrijfster doet een poging in voor kinderen begrijpelijke taal te schrijven. Zij doet dit door de verhalen te parafraseren en vaak zeer gecomprimeerd te vertellen, sober en met een betrekkelijk eenvoudige woordkeus. Maar ondanks deze poging blijven er vele voor kinderen onbegrijpelijke abstracta staan:

'Ik ben dat levende water,' zei Jezus. 'Wie in Mij gelooft, heeft voor altijd een bron in zich.' (pag. 41, NT)

'Jezus ging die geleerde man uitleggen, dat wanneer hij Hem wilde begrijpen, hij zijn hart moest veranderen. Helemaal, alsof hij opnieuw geboren werd met een nieuw hart.' (pag. 40, NT)

Daarbij is het gevolg van de comprimerende verteltrant, met het (in twee halve kolommen samengeperste) Simson-verhaal als extreem voorbeeld, dat vele verhalen alleen begrijpelijk zijn voor degenen die ze reeds uit en te na kennen. Het veelvuldig gebruik van de verleden tijd en een zinsbouw met ingewikkelde bijzinnen, dragen tenslotte niet bij tot een levendige verhaaltrant.

- b Vanuit de doelstelling van de schrijfster zijn enkele van de bovengenoemde manco's wel verklaarbaar. In het boek vinden we stelselmatig de lijn terug, die de titel van de boeken belooft: het gaat om de 'Grote Koning'. In het Oude Testament wordt hij beloofd ('Als je goed kijkt is het net alsof door al die verhalen een draad loopt', pag. 118), in het Nieuwe Testament heeft God de Grote Koning gezonden, die voortleeft in de vroege

kerk. Omdat de schrijfster die 'rode draad door de verhalen' met nadruk wil vasthouden, neemt ze haar toevlucht tot een aantal godsdienstige en historische simplificaties, die blijkbaar noodzakelijk zijn:

- 1 God wordt vaak voorgesteld als de leider van de geschiedenis en het lot. Hij zorgt ervoor, dat de mensen uiteindelijk gelukkig worden.
'Dat God altijd de mensen uit het volk van Abraham, Izak en Jakob extra hielp, ook als ze in een vreemd land waren, dat blijkt uit alle verhalen.' (pag. 102, OT)

'Het grootste geschenk voor de mensen zou komen van God. Hij hield de draad van de geschiedenis goed in het oog. Het was alsof hij telkens zei: 'Ik offer eens mijn zoon Jezus. Wanneer Hij als mens geboren wordt, komt alles terecht. (. . .)' (pag. 120, OT)
- 2 Dergelijke godsdienstige vereenvoudigingen leiden ook tot historische simplificaties:
'Nu wordt juist deze Ruth de overgrootmoeder van David en David is eigenlijk de over-over-over-overgrootvader van Jezus, toen Hij als mens op de wereld kwam.' (pag. 97, OT)

'Kaïn ging ergens anders naar toe. En wie zijn naam hoort, weet: Kaïn was de eerste baby die op de wereld kwam; het eerste kind dat op aarde speelde en praatte.' (pag. 17, OT)
- 3 De sterke comprimering van vele verhalen heeft waarschijnlijk als reden, dat de schrijfster – terwille van de grote lijn – per se de gehele historische canon wil weergeven, ook als de plaatsruimte een wat bredere vertelling niet toelaat. De vele niet-omschreven of niet-toegelichte biblicismen wijzen erop, dat de bijbelse termen voorrang hebben op wat een kind gemakkelijk kan begrijpen.

Het paradigma uit Lucas 10 ondersteunt op zichzelf niet bovenstaande algemene conclusies. Het is eerder een voorbeeld hoe de schrijfster op vele plaatsen ook begrijpelijk kan vertellen, met een kleine toelichting tot slot. De gelijkenis van de barmhartige Samaritaan wordt hier gekoppeld aan Luc. 12:22 vv., 'Verzamel geen schatten op aarde', waarna volgt op pag. 37:

*"Wie is je naaste," vroegen de mensen Hem.
'Dat zal Ik jullie eens uitleggen,' zei Jezus en vertelde een gelijkenis, een verhaal dat misschien niet eens echt gebeurd is, maar best had kunnen gebeuren en waarmee Hij iets wilde duidelijk maken.
Jezus vertelde, dat op een keer een man langs de drukke, stoffige, warme weg van Jeruzalem naar Jericho reisde.
Een stel bandieten, dat hem zag gaan, sloeg hem bewusteloos en roofde alles wat hij bij zich had. Zelfs zijn reismantel en drinkwater namen ze mee.
Er kwam een priester langs in zijn mooie witte tempelkleren.
Hij draaide gauw zijn hoofd om, liep snel door en vertelde thuis:
'Ik heb toch zo iets akeligs gezien vanmiddag! Rovers hadden een man bewusteloos geslagen. Ik ben maar gauw doorgelopen, want ik had mijn mooie witte kleren aan die ik natuurlijk niet kan vuil maken. Ik hoop maar dat iemand hem heeft geholpen.'
(. . .)
Jezus zei: 'Een naaste, dat is iemand die je in je leven ontmoet. Thuis, op je werk, op straat, het geeft niet waar, het doet er ook niet toe hoe, maar elk ander mens is je naaste. Een naaste behoort je te helpen.
Ook al heb je er geen zin in! Toch moet het!
Net zoals die reiziger deed.
Hij hielp zelfs zijn vijand.
Zo wil God het."*

Bij Eykman zijn de beide aspecten van het kindbeeld zozeer met elkaar verweven, dat we geen poging zullen doen ze te onderscheiden. De schrijver vertelt veertien nieuwtestamentische gelijkenissen na, niet door de verhalen van vroeger in begrijpelijke termen te vertalen, maar door het gehele verhaal te transponeren naar de alledaagse werkelijkheid, die ook het kind uit eigen ervaring kan kennen. Eykman zegt in een artikel in 'Ministerium' (jan. 1969), dat hij 'zoekt naar citaten uit de werkelijkheid', wat Jezus ook deed met zijn gelijkenissen. Daarbij houdt hij rekening met de dubbele bodem van een verhaal, want simplificering alleen is niet voldoende. Ik volg, zegt hij, een soort midrasj-techniek, dat is dus iets anders dan het dagelijks leven naar de bijbel toe praten. Deze tekst is eigenlijk een poging tot het omgekeerde: 'Zoeken naar bijbelse noties, zoeken naar de kern van de tekst en die illustreren met citaten uit de werkelijkheid in verhaalvorm verteld. Het zijn, hopen we, bijbelse verhalen en dat hoeven niet alleen verhalen uit de bijbel te zijn.'

De vertelmethode en woordkeus zijn er duidelijk op gericht vooral kinderen die nog nooit bijbelse verhalen gehoord hebben, een eerste idee te geven, wat bijbelse gelijkenissen bedoelen te zeggen. Eykman neemt hiertoe een hoofdnoot uit een gelijkenis en situeert die in een volkomen actuele omgeving: de 'verloren zoon' is bordenwasser in een hotel, die mistroostig op een vuilnisemmer zit, de 'gelijkenis van de verontschuldiging' speelt zich af in een bungalow met bedienden in livrei en zoutjes bij de borrel enzovoort.

Men kan daarom niet meer van simplificaties spreken: vrijwel niets van het oorspronkelijke verhaal is direct herkenbaar, maar de feitelijke thema's zijn blijven staan (dat wil zeggen meestal opgevat als verantwoordelijkheid tegenover de medemens), geplaatst in een kinderlijk-overzichtelijke werkelijkheid van nu. In bepaalde cesuren wordt de lezer eraan herinnerd dat Jezus 'zo'n soort verhaal' vertelde, terwijl de toepassing van het verhaal nergens nadrukkelijk gesteld wordt, maar steeds als achtergrond aanwezig is. De boodschap wordt aangeduid, niet verkondigd.

Het ene kind zal daarom meer van een verhaal begrijpen dan het andere, maar de vertelling zal steeds boeiend blijven.

De gelijkenis uit Lucas 10 wordt in dit boek nog het meest getrouw aan de bijbeltekst naverteld, onder de titel 'de barmhartige man', pag. 12 vv.

Ik citeer alleen de tweede helft van het verhaal, na de inleidende vraag van 'een hele knappe man', die voelt dat hij door Jezus 'voor de gek gehouden wordt' met het antwoord:

'Goed zo, heel goed onthouden, erg knap. Zo is het. Houden van God en houden van de mensen, dat hoort bij elkaar, het een kan niet zonder het ander. Doe dat dan ook.'
(...)

'Toen zei Jezus ongeveer dit: 'Het zou natuurlijk makkelijk zijn als je zelf kon uitmaken wie je eigen mensen zijn en wie niet. Maar het zijn gewoon de mensen waar je mee te maken krijgt. Stel je nu eens voor dat jij zelf wordt overvallen door rovers die je neerslaan, je portefeuille afpakken en je meer dood dan levend laten liggen in de goot. Er zijn in dit land mensen die alleen maar leven om God te eren, heel ernstig en heel eerbiedig. Ze horen bij onze eigen mensen van ons land.'

Maar zullen die je helpen? Dat kunnen zij niet doen, zij mogen zich niet met vieze en dode mensen bemoeien, zij moeten in de eerste plaats eerbiedig zijn voor God; dat gaat voor. Zij zullen in een grote boog om je heen lopen aan de overkant van de straat. Maar stel je nu eens voor dat er iemand langs komt van het soort mensen waar je een hekel aan hebt. Iemand die trouwens ook een hekel heeft aan jouw soort mensen. Maar als zo iemand nou eens medelijden met je krijgt en je meeneemt naar een ziekenhuis en er

ook voor zorgt dat hij de ziektekostenrekening zal betalen als hij terugkomt. Dan vraag ik je, wie is dan voor jou de man geweest die het meest met jou te maken had?' Toen Jezus dit verhaal verteld had, begreep die man het. Hij zei: 'Degene die geholpen heeft, heeft het meest met mij te maken gehad.'
'Ja,' zei Jezus. 'Zo wil God met alle mensen te maken hebben en ze helpen. Doe dat dan zelf ook voor alle mensen met wie je maar te maken krijgt, niet alleen voor je eigen mensen.'

Conclusie:

Dit boek berust op de vooronderstelling dat de bijbelse verhalen i.c. de gelijkenissen, ook in vereenvoudigde vorm niet direkt aansluiten bij de eigen werkelijkheid van het kind. Met behoud van de kerngedachten vertelt de schrijver de verhalen in meer eigentijdse beelden en situaties na.

DE KINDERBIJBELS VOOR HET OUDERE SCHOOLKIND (10 jaar en ouder)

In de vorige twee categorieën kinderbijbels bleek het steeds illustratief te zijn om door middel van één verhaal als paradigma aan te tonen, dat de opvattingen van schrijvers omtrent het kind onderling nogal verschillen en bovendien aan verandering onderhevig zijn.

Die verschillen betreffen zowel de manier waarop men het kind tracht aan te spreken, als de bedoeling die men met het kind heeft. De vraag naar deze twee aspecten kan bij de groep die we thans gaan overzien, niet meer zo eenvoudig vanuit de vergelijking van één verhaal beantwoord worden.

Daarvoor bestaan wel enkele redenen.

Het is opvallend, dat de boeken voor het oudere schoolkind de tekst van de bijbel aanzienlijk nauwkeuriger willen volgen dan die voor het jongere kind. Het lijkt erop, dat men langzamerhand de verbinding met het zelfstandig lezen van de bijbel gaat leggen. De boeken zijn minder 'kinderlijk'. Als we dan van een 'kindbeeld' willen spreken, is dit niet meer zo eenvoudig aantoonbaar vanuit een enkele geciteerde passage, maar meer vanuit een algemene tendens.

- a De werkhypothese dat het kindbeeld van de auteur verheldering geeft, blijft niettemin van kracht. Vanuit de ontwikkelingspsychologie is immers bekend dat het oudere schoolkind in toenemende mate een zelfstandig en een actief onderzoekend wezen wordt, dat het belangstelling gaat krijgen voor 'wetenswaardigheden' en dat het wat meer mogelijkheden heeft tot abstraherend denken. Voornamelijk deze elementen verwachten we terug te zien in de nu volgende kinderbijbels. Besteedt de betreffende schrijver aandacht aan deze hoedanigheden van het oudere schoolkind?
- b De vraag naar de bedoeling van de auteur komt vervolgens aan de orde. Het kan immers zijn, dat hij het kind nu rijp genoeg acht voor de christelijke boodschap in de bijbel en die nu wil doorgeven. Het kan ook zijn dat hij zoveel waarde hecht aan het zelfstandig denken van het kind, dat hij vooral het bijbelse begrippenmateriaal wil verduidelijken (sociaal-cultureel, historisch of theologisch), opdat het kind een eventuele boodschap zelf kan ontdekken.

Er zijn nog veel meer bedoelingen mogelijk. De volgende beschrijvingen geven daar blijk van.

Mej. G. Ingwersen, 'Bijbel in vertelling en beeld'
 1938-1942, 1969 9e druk. OT en NT in één deel.

- a De manier waarop Ingwersen het kind wil aanspreken, verschilt in principe niet veel van de verteltrant van Van de Hulst en De Vries. Ook zij vertelt nadrukkelijk, uitvoerig

en met een veelheid van eigen toevoegingen, fantasieën en dogmatische interpretaties

- b Wat de schrijfster met haar boek wil bereiken, verklaart zij duidelijk in een Ten Geleide

'Dit boek wil trachten in vertelling en beeld ons volk de Bijbel te doen verstaan. Het wil trachten iets te laten zien van de liefde van God in de belofte en in de vervulling; het wil iets laten zien van onze eigen onmacht en verlorenheid, iets van de barmhartigheid van onze Zaligmaker in Zijn leven en sterven.'

En verder:

'De Bijbel is het woord van God. Elke keer, als we er uit lezen of vertellen, spreekt God tot ons.'

Vrijwel ieder afzonderlijk verhaal in dit boek steunt op de door de auteur genoemde fundamenteën: de liefde van God, de menselijke zonde en de barmhartigheid van de Zaligmaker. Door middel van gevoelvolle en gedramatiseerde voorstellingen worden dan duidelijke lijnen getrokken tussen zonde en goedheid of gelovigheid, met een stelselmatige verwijzing naar de Verlosser. Tevens wordt, waar dat maar mogelijk is, het afzonderlijke verhaal betrokken op het geloof van de lezer.

Voor wat ik hier in het algemeen constateer, is ook de gelijkenis uit Lucas 10 illustratief. De schrijfster leidt de vertelling in met een excurs over de wetgeleerde die vraagt, wat hij moet doen om 'zalig' te worden. Pag. 546:

'De Here Jezus heeft hun menigmaal gezegd dat God Zijn Wet gegeven heeft, en dat ieder die die wet volkomen houdt, zalig zal worden.

Maar de Heiland heeft er telkens bij gezegd, dat er geen mens leeft die dat kan, omdat alle mensen zondaars zijn en dat dus eigenlijk niemand zalig kan worden. Doch de Here heeft hen ook getroost.

Hij heeft gezegd dat Hij gekomen is om Gods Wet voor ons te doen: Hij zou volkomen gehoorzaam voor ons zijn en zo de zaligheid voor ons verdienen.

Ieder die dat geloofde, zou Hij met Zijn Geest regeren en leren Gods Wet te doen.

Als de wetgeleerde dus goed naar de Heiland geluisterd had, had hij deze vraag niet behoeven te doen. Dan had hij het antwoord wel geweten.'

Na de zeer gedetailleerde vertelling, waarin geen vraag onbeantwoord blijft, geeft de schrijfster een verkondiging aan het slot. Pag. 550:

"Ga heen," zei de Here Jezus, 'en doe evenzo.'

O, als de wetgeleerde dat ernstig gaat proberen, dan zal hij wel merken dat hij dat niet kan. Dat hij niet is, zoals God wil dat hij zijn zal. Dat hij niet lief heeft, zoals God het gebiedt. Misschien zal hij zijn knieën buigen en nederig zijn liefdeloosheid en hoogmoed voor God belijden.

Misschien zal hij dan erkennen, dat hij een Verlosser nodig heeft, Die de Wet voor hem doet en hem leert lief te hebben. Dan zal de Here Jezus hem kunnen redden en helpen.

Wij weten niet of de wetgeleerde zo ver gekomen is. Maar wij weten wel, dat de Here Jezus in deze geschiedenis ook tot ons gesproken heeft en ook tot ons zegt: 'Doe evenzo.'

Het bovenstaande illustreert dat de schrijfster zich als doel stelt: het laten zien van Gods liefde, de zondigheid van de mens en de belofte van de Verlosser. Evenals enkele andere oude kinderbijbels is ook dit boek sterk gekleurd door romantiseren, moraliseren en een dogmatische tendens.

Als dit boek ook bedoeld is voor oudere kinderen – de uitgever doet een duidelijke aanbeveling in die richting – dan concludeer ik, dat dit boek (a) zich typisch richt tot het licht te intimideren, gehoorzame kind, dat zich van de menselijke zonde terdege bewust is en de genade uit dit boek moet vernemen.

(b) De boodschap die het kind nodig heeft, is die van zonde, genade en verlossing op ieder toepasbaar moment in de bijbel.

M.A.M. Renes-Boldingh, 'De weg van het licht', Jeugdbijbel
1950; 1969 6e druk. OT en NT in één deel.

In de voorafgaande categorieën van kinderbijbels hebben we gezien hoe in de periode vanaf ongeveer 1950 een zekere versobering in verteltrant optreedt. Ook in deze jeugdbijbel is die tendens enigszins aanwijsbaar. De schrijfster vertelt wat bondiger en minder dramatisch dan de meeste van haar voorgangers. Het lijkt, alsof ze het kind wat meer eigen voorstellingen en fantasie gunt (a).

- b Doel van de schrijfster is in de 'bijbelse geschiedenissen' te laten zien, dat God zijn historische plan met deze wereld ten uitvoer brengt. Met de woorden van de Verantwoording:

'Niet alleen de bijbelse geschiedenissen op verantwoorde suggestieve wijze te vertellen, maar ook, om in die verhalen te doen uitkomen het grote plan, dat God met zijn schepping heeft: haar uit duisternis en gebondenheid op te trekken tot zijn wonderbaar licht, dat is tot de vrijheid en heerlijkheid der kinderen Gods.'

Als godsnaam wordt vaak 'Eeuwig Getrouw' gebruikt, terwijl de verhalen door hun onderlinge samenhang de grote lijn in de geschiedenis moeten benadrukken.

De gelijkenis uit Luc. 10 is op zichzelf niet representatief voor het gehele boek, wél is dat enigszins de situering. De schrijfster laat namelijk aan Luc. 10:25 de lijdensaankondiging voorafgaan uit Luc. 13:34. Pag. 262:

'Maar Jezus blijft. Hij weet, beter nog dan de vrienden, wat Hem hier te wachten staat. Toch blijft Hij onverschrokken de taak afmaken, die zijn hemelse Vader Hem heeft opgedragen.'

Dan volgt de gelijkenis met een wat 'tedere' voorstelling van de Samaritaan en een korte uitleg aan het slot. Daarna wordt het hoofdstuk besloten met de aankondiging van Jezus, dat wie in het Koninkrijk van God wil regeren, moet beginnen met dienaar te zijn van alle mensen [pag. 263].

De schrijfster vooronderstelt een kind dat bereid is naar nogal lange verhalen te luisteren of die zelf te lezen. Zij verschaft daarbij een beetje historische informatie, maar benadrukt vooral Gods plan met de wereld (dat a priori vaststaat). Zij trekt die lijn door naar de wereld van nu en naar de toekomst. Het boek mondt dan ook uit in een eschatologie met alledaagse beelden:

'Er zitten geleerden in hun laboratoria, er wordt vergaderd voor betere woningbouw, gestreden voor een menswaardig bestaan; er is zorg voor invaliden en kinderen, het verlorene wordt gezocht, de dierenbescherming breidt zich uit. Het is al openbaring van het Koninkrijk dat er is. Er worden melaatsen verzorgd; er steken reddingsboten in zee, trotserend storm en golven, gevangenen worden bezocht en aan geesteszieken wordt barmhartigheid bewezen. Het Koninkrijk is er; het werk gaat door, ook al toeft de Koning zelf te komen.'

A. Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd'
1956-1957, 1962-1964 2e herziene druk. 1 deel OT, 1 deel NT.

Bij de bespreking van Timmermans' 'Bijbelverhalen' voor de categorie van de jongere kinderen hebben we geconstateerd, dat de schrijver het kind wil aanspreken in een

gevoelsmatige sfeer, waarin het kind moet ervaren, dat het ideaal van menszijn is, gelukkig en blij (met alle synoniemen) te leven. Deze karakteristiek is ook in de 'Bijbel voor de jeugd' weer duidelijk aanwezig, evenals de herhaalde noties dat God 'goed' is en dat het leven met God 'ontzaglijk mooi' (pag. 14, OT) en 'veilig' is. Ook de betekenis van Jezus' leven ligt in de sfeer van 'alle mensen gelukkig maken'. In een inleiding op het Nieuwe Testament, onder de titel 'Goed Nieuws', vertelt Timmermans uit eigen fantasie, hoe Jezus een kleine jongen, Ruben, van zijn blindheid geneest, waarna de schrijver Jezus laat zeggen:

'Mijn Vader in de hemel houdt heel veel van jullie. Want Hij is ook jullie Vader. Hij is de Vader van alle mensen en alle mensen zijn Zijn kinderen. Daarom heeft Hij Mij hierheen gestuurd om jullie goed nieuws te brengen. Om te zeggen dat Hij altijd aan jullie denkt en altijd voor jullie zorgt. En dat Hij niets liever wil dan dat alle mensen eeuwig blij en gelukkig worden.'

En zes regels verder zegt Jezus weer:

'Alle mensen moeten het horen, want alle mensen moeten blij en gelukkig worden.'

Jezus' identiteit en betekenis worden aldus a priori, aan het begin van het Nieuwe Testament vastgesteld.

Ook bij deze boeken concludeer ik, dat het kindbeeld van Timmermans sterk bepaald wordt door zijn wens voor het kind een gelukkige, blij, veilige wereld in het vooruitzicht te stellen, onder de hoede van God en Jezus, die deze wereld liefhebben. De schrijver stelt zich daarbij voor, blijkens zijn verteltrant en blijkens het voorwoord in het deel NT, dat het kind 'luisterend en eerbiedig' de blijde boodschap verneemt, 'want de bijbel lezen of naar de bijbel luisteren is hetzelfde als luisteren naar God'.

Bij de vraag wat de schrijver bij het kind teweeg wil brengen, heb ik minder onduidelikheden dan bij vele andere auteurs, dank zij Timmermans' duidelijke doelstellingen. Timmermans laat namelijk zelden het bijbelverhaal in zijn eigen hoedanigheden staan, maar hij probeert een band te leggen tussen het verhaal en het leven van de kinderen. Zijn methode is dan veelal, het vertelde te actualiseren met een verwijzing naar een voor het kind begrijpelijke, alledaagse relatie tussen ouders en kinderen of kinderen onderling. Of hij maakt het verhaal relevant voor het geloof en de kerk van nu.

Na de verstoting van Jezus door stadgenoten in Nazaret verwijst hij naar de huidige kerkvervolgelingen. Na de verhalen over een melaatse en de verlamde die door het dak omhoog wordt gelaten, volgt iets over het biechten, pag. 131:

'Wat die lamme deed – en ook die melaatse uit het vorige verhaal – dat doen wij ook, telkens als we gaan biechten. Want wie iets verkeerd gedaan heeft is ook melaats of verlamd. Melaats of verlamd naar de ziel.'

Die twee zieken vertrouwden er vast op dat Jezus hun lichaam zou genezen. Zo geloven wij vast dat Hij onze ziel genezen zal. Omdat Hij God is en oneindig veel van ons houdt. Probeer daarom eens aan deze twee mannen te denken als je weer te biechten gaat. Denk eens aan hun geloof en vertrouwen. Het zal ook jouw geloof sterker maken.'

Na het verhaal over de storm op het meer komt een verhaal over een jongen, Hans, die door zijn vader en ook door Jezus wordt geholpen om een storm van woede en jaloezie te stillen, als hij niet wordt opgesteld in het schooleftal. De vader van Hans kalmeert de miskende voetballer met de troost, dat je ook blij moet kunnen zijn als een ander eens boft (pag. 168 NT):

'In gedachten zag Hans het blijde gezicht van de jongen die in zijn plaats was gekomen.'

*Hij dacht aan de communie in de kerk. Vader had gelijk. Je moest het ook fijn kunnen vinden als een ander geluk had.
Hij keek zijn vader aan en lachte even. Ze hadden elkaar begrepen. Het werd weer rustig in hem. Maar dat kwam niet alleen door de woorden van vader. Ook Jesus had geholpen om de storm in zijn hart te bedaren.'*

Intussen wil ik met het bovenstaande niet suggereren, dat Timmermans bij voortduring alle verhalen actualiseert of bijbels-liturgisch toepast. De gelijkenis uit Lucas 10, die ik als paradigma gebruik, wordt door de schrijver naverteld in boeiende stijl en betrekkelijk sober, doch zonder de nadrukkelijke toepassingen als hiervoor vermeld. De gelijkenis wordt zo beëindigd (pag. 215):

'Doe dan ook zo, zei Jesus.

De schriftgeleerde keek verlegen voor zich en ging naar huis. Hij had het tweede gebod begrepen. Onze naasten zijn alle mensen, ook onze vijanden. Daarom moeten we anderen altijd behandelen zoals we zelf ook graag behandeld worden. Lang niet altijd gemakkelijk. Maar God is al tevreden als we het tenminste proberen.'

Uit beide delen van deze jeugdbijbel blijkt evident, dat Timmermans de verhalen wil vertellen in nauwe aansluiting bij een vooronderstelde leef- en denkwereld van het kind (veilig, gelukkig en gehoorzaam), en in aansluiting bij de bijbelse godsdienstigheid, zoals die in de katholieke kerk vooral in de liturgie wordt gepraktiseerd.

De schrijver trekt heilshistorische lijnen tussen de bijbelse perioden onderling en nadrukkelijk van daaruit naar vandaag. Op het kind in zijn kinderlijke gelovigheid ligt alle nadruk. Dit is ook een verklaring voor de fantasierijke opening van het Nieuwe Testament, waarin Jezus twee kinderen, een blinde Ruben en een kreupel Rebekka, geneest. Deze 'wonderen' zal men in het Nieuwe Testament vergeefs zoeken, maar voor Timmermans is dit blijkbaar een legitieme fantasie.

Dr J.L. Klink, 'Bijbel voor de kinderen'

1959, 1968 8e druk. 1 deel OT, 1 deel NT.

In een voorwoord voor de ouders vermeldt de schrijfster zelf, hoe zij zich het gebruik en de functie van deze kinderbijbel voorstelt. Zij bedoelt uitdrukkelijk niet alleen voor oudere kinderen te schrijven, maar voor kinderen samen met de ouders (a).

Als we hier dus nog van een 'kindbeeld' willen spreken, gaat het om een nieuwe opvatting betreffende het kind: de opvatting dat volwassene en kind samen door een niet geheel op het niveau van het kind gebrachte bijbel aangesproken kunnen worden. Het kind wordt dus gezien als een 'volwaardige partner' op de weg van het geloof en niet als een onvolwassene voor wie de bijbel alleen verkinderlijk toegankelijk is.

In latere publicaties heeft Dr. Klink deze visie nader uiteengezet, met name in 'Kind en geloof'⁴.

Daarbij heeft deze kinderbijbel als methodische kenmerken: de ruimte die de schrijfster laat voor eigen activiteiten van het kind en de wijze waarop zij de inhoud van de bijbel tot leven wil laten komen. De verhalen in deze bijbel vormen een coherent geheel met materiaal dat men in andere kinderbijbels niet zal tegenkomen: liederen om te zingen, gedichten om voor te dragen, spelen om op te voeren en tekeningen, die vaak onstuimig de verhalen begeleiden.

Zo wordt, zegt de schrijfster, de bijbelse geschiedenis hier gegeven in een soort 'liturgisch' verband, zo dat het hele kind, oog en oor, lichaam en ziel, erbij betrokken kan worden.

Deze opzet, het kind in zijn kinderlijkheid niet te isoleren, maar het de mogelijkheid te bieden om de bijbelverhalen mee te beleven, is bepalend voor de wijze waarop de heilsgeschiedenis verteld wordt. In enkele punten wordt nu geschetst wat inhoudelijk deze boeken kenmerkt.

- 1 De verhalen worden verteld met een zeer beeldend en tevens abstraherend taalgebruik. Het woordgebruik is soms opvallend poëtisch, terwijl op vele plaatsen in cursieve letter bijbelpericopen worden geciteerd. Hebreeuwse woorden blijven soms eventueel met verklaring – gewoon staan. Blijkbaar is het de bedoeling, het kind met de verre leef- en denkwereld van de bijbel vertrouwd te maken, dat wil zeggen ook met de bijbelse taal, terminologie en begrippen. Het is een wereld die men met de kinderen kan binnengaan en verkennen. Er worden tekens gegeven die aanduiden, dat er achter die vreemde dingen en die vreemde mensen een geheim zit, dat evenzeer van vroeger is als van vandaag.
Vanuit dit perspectief is het begrijpelijk dat de voor kinderen vreemde woorden (licht, Rijk Gods, Messias, engel, opstanding enzovoort) lang niet altijd ad hoc verklaard worden. In de belevingswereld die de schrijfster ontsluit vinden ze immers vanzelf hun plaats.
- 2 Zoals gezegd, brengt Dr. Klink geen duidelijke scheiding aan tussen de wijze van benaderen van het kind en van de volwassene. Eigenlijk is haar kinderbijbel bestemd voor beiden (hetzelfde is overigens het geval bij Roelfs, Sinnema, en Bouhuys/Worm). Een dergelijk kindbeeld wijkt in belangrijke mate af van het kindbeeld dat elders naar voren kwam.
In deze kinderbijbel is het kind al de volwassene-in-wording en leeft het niet in een aparte kinderwereld.
- b Deze volwassene-in-wording wil Dr. Klink confronteren met de bijbel en vooral met de boodschap daarvan. Haar uitgangspunt is kennelijk, dat er in de bijbel – met zijn voor ons begrip toch wel vaak archaische taal – (geloofs)waarheden worden gezegd, die op geen andere wijze beter en relevanter te formuleren zijn. Dit verklaart ook de grote hoeveelheid citaten uit OT en NT; beter dan de bijbel zelf kan immers niemand het zeggen. (Vergelijk hiermee de 'Bijbel voor de jeugd' van Timmermans, die met een gefantaseerd wonder de boodschap nog duidelijker wil maken.)
Schrijfster wil de bijbel zelf aan het woord laten en daarbij de verkondiging van de bijbel evenzeer recht doen. Zo wordt de uitleg van moeilijke woorden, begrippen van historische omstandigheden etc. geheel ingepast in het kader van de geloofsverkondiging. Niet een in hoofdzaak litterair-historische interesse (zoals bij M. Roelfs) brengt de schrijfster tot het nader uitwerken van bijbelse noties, maar haar doel is veeleer daarmee de boodschap van de bijbel duidelijker te laten spreken.

Zo kan men concluderen, dat Dr. Klink in haar kinderbijbel ons zowel de bijbel als een gelovige interpretatie daarvan aanbiedt. Haar leidende beginsel is steeds de bijbelse theologie. Om dit te illustreren volgt hier een citaat uit het Nieuwe Testament, het begin van het hoofdstuk 'Het kind van God en de mensen', pag. 47:

'Hoe het kind genoemd werd

Toen het kind acht dagen oud was, kreeg het zijn naam. En ze noemden hem Jeshua, wat betekent: God redt. In onze taal heet hij Jezus. Jeshua – spreek uit Jesho'a – was een gewone jongensnaam in Israël, maar dit kind zou niet alleen die naam dragen, maar ook die naam zijn, want door Hem zou God de mensen redden.

*Ongeveer een maand later gingen Jozef en Maria met hun kind naar de tempel in Jeruzalem. Voor de moeder moest dan een lam geofferd worden of twee duifjes, als je een lam niet kon betalen. Een eerstgeboren zoon hoorde aan God. Iedere Joodse vader betaalde in de tempel vijf zilverstukken, om hem als het ware weer van God los te kopen. Wie weet heeft Maria gedacht, terwijl ze met het kind van God op de arm door de grote poort naar binnen liep:
'Je lijkt zelf wel een klein lam. Wat kunnen wij voor jou in de plaats aan God geven, zodat we je mogen behouden? De hele wereld is voor jou nog niet genoeg!'*

Ze liepen over het grote voorplein en dan weer door een poort de voorhof in, waar ook de vrouwen mochten komen. Bij de tempelschatkamers stonden daar de grote offerkisten. In de derde kist wierpen ze het geld voor de duifjes, dat het armenoffer heette. Jozef betaalde de vijf zilverstukken, net als voor alle andere eerstgeboren zonen.

En toch was het voor Jezus iets anders. Hij was het heilige kind. Hij hoorde bij God. Met geen geld van de wereld was Hij te betalen! Nee, die vijf zilverlingen waren voor Hem niet nodig. God had Hem immers als geschenk aan de mensen gegeven, zo lief had Hij de wereld. (. . .)'

We zien hier, dat de schrijfster begint met een exegetische opmerking: Jezus – een gewone Israëlitische naam – betekent: God redt. Dit wordt niet zomaar verteld. Het kind Jezus redt alle mensen, dat wil zeggen ook ons. In de exegeese vinden we dus feitelijk de aanzet van een geloofsgetuigenis. Dit doet zij ook in de rest van het verhaal. Uitgelegd wordt, wat de betekenis is van het offer bij de geboorte van een kind. Tegelijk wordt benadrukt, dat Jezus niet zo maar een kind is, maar dat hij 'onbetaalbaar' is: hij is het geschenk van God aan de wereld, teken van Gods liefde.

Samenvattend noem ik de volgende kenmerken van deze kinderbijbel:

- 1 De bijbel wordt, als basis van de geloofsverkondiging, zoveel mogelijk in zijn recht gelaten.
- 2 Exegese en toelichting vinden plaats in het kader van die verkondiging en dragen in zichzelf een getuigend karakter.
- 3 De bijbelverhalen worden zelden 'sec' verteld, maar geplaatst in het kader van zo'n verkondigende exegese. Zo geeft Dr. Klink niet alleen de bijbel door, maar tevens de geloofsverwerking daarvan, tevens een bijbelse theologie.

**Harrie Duif/Dr. O. Jager, 'De blijde boodschap',
1965, teksten uit het Nieuwe Testament**

Dit Nieuwe Testament in pocketboek-uitvoering bestaat uit een selectie van letterlijke pericopen uit de Willibrord-vertaling, die te zamen een chronologische evangelie-harmonie vormen. Daarbij wordt iedere pericoop voorafgegaan door een korte uitleg.

Toelichting en pericoop beslaan steeds twee tegenover elkaar liggende pagina's, voorzien van een kleine, moderne illustratie in kleuren. Aangezien de auteurs het bijbelverhaal niet in eigen woorden vertellen, kan men omtrent hun opvatting het volgende aannemen.

- a Het kind vanaf 10 jaar wordt geacht zelfstandig nieuwtestamentische bijbelgedeelten te kunnen lezen, als het daarbij geholpen wordt door een concrete toelichting.
- b De vaak actualiserende toelichtingen, die een soort bijbels-liturgische catechese in de ruimste zin beogen, hebben meestal betrekking op drie aspecten van godsdienstigheid: geloof (meer speciaal zonde, genade, gebed), christelijk, zedelijk gedrag en de kerkelijke sacramenten.

Als voorbeeld de volledige inleiding bij 'De parabel van de barmhartige Samaritaan' (pag. 52):

*'De Joden beschouwden de Samaritanen niet als hun 'naasten', die zij moesten liefhebben. En in deze parabel is het nu juist de Samaritaan, die zich als naaste gedraagt. Hoe ligt dat met de mensen van onze tijd? Zijn mensen, die gemeen tegen ons geweest zijn of het nog zijn, ook naasten?
En de mensen van een ander ras?'*

*Deze parabel laat zich ook makkelijk toepassen op ons doopsel.
We lopen immers allen de kans, dat wij gewond blijven liggen langs de weg als de
Grote Samaritaan Jesus ons niet optilt. Toen wij gedoopt werden, zijn wij opgenomen in
de Kerk, de herberg waar Hij ons verder laat verzorgen totdat Hij wederkomt.'*

Hier wordt evenals elders in dit boek voorondersteld, dat het kind in een
kerkelijk-godsdienstig milieu verkeert.

'Bijbel voor jonge mensen',
Nederlandse bewerking M.I. van Schaeck,
1965; 1968 4e druk. OT en NT in één deel.

Dit boek, zegt het Ten Geleide, wil jonge mensen inleiden tot de Bijbel, hen vertrouwd
maken met de grondgedachten van de Heilige Schrift en met de wezenlijke
heilshistorische gebeurtenissen. Daartoe hebben de schrijvers de bijbel niet in eigen
woorden naverteld, maar een nieuwe vertaling gemaakt, die ondanks het heldere
Nederlands het bijbelse idioom grotendeels intact laat.
Om de tekst voor jonge mensen geschikt en begrijpelijk te maken werden bijbelse
teksten – voornamelijk die uit het Oude Testament – bekort door middel van een
dubbele selectie: uit de boeken werden bepaalde pericopen genomen en zo nodig
daaruit weer de belangrijkste verzen. Selectie-criterium is steeds de voortgaande
heilsgeschiedenis in Oude en Nieuwe Testament. Aan de Psalmen, de
wijsheidslitteratuur en de Profeten wordt ruim aandacht besteed. De paulinische
brieven zijn sterk bekort en geselecteerd.

Deze bijbel dient aldus geschikt te zijn voor gebruik in het gezin, alsook voor het
onderwijs, waarvoor een capita-nummering gemaakt is.
Het onderrichtende doel van dit boek blijkt vooral uit de vele kleine toelichtingen tusser
de pericopen en uit de commentaren in kleine letter met een veelheid aan historische,
geografische en sociale wetenswaardigheden.
Een dertigtal afzonderlijke leesstukken is tussen de verschillende episoden geplaatst.

Conclusie:

Het is geforceerd bij dit boek te spreken over een uitgesproken 'kindbeeld'. De
tegemoetkoming die men aan de lezer doet is vertalen met grote trouw aan de
grondtekst, en selecteren.
Inhoudelijk verschaft het boek een veelheid van sterk objectief historische gegevens
als commentaar op de bijbeltekst.
Doel lijkt steeds te zijn de jonge mensen feitelijke kennis te verschaffen, die een
zelfstandig lezen van de bijbel mogelijk maakt.
De vraag naar de relevantie van deze 'geschiedenis van het heil' (de oorspronkelijke
Duitse titel) voor het geloof komt niet aan de orde.

Mathilde Roofs, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld'
1968, alleen OT, in één deel.

De schrijfster richt zich in dit boek tot het oudere kind (vanaf ongeveer 12 jaar), met
goed navertelde verhalen, die ondanks een zekere uitvoerigheid niet verzanden in
irrelevante fantasieën of details. Zij gaat ervan uit, dat het kind nog niet of nauwelijks
weet, wat er in de bijbel staat en waarom het in die verzameling boeken gaat.

- a Haar kindbeeld wordt m.i. bepaald door de volgende gedachten: het kind is
aanspreekbaar met goed vertelde verhalen. Voor een juist begrip en inzicht in die
verhalen moet het gaandeweg beschikken over een rijk begrippenmateriaal (litterair,
historisch, sociaal, geografisch), opdat deze 'Geschiede' niet in de avonturen- en
sprookjessfeer terecht komt. Het oudere kind moet zelfstandig en kritisch leren lezen.

Hiermee hangt samen, dat de schrijfster niet de suggestie wekt, dat inzicht in de bijbel een ongecompliceerde zaak is. Weet ze iets niet zeker, en dat komt herhaaldelijk voor, dan schrijft ze dat ook eerlijk, of ze vermeldt de verschillende zienswijzen over een kwestie. De vooronderstelling is, dat een kind rustig mag weten, dat niet alles 'gesneden koek' is.

- b Mathilde Roelfs wil laten zien, hoe deze verhalende geschiedenis ontstaan is in Israël, hoe de mensen toen dachten. Grote waarde hecht zij aan de lijn, die inherent is aan de opbouw van deze literatuur, zoals in de inleiding staat:
['...] De grote lijn: verhalen over de geschiedenis van God en de mensen, zoals die zijn gegroeid in de gedachtenwereld van het oude Israël en neergelegd in het grote Boek, opdat elke generatie daaruit telkens opnieuw de wijsheid kan putten die nodig is om onze wereld tot een bewoonbare wereld uit te bouwen – een wereld waarin vrede en gerechtigheid vanzelfsprekende zaken zullen zijn. [...]'

Daartoe wordt de gang van het verhaal, maar niet de afzonderlijke vertelling, regelmatig onderbroken voor het geven van toelichtingen, die alle tot doel hebben, inzicht te geven in de eigen ervarings- en geloofswereld van het volk, waarin de bijbelboeken successievelijk ontstaan zijn. De auteur volgt een niet eenvoudige methode: voortdurend wordt gestipuleerd, dat mensen elkaar deze verhalen vertellen hebben en dat ze pas later opgeschreven zijn, vervolgens vertelt ze die – met kort, ter zake dienend koloriet – waarna apart uitvoeriger toelichtingen over land, volk, wereldbeeld, godsdienstige voorstellingen enzovoort volgen. Deze methode voorkomt een heilloze kortsluiting tussen geloof en wetenschap, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de excurs op pag. 32. Na het verhaal over de zondvloed licht de schrijfster toe, dat het hier niet gaat om 'objectieve geschiedenis', die de vraag stelt hoe en wanneer precies.

'Maar de mensen die de oude verhalen voor ons opschreven, hadden voor zichzelf het hoe en wanneer bevredigend verklaard in de verhalen die ze later helemaal vooraan in het Boek plaatsten. Daarna wilden ze alleen nog maar vertellen door wie en waarom alles gebeurde. Want dat hadden ze begrepen. En dat was een nog veel belangrijker ontdekking dan de uitvinding van de landbouw en de veeteelt. Hun antwoorden op de vragen door wie en waarom hebben ze voor ons achtergelaten in de vorm van verhalen, gedichten, gezegden, spreuken, voorschriften en in grote stukken echte geschiedenis van hun volk. Hoe kwamen ze aan sommige verhalen? Dat weten we niet altijd precies. Soms uit naburige landen, zoals in het verhaal over de grote overstroming. [...]'

Talrijke uitvoeriger toelichtingen onderbreken regelmatig de grote lijn, ter wille van een begrippenkader rond de vertelstof. Met betrekkelijk eenvoudige middelen wordt onder meer toegelicht:

- pag. 17 ontstaan en functie van het offer,
- pag. 23 de term '40 dagen',
- pag. 44 de term 'openbaren',
- pag. 115 wonder,
- pag. 130 huis, clan, stam,
- pag. 138 heilige plaatsen, cultus, offer,
- pag. 143 anthropomorfisme,
- pag. 179 aetiologische mythe, enzovoort.

Bewust worden verhaal en informatie op elkaar betrokken, zonder dat alles per se verklaard moet worden.

Zo volgt bijvoorbeeld na Ex.3, het brandend braambos,

'In oude overleveringen worden vaak gebeurtenissen verhaald die zo wonderlijk zijn dat we er niets van begrijpen.

Wat gebeurde er in de woestijn met Mozes? Hoe kon die braamstruik zo maar branden? Wij weten het niet. Was het gezichtsbedrog, zoals een fata morgana? (...) We weten het eenvoudig niet. Evenmin als we die vreemde tekenen begrijpen, die Mozes plotseling kon doen. (...) Het is te lang geleden gebeurd en bovendien heeft het honderden jaren geduurd voordat deze verhalen over Mozes eindelijk werden opgeschreven. Het is trouwens ook niet belangrijk hoe die struik kon branden, of waardoor het zo leek. Het enige waarom het in dit verhaal ging, was dat daar in de woestijn op de een of andere manier Mozes JHWH ontmoette en een bevel van Hem kreeg. Alleen daarom kreeg dit oude verhaal een plaats in dit boek.'

De schrijfster hecht blijkbaar grote waarde aan een weergave van het Oude Testament in zijn authentieke denkwereld, daarom laat ze diverse Hebreeuwse woorden (na explicatie) staan: beriet, keroeb, sjofet, nabi enzovoort. Ook de godsaanduidingen zijn, althans in de verhalen, niet vertaald: men leest JHWH, adonai of elohim.

Uit het geheel zien we dat Mathilde Roolfs op deskundige wijze het oudere kind materiaal in handen wil geven, waarmee het zelfstandig de bijbel leert lezen, zonder te vervallen in simplificaties, moralismen, dogmatismen enzovoort. Kort samengevat: zij leert historisch-kritisch denken, met een zekere betrokkenheid en tegelijk met distantie. Zo volgt aan het eind van de verhalen over koning Saul, waarin het begrip 'cherem' is verklaard, een overzicht tot slot (pag. 209):

'In de oude verhalen spreken mensen tegen ons vanuit een heel ver verleden – vanuit een andere wereld dan de onze. Om daar in door te dringen, moet je luisteren zonder hen in de rede te vallen met je eigen gedachten uit onze wereld. Wat hebben die koningen, priesters, profeten en dichters ons te vertellen? Wat probeerden ze aan hun eigen tijdgenoten te vertellen? Het gaat allemaal over God, dat is duidelijk. Soms lijkt het of hun God de onze niet is. Maar dat komt dan, omdat we weer even geluisterd hebben naar onze eigen gedachten over God, die heel anders zijn dan de gedachten over God van die mensen uit vroeger tijden. Toch is God altijd dezelfde, alleen onze gedachten over Hem verschillen in de tijden. (...)'

Anne Edwards, Shirley Steen, 'De nieuwe kinderbijbel', 1968-1970. Een deel OT, een deel NT.

Deze kinderbijbel laat zich het best karakteriseren als een 'beknopte bijbel'. Hij bevat een selectie van meestal korte pericopen uit de meest bekende boeken van Oude en Nieuwe Testament. Iedere pericoop wordt vervolgens weergegeven in ongecompliceerde taal, die gewoonlijk dicht bij de bijbeltekst staat. Nergens willen de auteurs in eigen woorden een verhaal weergeven. Toelichtingen op de inhoud van een pericoop of op een eventuele onderlinge samenhang worden nooit gegeven. Blijkens het voorwoord in het deel Nieuwe Testament is deze uitgave bedoeld als een eerste stap op weg naar het lezen van de bijbel zelf.

- a Schrijvers en bewerkers gaan er dus vanuit dat deze in idioom enigszins vereenvoudigde en bekorte bijbel voor kinderen zonder meer begrijpelijk, interessant en relevant is. Een overvloedig aantal illustraties in kleur, vaak pagina-vullend, is eigenlijk de enige concessie die de makers doen aan het kind om deze reeks van fragmenten tot leven te brengen. Op de theologische en pedagogische juistheid en waarde van deze illustraties valt wel het een en ander af te dingen (zie hiervoor hoofdstuk II).
- b De auteurs geven nergens blijk van enige bewuste godsdienstpedagogische doelstelling. Toelichtingen bij deze lange reeks van bijbelfragmenten wordt óf niet wenselijk óf overbodig geacht.

**Friedrich Hoffmann, 'Jeugdbijbel',
1969. OT en NT in één deel.**

Deze jeugdbijbel is wat betreft de tekst waarschijnlijk bedoeld voor kinderen vanaf 12 jaar. De schrijver gaat ervan uit dat de betekenis van de verhalende geschiedenissen (de term is ontleend aan de inleiding) uit de bijbel voor kinderen zonder meer te begrijpen is, mits aan de stilistische eis voldaan wordt 'zo eenvoudig mogelijk te zijn en tegelijk zo dicht mogelijk bij de bijbelse tekst te blijven' (inleiding). Deze verhalende geschiedenissen zijn hoofdzakelijk een selectie uit Genesis tot en met 2 Koningen, en Matteüs tot en met Handelingen 8.

- a Ook na de beoogde stilistische en terminologische vereenvoudiging van de bijbel zijn uit de aard der zaak vele pericopen niet zo maar voor een kind of jeugdige toegankelijk. De auteur doet echter nergens moeite om de verhalen op enigerlei wijze toe te lichten. Vooronderstelling is dus dat de lezer elders reeds de noodzakelijke achtergrondinformatie verworven heeft, of dat deze in het geheel niet belangrijk is. Het gehele boek maakt zo de indruk bestemd te zijn voor kinderen van minstens 12 jaar. Wat de auteur bedoelt met de vermelding dat deze 'teksten zich bij uitstek lenen voor het voorlezen en navertellen' is dan echter niet duidelijk. De vooronderstelling kan ook zijn dat deze jeugdbijbel ongeacht de leeftijd kinderen aanspreekt, omdat de betekenis van de bijbelse verhalen voor een kind direct te begrijpen is. Ik moet concluderen dat de bepaling van een eenduidig kindbeeld hier niet mogelijk is. Deze twijfel wordt door de schrijver en illustrator zelf in de hand gewerkt. De tekst doet mede door de vele biblicismen nogal 'volwassen' aan. Deze zou men moeten 'voorlezen en navertellen', wat meestal juist voor jonge kinderen gebruikelijk is. De uitgesproken naïeve illustraties zijn tevens gericht op het jonge kind. Het is niet duidelijk wie men op het oog heeft.

- b Wordt het doel, een vereenvoudigde bijbel, ook bereikt?
Het streven om 'zo dicht mogelijk bij de tekst te blijven' wordt ongetwijfeld consequent gevolgd; zo bevatten vele pericopen vrijwel letterlijk bekende bijbelse zinsneden. Doch vaak slaagt men er niet in de bijbelse taal voor jeugdigen begrijpelijk te maken:

'Houd je aan mijn inzettingen en heers over de aarde, want ik heb je naar mijn beeld gemaakt.' (pag. 23)

'En voor alle tijden en voor alle volken op aarde zal ik mijn zegen met jouw naam verbinden.' (pag. 25)

'Wilt u werkelijk de goeden met de slechten laten omkomen? Misschien zijn er vijftig rechtvaardigen in de stad. [...] U zult toch niet kunnen toelaten, dat de rechtvaardigen evenzeer met de dood gestraft worden als de schuldigen.' (Gen. 18, pag. 30)

Zoals gezegd, geeft de schrijver nooit toelichtingen. Daardoor is ook het doel van dit boek niet duidelijk.

**Jac.J. Sinnema, C.M. de Vries, 'Vertel het Uw kinderen',
1969**

Zoals uit het Woord Vooraf blijkt, is deze kinderbijbel bedoeld om 'kinderen op jonge leeftijd bekend te maken met de bijbelse geloofstraditie en hen deze traditie in te vertellen'. Daarbij staat de schrijvers de gedachte voor ogen, dat dit vertellen van 'het goede nieuws' het best kan gebeuren aan de hand van de christelijke feesten, die de 'levenspraktijk' van de gelovigen vormen.

De bedoeling is, dat ouders hun kinderen in een hechte gezinssamenhang de verhalen uit dit boek overbrengen. Daarvoor is het volgens de schrijvers nodig, dat de ouders

over meer informatie beschikken rond de vertelling dan de verhalen zelf geven. Hiertoe vinden we in deze kinderbijbel bij elk te vertellen deel een Toelichting ('kanttekeningen van historische, geologische en archeologische aard') en een Perspectief ('een theologische oriëntering op hetgeen in het verhaal in diepste zin aan de orde komt'). Daarnaast is er voor het kind de mogelijkheid tot verwerking van de stof door middel van knip- en plakwerk.

De toelichtingen en perspectieven, waarin de nieuwste exegetische gegevens en ook zeer eigentijdse dogmatische inzichten verwerkt zijn (zie de literatuuropgave op bladz. 389-390!), verwijzen ons ook naar de opvattingen van de schrijvers over het aan te spreken kind.

- a Uitgangspunt lijkt te zijn het nieuwsgierige, het leergierige kind, het kind dat wil weten en niet met de 'verhaaltjes' genoegen neemt. Inderdaad biedt dit boek een geweldige hoeveelheid interessant exegetisch, archeologisch, literair-historisch en bijbels-theologisch materiaal, waarmee zowel ouders als kinderen uit de voeten kunnen. Zie bijvoorbeeld het Perspectief en de Toelichting op bladz. 314-315, waarvan hier enkele citaten:
'Zoon van God'

Misschien geeft dit begrip ons wel de meeste moeite, vooral door de vaak biologische voorstelling die hiervan gegeven is. Om dit heel simpel aan te duiden: In het oude godsbeeld werd God gesitueerd in de hemel, ergens boven ons. Hij had een zoon en stuurde deze zoon naar de aarde, waar hij de gedaante van een mens aannam. In de griekse mythologie zijn vele verhalen over goden die mensengedaanten aannemen bekend, zie ook Handelingen 14:11.

En zo is deze voorstelling binnen het denken van de eerste gemeente geslopen en heeft daar zeer stevig postgevat. (...) 'Zoon van' is een oer-joods en een oer-bijbels begrip. (...) Heel vaak wordt Israël 'de eerstgeboren zoon' genoemd. (...) 'Zoon' had de betekenis van: een bijzondere, geestelijke relatie hebben met ...

Zo werd een rabbi 'vader' genoemd en de leerling 'zoon'.

En zo moeten we ook hier de betekenis 'Zoon van God' verstaan.'

Over het geboorteverhaal:

(...) Lucas vertelt dit verhaal achteraf. Hij weet dat dit kind de Messias bleek te zijn. (...) Dat het verhaal verteld wordt, zoals het verteld wordt, is omdat het de gewoonte was op deze wijze te vertellen over een groot persoon. Degenen die de verhalen hoorden, moesten van meet af aan duidelijk weten dat het nu verder over een groot mens zou gaan. (...)'

Het lijkt de bedoeling van de schrijvers, dat de ouders hun kinderen deze kennis bijbrengen, maar het is evenzeer voorstelbaar, dat het oudere kind zelf de toelichtingen en perspectieven leest. Wordt het kind dus aan de ene kant via de informatie, via het weten, op de bijbelse verhalen betrokken, daarnaast is er de mogelijkheid dat het kind door creatief bezig te zijn met het bij elk hoofdstuk aangeboden materiaal in de vorm van knip- en plakwerk, nog dichter op de stof betrokken wordt, ermee bezig is. Nu is wel de vraag, of bij deze opzet van zozeer geplande activiteiten er nog wel ruimte overblijft voor het creatieve kind – er valt heel weinig echt zelf te doen – eerder gaat het bij de verwerking om het uitvoeren van een duidelijk gegeven opdracht.

'Voorbeeld A. 20

Verwerking: Op het bijbehorende werkblad zie je opnieuw het kruispunt getekend. Weet je nog hoe de situatie was na het verhaal dat gisteren werd verteld? Plak dit maar in met de rondjes die je hierboven ziet. Toen stond Israël nog achter de rode verkeerslichten, maar de stoplichten van Egypte waren al op oranje gesprongen. Nog

*heel even, dan zou Egypte moeten stoppen en niet verder mogen gaan Israel te verdrukken.
En wat hebben we vandaag gehoord? Het is gebeurd! Israel is bevrijd. Israel kan doorgaan met leven. [...] Ook zie je hierboven pijlen: groen voor Israel en rood voor Egypte.
Nu hoeven we niet te vertellen hoe je na dit verhaal de lichten en de pijlen moet plakken. Doe het maar.'*

Een volgende kanttekening die ik wil maken bij het kindbeeld van de schrijvers van dit boek is deze: zonder dat de gehele kinderbijbel erdoor bepaald wordt, duikt toch op diverse plaatsen een geheel ander kind op, namelijk het kind dat 'mag trachten te antwoorden' op vragen van ouders binnen het kader van een door de schrijvers geheel uit- en voorgeschreven gesprek tussen ouders en kinderen.
Bijvoorbeeld bladz. 13:

*'Ouder: De komende weken zullen wij met elkaar verhalen gaan lezen uit de Bijbel. In welk land spelen de bijbelse verhalen zich hoofdzakelijk af?
Kinderen: mogen trachten te antwoorden.
Ouder: Juist, in Israel (of Kanaän of Palestina)!
Waar ligt dat op de kaart? Weet je nog andere namen voor dit land?
Kinderen: mogen trachten te antwoorden.'*
Zie ook elders, bijvoorbeeld bladz. 232.

- b Waar de schrijvers het kind heen willen brengen blijkt al uit de boven geciteerde inleiding. Bladz. 7:
'Maar bovenal hopen wij dat dit bijbels vertelboek gaat fungeren zoals wij het bedoelen: als een uitnodiging, een aansporing in contact te treden met de Bijbel zelf. Het gaat er om dat verteller en kinderen samen luisteren naar de Bijbel, naar hetgeen de schrijvers van de bijbelse verhalen te vertellen hebben.'

Naast deze gerichtheid op de bijbel gaan de schrijvers echter zeker niet voorbij aan de geloofstraditie, noch aan de instituten die ermee samenhangen: de kerk, de feestdagen etc.

De selectie van de verhalen wordt geheel bepaald door de opzet van het boek, het Kerstfeest centraal te stellen. De bedoeling is dat de (37!) verhalen in vijf weken rond kerstmis (vier ervoor en één erna) gelezen en besproken worden. Bladz. 6:
'Op weg naar de kerstviering worden de verhalen verteld rondom personen die in de geschiedenis van het volk Israel over de komst van deze vrede hebben gesproken, die uit deze vrede hebben geleefd en er iets van hebben trachten te realiseren: Abraham, Jakob, Mozes, David.'

Door de lengte van de meeste verhalen lijkt het niet gemakkelijk in vijf weken deze gehele kinderbijbel door te werken, maar men zou natuurlijk op een vroeger tijdstip in het kerkelijk jaar kunnen beginnen om toch nog op tijd bij het Kerstfeest uit te komen. Overigens worden 80 van de 380 bladzijden besteed aan verhalen, spelen en pasklare instructies rond de viering van het Kerstfeest.

Niet alle vertellingen hebben een basis in de bijbel. Enkele verhalen zijn typisch midrasj, zoals bijvoorbeeld het verhaal 'Jona en de sjofar'. Trouwens op vele plaatsen in het boek zijn de verhalen voorzien van midrasjachtige aanvullingen. Het best kan dit met een voorbeeld geïllustreerd worden, bladz. 246:
'Chiljon en Ruth hebben geen kinderen. Als Ruth niet trouwt, zal ze nooit kinderen krijgen. Dan zal hun familie, hun geslacht uitgestorven zijn. En dat is héél erg in Israel! Want de Messias zal dan nooit uit hun familie geboren kunnen worden. Zij zullen er niet bij zijn als de Messias komt. Daarom is er ook een regel die schrijft dat de verdere familie moet zorgen dat dit nooit gebeurt.'

Er zijn in opzet en bedoeling van dit vertelboek grote overeenkomsten op te merken met de kinderbijbel van Klink. Beide verwerken veel exegetische en litterair-historische gegevens, beide willen de geloofsinhoud, het belijden der kerk dicht bij het kind brengen. Beide leggen nadruk op de functie van de kinderbijbel als gezinsboek, bestemd voor ouders en kinderen.

De boeken van Sinnema en Klink zijn daarom nog niet gelijk, integendeel. De gehele vormgeving en ook de presentatie van de inhoud verschilt op belangrijke punten. Zo geven Sinnema/De Vries aparte Toelichtingen en Perspectieven, terwijl in de Klink-bijbel toelichtingen en theologische doordenkingen in het verhaal zijn opgenomen.

**Mies Bouhuys, Piet Worm, 'De man van Nazareth',
1970**

Deze uitgave is niet bedoeld als kinderbijbel, maar als gezinsboek, als 'boek vol informatie over de historie, het leven, de gebruiksvoorwerpen, de politiek, de economie van de tijden voor en tijdens het leven van Jezus.'

Dit citaat uit de Verantwoording van de hand van Piet Worm geeft de opzet van het boek duidelijk weer. De figuur van Jezus, de man van Nazaret, wordt verteld en toegelicht met behulp van historische, culturele en sociaal-geografische gegevens. De vertelling heeft de vier evangeliën als basis, en is daarvan meer een parafrase dan een na-vertelling. Het taalgebruik sluit dan ook nauw aan bij dat van het Nieuwe Testament. Dat de nieuwe vertaling van mr E. Straat gebruikt werd verandert hieraan niets wezenlijks.

Deze uitgave heeft geen eigen theologie: problemen betreffende interpretatie en godsdienstige verwerking van de boodschap van de vier evangeliën komen niet aan de orde. De informatie die geboden wordt betreft de historische en culturele situatie van het leven van Jezus, en benadrukt zo de historiciteit van Jezus' optreden, maar niet de inhoud van zijn boodschap.

Een aparte vermelding verdienen de illustraties van Piet Worm, die ook het materiaal dat in deze uitgave wordt aangeboden bijeenbracht. De illustraties hebben gedeeltelijk een 'lerende' functie: er zijn kaartjes bij, afbeeldingen van munten en gebruiksvoorwerpen, van kleding enz. Daarnaast vindt men vooral tegen het eind van het boek, bij de geschiedenissen rond lijden, sterven en opstaan van Jezus veel nagetekende miniaturen van schilderijen van o.a. Giotto.

Bloemetjes, vruchten en dieren vullen zonder dat er duidelijk verband met de vertelling is, bovengenoemde illustraties aan.

Een bespreking naar de twee aspecten van het kindbeeld van dit boek kan hier achterwege blijven, aangezien er niet van een specifieke kinderbijbel sprake is. Het boek is hier slechts vermeld omdat er tendensen uit naar voren komen (gebruik in het gezin, en historische informatie over de bijbel, zie hoofdstuk IV, 3.3), die ook in sommige kinderbijbels te vinden zijn.

**Gertie Evenhuis, Nico Bouhuijs, 'Dromen van vrede',
verhalen uit de bijbel voor de jeugd van nu.
1971. Eén deel, alleen OT.**

De titel waaronder deze verhalen uit het Oude Testament in dit boek worden aangeboden, maakt al meteen duidelijk welke visie de schrijvers op dit Oude Testament hebben. Volgens hen gaat het niet om een historisch verslag van de gebeurtenissen rond het volk Israël, maar om 'verhalen die een volk overeind hebben gehouden', namelijk het volk van Israël in de periode van de Babylonische ballingschap. Het zijn

'verhalen van vroeger, verteld met het oog op de toekomst, verhalen van gisteren ter wille van morgen. Dromen van vrede.'

Deze benadering van het Oude Testament is niet uniek voor deze schrijvers, maar algemeen bekend in de hedendaagse bijbelse theologie.

Wél uniek is de manier waarop deze visie consequent en doordacht verwerkt is in dit boek.

De schrijvers hanteren namelijk een raamvertelling, waarin aan een aantal joodse kinderen, in ballingschap in Babel, de verhalen door hun rabbi's wordt verteld. Niet zo maar verteld, maar met een duidelijk doel: de kinderen uit het raamverhaal leren hoe God met Israël in de geschiedenis is omgegaan, en hoe Israël dit ervaren en verwerkt heeft. De verhalen worden zo antwoorden op de meest wezenlijke vragen van de kinderen naar het 'waarom' van de geschiedenis van hun volk, maar ook naar het 'waarom' van deze wereld en dit leven op aarde.

De joodse kinderen uit het kaderverhaal vormen een gemakkelijk identificatiepunt voor de kinderen van onze tijd, voor wie dit boek bestemd is. Waar onze kinderen vragen en opmerkingen zouden kunnen hebben bij de verhalen, worden die in de mond gelegd van de kinderen in het verhaal. Op deze manier kunnen de schrijvers heel wat punten aan de orde stellen die in de meeste kinderbijbels moeilijk liggen. Een prachtig voorbeeld van deze werkwijze biedt het verhaal van het offer van Isaäk, uit Genesis 22, waaruit enkele citaten:

Zo gingen die beiden tezamen

Het was koeler geworden bij de rivier. De stadsgeluiden waren op de achtergrond gedrongen, zó hadden de jongens met het verhaal meeleefed.

'U zei daareven dat Abraham zijn zoon moest nemen, zijn enige ...' zei Joram. En de rabbijn viel in: 'Neem jij je zoon, je enige, zei God, neem Isaäk, en ga naar 't land Moria, om hem daar te offeren als brandoffer ...' Er klonken verschillende kreten van verontwaardiging en verbazing. Onverstoorbaar vertelde de rabbi verder:

's Ochtends heel vroeg stond Abraham op ...' Maar Joram kon zich niet meer bedwingen.

Verbitterd zei hij: 'Dat kán niet! nu hééft hij eindelijk een zoon ...'

'Ja, en zijn enige zoon nog wel! Als hij die offert, dan houdt alles tòch wéér op!' riep Jochai gegriefd.

En Oeri zei: 'Wat heb je op die manier aan al die beloften!{...}'

Tenslotte kwamen ze op de plek die God genoemd had. En Abraham bouwde het altaar. Hij stapelde de houtblokken op. Toen nam hij het touw en bond zijn zoon Isaäk vast, boven op het hout.'

Jochai was overeind gekomen. Zijn ogen fonkelden van verontwaardiging.

'Wat gemeen!' zei hij met een lage stem.

'Zoiets ... zoiets zou mijn vader nooit doen!'

'Laat het goed aflopen ... láát het alsjeblieft goed aflopen ...' prevelde Oeri alsof hij de verteller wilde bezweren.

'Zoiets deden ze vroeger écht. Maar 't loopt goed af. Dat kon je toch weten!' fluisterde Joram tegen Oeri, die hem met grote ogen verwijtend aanstaarde.

{...}

'En hij offerde die ram, in plaats van zijn zoon.'

'Die ram had er natuurlijk al die tijd al gestaan,' fluisterde Joram tegen Oeri. 'Had Abraham het niet gezegd? God zelf zal het wel zien!'

'Zien ... hé ...,' zei Jochai plotseling. 'Dat zei moeder ook altijd toen wij nog in Jeruzalem woonden. Dan wees ze naar de berg waarop de tempel stond, en dan zei ze: 'Op de berg zal het gezien worden!''

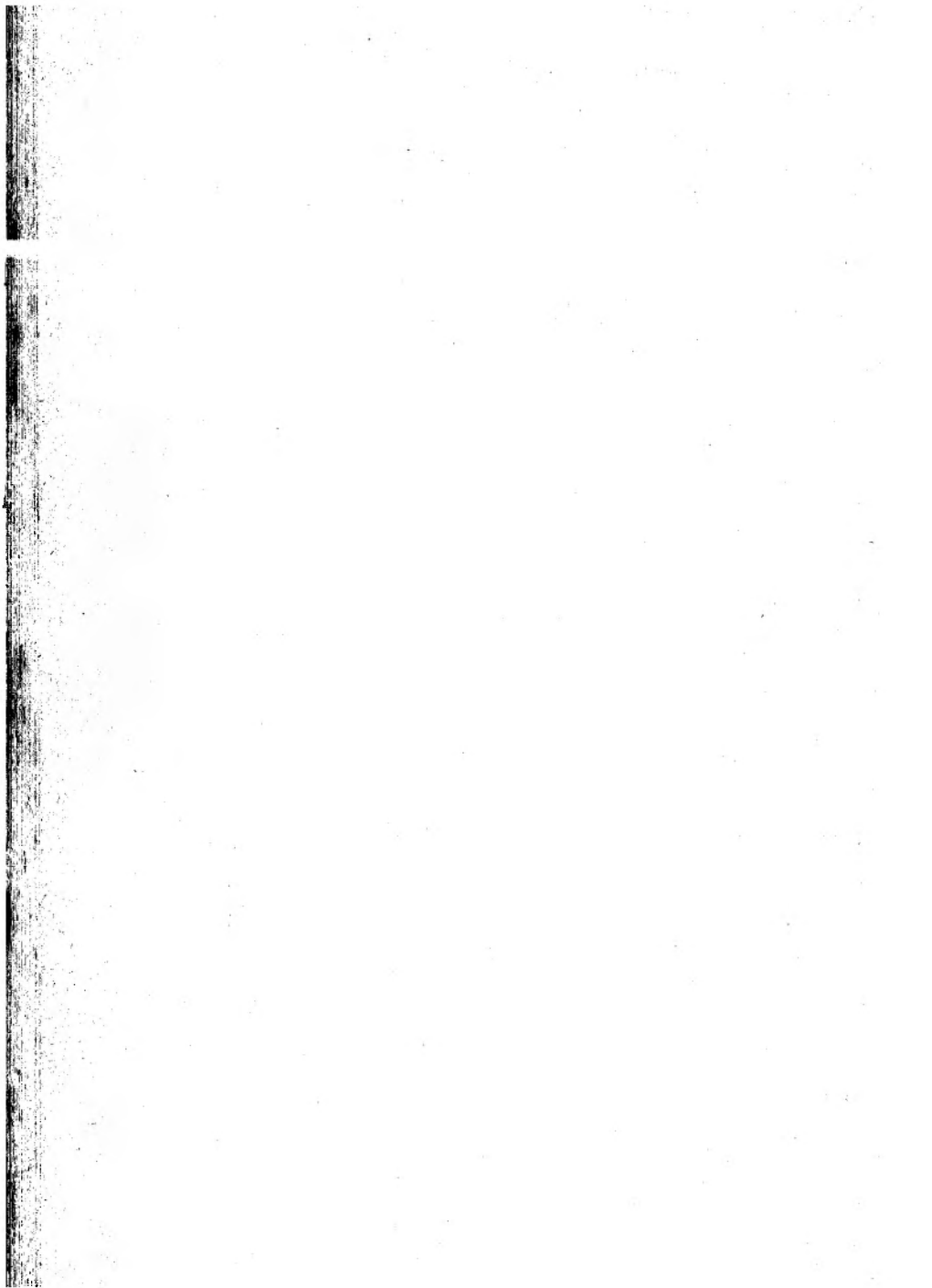
'Ja,' zei Rabbi Rachiem, 'dat is in ons volk een gevleugeld woord geworden: God ziet hoe 't met ons moet gaan!{...}'

Vanuit het geciteerde verhaal kan aangeknoopt worden bij het kindbeeld dat de schrijvers hebben.

- a Van het goedgelovige kind is ook in deze kinderbijbel geen sprake meer. De kinderen uit de raamvertelling laten zich niets wijsmaken, zij maken opmerkingen en stellen vragen die de schrijvers kennelijk van onze kinderen verwachten, en die de kinderen in deze tijd inderdaad ook stellen. Het kind wordt aangesproken via zijn eigen verwondering over de zaken betreffende God en mens, niet door de weg van sensatie- en wonderverhalen.
- b Daarmee is eigenlijk ook al gezegd welk doel met betrekking tot de godsdienstige opvoeding van het kind de schrijvers voor ogen staat. Zij willen de kinderen van nu duidelijk maken dat er in het Oude Testament dingen gezegd worden die voor hen even belangrijk zijn als voor de joodse kinderen uit de tijd van de ballingschap. Zoals men op de omslag van het boek kan lezen: de verhalen van gisteren zijn – ook voor ons – verhalen van morgen.
Opgemerkt zij nog, dat de canonieke opbouw van het Oude Testament in deze kinderbijbel niet terug te vinden is. De indeling van het Oude Testament en de chronologie die ons vanouds bekend is zijn op de achtergrond geraakt. Al naar gelang de kinderen uit het raamverhaal hun vragen stellen, worden de verhalen verteld. Deze werkwijze heeft als geweldig voordeel, dat een vermenging van heilsgeschiedenis en geschiedenis vermeden wordt: elk risico van historisering is afwezig.

Noten bij Hoofdstuk III

- 1 Dr. M.J. Langeveld, 'Ontwikkelingspsychologie', Groningen 1969⁹, pag. 7, 28, 30
- 2 De keus van dit verhaal als paradigma is geen willekeurige. A.I. Eijssenring heeft in zijn dissertatie aan de hand van een steekproef-onderzoek vastgesteld, dat het verhaal van de barmhartige Samaritaan door oudere kinderen het meest werd gewaardeerd. (A.I. Eijssenring, 'Godsdienstpedagogische opgaven in de pre-puberteit', diss. Amsterdam, Delft 1971, pag. 63)
- 3 Zie de bespreking van W.G. van de Hulst, 'Bijbelse vertellingen'.
- 4 Dr. J.L. Klink, 'Kind en geloof', Bilthoven 1970, pag. 261 vv.

IV conclusies

1 Enkele conclusies uit hoofdstuk I

In hoofdstuk I van dit rapport is in enkele grote lijnen geschetst hoe kinderbijbels ontstaan zijn en welke ontwikkeling deze hebben doorgemaakt. Ter wille van de overzichtelijkheid is daar onderscheid gemaakt tussen protestantse en katholieke uitgaven.

Als we thans de resultaten van die ontwikkeling overzien is duidelijk dat bij vele hedendaagse uitgaven de karakterisering 'typisch protestants' of 'typisch katholiek' niet meer past. Integendeel. Het blijkt een doelbewust streven te zijn van vele auteurs en uitgevers om kinderbijbels uit te geven die niet meer te verdelen zijn naar de twee polen van het christendom, doch die oecumenisch van opzet zijn. Deze bedoeling blijkt onder meer uit de volgende uitgaven:

Lize Stilma, 'Verhalen van de Grote Koning'. Dit is een gezamenlijke uitgave van de uitgevers Helmond en Callenbach, met een aanbeveling in het boek van Ds A. Klamer van het Oecumenisch radiopastoraat.

Anne Edwards/Shirley Steen, 'De nieuwe kinderbijbel'. Op de titelpagina staat vermeld dat Dr. Okke Jager en pastoor M.E. Keet hun medewerking verleenden bij de vertaling en bewerking.

Mathilde Roelfs, 'Verhalen over God, de mensen en de wereld'. J. van Goudoever, H. van Praag en C.A. Rijk geven het boek een Ten geleide mee.

De serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' kwam tot stand door samenwerking van protestantse en katholieke deskundigen: pedagogen, psychologen, theologen en kunstenaars.

Een aantal boeken blijkt in de praktijk door protestanten en katholieken gebruikt te worden. Dit kon worden opge maakt uit een steekproef-onderzoek over een periode van twee jaar. Onderstaande uitgaven bleken in boekhandels van overwegend protestantse of overwegend katholieke signatuur aanwezig te zijn en werden daar ook regelmatig verkocht.

J.L. Klink, 'Bijbel voor de kinderen';
D.A. Cramer-Schaap, 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen';
Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord', en de serie 'In die dagen ...';
Alice Bergers, 'Cantecleer kinderbijbel' (in 10 delen).

2 Enkele conclusies uit hoofdstuk II

In hoofdstuk II zijn de kinderbijbels vanuit theologisch gezichtspunt benaderd. Daar is tevens kritiek geleverd op het schematisch, dogmatistisch en moraliserend weergeven van de bijbel.

Deze kritiek betrof vooral de boeken van W.G. van de Hulst, Anne de Vries en G. Ingwersen. Bij het boek van Ingwersen dient vermeld te worden dat het door de auteur niet uitsluitend als kinderbijbel bedoeld is. Waar het in dit rapport ter sprake komt, is het boek beoordeeld op een mogelijke geschiktheid als kinderbijbel.

Tevens werd vastgesteld dat een aantal auteurs in theologisch opzicht vaak zeer verantwoord te werk gaan. Enkele malen zijn met name genoemd de boeken van Cramer-Schaap,

- M. Bouhuys,
- Klink,
- Roelfs,
- Sinnema/De Vries,
- Evenhuis/Bouhuys.

Voor conclusies uit hoofdstuk III wordt de indeling aangehouden in de drie aldaar gebruikte leeftijdscategorieën.

3 Conclusies uit hoofdstuk III

3.1 Kleuterbijbels/Kleutervertelboeken

Hoewel in de categorie kleuterbijbels slechts vijf thans verkrijgbare uitgaven beschreven zijn, blijkt het mogelijk bij de auteurs een ontwikkeling te traceren zowel in de godsdienstige opvattingen als in opvattingen omtrent het kind.

De ontwikkeling kan men ook aantreffen in de boeken voor oudere kinderen.

- 1 Om met de meest opvallende, uiterlijke veranderingen te beginnen. Het is tekenend dat de kleuterbijbels uit de eerste helft van deze eeuw uitsluitend de vorm hadden van dikke verhalenboeken met een eerste overzicht van de bijbelse geschiedenis, geschreven in een uitvoerige verteltrant, en verlicht met af en toe een illustratie. In de jaren vijftig en zestig komt in deze traditionele opzet een duidelijke verandering. De *grote boeken worden fragmentarischer*; de lang gesloten reeks van bijbelse verhalen wordt namelijk 'verknip't tot een aantal afzonderlijke vertellingen. Dit komt tot uiting in de technische uitvoering. Er ontstaan kleuterbijbels, bestaande uit een serie van 12, 15 of 17 afzonderlijke deeltjes.
- 2 De vertelvorm van deze uitgaven in fragmenten past zich aan bij de nieuwe tendens. De lang uitgesponnen, vaak zwaarwichtige en nadrukkelijke vertellingen worden verkort tot *teksten van slechts enkele regels per pagina* in een uiterst sobere, epische stijl. Als men bijvoorbeeld, om twee uitersten te noemen, de in hoofdstuk III geciteerde tekst van Van de Hulst naast die uit de serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' legt, is de ontwikkeling

evident. De vergelijking van deze twee boeken laat – tot onze verbazing – zien dat er in 'Wat de Bijbel ons vertelt' helemaal niet 'minder' staat dan bij Van de Hulst. Het verhaal is volkomen duidelijk in de twaalf zinnen; Van de Hulst heeft daar nog twee dichtbeschreven pagina's voor nodig.

In 'Wat de Bijbel ons vertelt' gaat het bovendien om een principeel andere opzet (zie tevens 3.16). In deze uitgave wordt aan de gebruiker veel 'ruimte' gelaten. Er is ruimte voor een verder verhaal, voor een gesprek over de platen en voor een gelovige interpretatie naar eigen inzichten.

- 3 Deze ontwikkeling naar versoering van de tekst hangt nauw samen met het feit dat de illustraties een grotere, zo niet de grootste plaats gaan innemen. In de oude boeken geven de platen af en toe een visuele verduidelijking bij de vertelling, in de nieuwste uitgave is de tekst een *toelichting bij de platen*.

In hoofdstuk III werd reeds vermeld, dat er een duidelijke tendens is de kleuter tegemoet te komen in zijn nog geringe taalmogelijkheden, door het verschaffen van veel visueel materiaal. Kenmerkend is dat deze zienswijze zich reeds aftekent binnen het werk van één auteur: het 'Kleutervertelboek' van Anne de Vries wordt, zoals we hebben gezien, ook uitgegeven in fragmentarische vorm, met veel illustraties.

In de boeken voor de oudere leeftijdscategorieën zal eenzelfde ontwikkeling waar te nemen zijn.

- 4 *De formele versoering van de tekst heeft ook inhoudelijke gevolgen.*

Diverse malen werd geconstateerd dat de traditionele kinderbijbels zowel in vorm als in inhoud voor de kleuter zwaarwichtig waren. We signaleerden bij Van de Hulst en Anne de Vries een sterke neiging tot dogmatisch vertellen en tot nadrukkelijk imponerende godsdienstige voorstellingen. Die konden slechts door een sterke infantilisering aan het kind aangepast worden.

Daarbij moet opgemerkt worden, dat de uitvoerige en nadrukkelijke manier van vertellen van vooral de traditionele auteurs geen enkele garantie biedt dat de essenties van een bijbelverhaal ook werkelijk voor de dag komen. Dit is treffend te verduidelijken met de paradigma die in hoofdstuk III werden gegeven.

In het verhaal van Lucas eindigt de pericoop met: 'Wie is Hij toch, dat Hij zelfs aan de wind en het water bevelen geeft en dat ze Hem gehoorzamen?'. In Lucas' taaleigen heeft deze slotzin als vraag bovendien een pregnante betekenis.

Bij Van de Hulst wordt dit gegeven geheel overwoekerd door een excurs van de schrijver dat de 'Meester alles kan', dat de bange discipelen nu nog veel meer van Hem houden dan voorheen, en dat nu alles weer goed is.

Anne de Vries op zijn beurt benadrukt de materiële en causale vraag naar het wonder: 'Hoe kan dat toch, dat ook de wind en de zee Hem gehoorzaam zijn.' Het antwoord luidt dat de discipelen in ieder geval voortaan niet meer bang hoeven te zijn.

In 'Vertellen uit de Bijbel' blijft de vraag van verbazing gewoon staan, echter met de toevoeging dat de discipelen het eindelijk begrijpen: 'Jesus is de Zoon van God'. Gebeurt dit om toch iedere onzekerheid voor het kind weg te nemen, of om het verhaal mooi rond te krijgen?

'Wat de Bijbel ons vertelt' geeft in twee fascinerende regels precies de kern waarmee de oorspronkelijke schrijver evocatief de pericoop sluit:

'Iedereen vraagt verbaasd: Wie is dat toch?

De wind en de golven doen wat Hij zegt.'

- 5 Bovengenoemde tendens tot versoering van vorm en inhoud, die zich onder meer uit in een *ont-dogmatisering en ont-moralisering*, geeft blijk van een nieuwe benadering van het kind. Bij de oudere boeken constateerden we dat het kind welbewust gefascineerd en – naar het ons thans voorkomt – eigenlijk geïntimideerd wordt. In de

nieuwere uitgaven wordt duidelijk dat men zich veel minder nadrukkelijk tot het kind richt, dat men veel minder een vaste en stereotiepe boodschap wil overbrengen, doch dat men een tekst en illustratie biedt, die voor een gedifferentieerde begripsontwikkeling van het kind ruime mogelijkheid laat. Dit kan verduidelijkt worden door bijvoorbeeld te wijzen op de manier waarop de schrijvers over God spreken. In de traditionele kinderbijbels wordt een ontzaglijk aantal interpretaties over God expliciet vermeld: Hij vindt dat . . . , denkt . . . , wat God zegt gebeurt altijd, Hij kan alles, Hij straft, is blij. De nieuwere uitgaven laten zich duidelijker leiden door de tekst van de bijbel. Het meest zuiver daarin is ongetwijfeld de serie 'Wat de bijbel ons vertelt'.

Deze geschetste ontwikkeling heeft ongetwijfeld als achtergrond, dat het spreken over God in onze tijd in toenemende mate problematisch is geworden. Daaruit resulteerde ook tegenover kinderen een minder stellig en meer 'voorlopig' spreken over God, tegelijk met een hernieuwde oriëntatie op de bijbel.

- 6 In de laatste twee uitgaven ('Vertellen uit de Bijbel' en 'Wat de Bijbel ons vertelt') *wordt van de ouders een eigen activiteit verondersteld.* Bij de oudere boeken konden de ouders volstaan met het voorlezen van een verhaal, dat gewoonlijk geen enkele vraag onbeantwoord laat, noch vragen oproept. De enige vereiste activiteit bestond uit het voorlezen 'langzaam en duidelijk en met het warm accent van eigen eerbied en verwondering' (Van de Hulst). Dit weinig creatieve bezig zijn met bijbel en kind is geen vooronderstelling meer in de nieuwere boeken: daar hebben de ouders een eenvoudige tekst als leidraad, die vervolgens al vertellend nog 'aangekleed' moet worden – naar eigen inzicht, goeddenken of geloof. De serie 'Vertellen uit de Bijbel' biedt daarbij aan de katholieke ouders enige steun door per deeltje een inleiding te geven die de betekenis van het verhaal bijbels-liturgisch toelicht.

- 7 Welke boeken voor kleuters verdienen de voorkeur en op grond waarvan? Om met dit laatste te beginnen.

In 1966 heeft mevrouw Steenmeijer-van Rijn een rapport¹ gepubliceerd over de godsdienstige opvoeding van kleuters, in samenwerking met Prof. J.W. van Hulst en een brede studietoelcommissie. Dit rapport is onder meer gebaseerd op een literatuurstudie van een aantal recente godsdienstpédagogische werken uit binnen- en buitenland en van zowel katholieke als protestantse auteurs. Zonder dat hier ingegaan wordt op details van het rapport is het onmiskenbaar dat er in godsdienstpédagogische en theologische kring duidelijk tendensen waarneembaar zijn, die wij in de ontwikkeling van de kleuter- en kinderbijbels eveneens kunnen waarnemen.

In de conclusie van het rapport (pag. 39 vv.) wordt de vraag herhaald die ook J. van Haaren stelt aan het begin van 'De kleine gelovige' met betrekking tot het geloof van het kind:

'Geloof het kind? Heeft het verlangen om gelovig te zijn? Is God voor het kind geloofwaardig?' Het in algemene zin gestelde antwoord bij Van Haaren en mevrouw Steenmeijer is drieledig:

1e. De kleuter is nog helemaal 'kind van zijn ouders'; begrippen als afhankelijkheid, vertrouwen, veiligheid, geborgenheid, voor-leven en nadoen zijn essentieel voor de hechte band tussen ouders en kind.

2e. De kleuter is sterk 'aards' georiënteerd, het transcendente gaat ver boven hem uit. Het concreet-aanwezige, tastbare, zichtbare en hoorbare staan in het centrum van de belangstelling.

3e. Bij een kleuter is er nog geen sprake van een geïntegreerd geloofsleven en -beleven, zoals bij een volwassene. Het duurt immers nog jaren voor het kind zo aan zichzelf toekomt dat we van 'reflexie' kunnen spreken. Allerlei bijbelse geloofsrealiteiten als zonde, schuld, schuldgevoel, berouw, bekering, genade, kunnen

bij de kleuter nog geen rol spelen in zijn eventuele beleving van een relatie met God.

We behoeven deze criteria niet te verabsoluteren of ze volledig te achten, om toch enige conclusies te trekken uit de kleuterbijbels die in hoofdstuk III werden genoemd.

Ten eerste hebben we in alle kleuterbijbels het element van veiligheid en vertrouwen kunnen constateren. In de oudere uitgaven was dit zeer expliciet en nadrukkelijk aanwezig, in de nieuwere uitgaven was het meer een kwestie van sfeer en die kwam vooral tot uiting in de illustraties. Blijkbaar stemt het kindbeeld van de auteurs van vroeger en nu overeen met een van de wezenlijke behoeften van het kind. Bij de oude auteurs is die sfeer van veiligheid evenwel sterk conditioneel van strekking: als je van God houdt, als je gelooft, dan alleen ben je veilig. Hoezeer dit ook een wezenlijk geloofselement van volwassenen mag zijn, het risico is niet gering dat zo'n opvatting tegenover het argeloze en ontvankelijke kind tot morele chantage kan leiden.

Ten tweede. Uit de oudere kleuterbijbels (*Van de Hulst* en *De Vries*) blijkt zonder meer dat de auteurs de kleuter het geloofsgoed van volwassenen willen voorhouden, weliswaar niet in de termen van volwassenen, maar op die verkleinde schaal, die in hoofdstuk II met infantilisering aangeduid werd. Dit nu is strijdig met wat we over het algemeen uit godsdienst-/pedagogische kring horen. De veelheid van zwaarwichtige en nadrukkelijke godsdienstige voorstellingen, de dogmatismen en moralisering – zoals we die bij Van de Hulst en De Vries kunnen lezen – mogen op zichzelf goed van bedoeling zijn. Als men die denkbeelden echter ook aan het kind wil overbrengen, dan werkt men met een beeld van een kind dat in de huidige godsdienstpagogiek niet meer wordt aangetroffen.

Ten derde. Twee nieuwe uitgaven vertegenwoordigen een kindbeeld dat zich belangrijk onderscheidt van de oudere uitgaven:

- a. de illustraties nemen een belangrijke plaats in, concreet, duidelijk,
- b. de teksten zijn kort, weinig nadrukkelijk, en
- c. aan de ouders is een actieve rol toebedeeld.

Op grond van het bovenstaande concluderen we dat deze manier van aanspreken het dichtst staat bij wat men thans mogelijk en wenselijk acht.

Vanuit de in hoofdstuk II en III ontwikkelde gezichtspunten zijn zowel 'Vertellen uit de Bijbel' als 'Wat de Bijbel ons vertelt' goed bruikbare boeken voor de kleuterleeftijd. In hoofdstuk III werd er reeds op gewezen dat 'Vertellen uit de Bijbel' het katholieke godsdienstige milieu vooronderstelt. 'Wat de Bijbel ons vertelt' is niet gebonden aan een specifiek godsdienstig milieu.

Beide uitgaven dragen het risico, dat bij een te rigide gebruik (namelijk alleen maar voorlezen, of alleen maar de plaatjes bekijken – dus zonder de noodzakelijk verwerking door de ouders) de kleuter de bijbelverhalen leert kennen als een reeks wonderbaarlijke en onsamenhangende verhalen.

Bij de serie 'Wat de Bijbel ons vertelt' is per deeltje ook een grammofoonplaat verkrijgbaar. Op de platen wordt het verhaal van het betreffende boekje verteld (uitvoeriger dan in de gedrukte tekst), vervolgens wordt het met eenvoudige liederen geaccentueerd.

Als deze boekjes en grammofoonplaten door de ouders met overleg gebruikt worden, is het genoemde risico gering.

Cramer-Schaap, 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen', en Timmermans, 'Bijbelverhalen' zijn bij een indeling in kleuterboeken en kinderbijbels voor 7-10 jaar grensgevallen. De auteurs geven zelf aan dat hun boeken ook voor kleuters geschikt zijn. Dit is de reden dat deze uitgaven in de hierna volgende categorie geplaatst zijn.

3.2 Kinderbijbels voor de leeftijd van 7 - 10 jaar

De ontwikkeling binnen deze groep van kinderbijbels vertoont zoals we reeds opmerkten, een zekere parallelie met die van de jongere leeftijdscategorie. Ik herhaal kort enkele tendensen.

- 1 Ook bij deze kinderbijbels blijkt fragmentarisering opgang te maken: naast de traditionele dikke verhalenboeken bestaan er thans boeken die korte, vaak gecomprimeerde verhalen bevatten (Hillmann, Stilma), of die een enkele bijbelse episode of een enkel thema hebben (Taubes, M. Bouhuys, Eykman), of een serie episoden (Cantecleer).
- 2 De teksten zijn over het algemeen versoberd, zowel in woordkeus als in stijl. In hoofdstuk III is gewezen op de heldere korte zinnen in vele boeken, en op het vermijden van de emotionele adjectiva – een geliefd stijlmiddel in de oude boeken. Minstens even belangwekkend is het gebruik van de tijden van het werkwoord. In de nieuwere boeken wordt vaak een grote intensiteit en spanning aan de vertelling gegeven door het afwisselen van verleden en tegenwoordige tijd.
- 3 Illustraties nemen vaak een grotere, tekstaanvullende plaats in ten opzichte van de verhaalttekst. Daarmee is het doel van de illustratie gewijzigd. In de klassieke kinderbijbels waren de illustraties in hoge mate gericht op de historische uitbeelding: hoe is het 'toen' geweest? Daarna volgde een periode van een meer zelfstandige artistieke verbeelding. De illustrator laat zich daarbij leiden door zijn eigen interpretatie, wat in de platen zelf duidelijk is. Vaak gaat het niet om een gedetailleerd verslag, maar om een globale benadering. Binnen het werk van Anne de Vries zien we reeds deze ontwikkeling: van zijn 'Groot vertelboek' bestaan twee edities (die thans beide verkrijgbaar zijn), één met de technisch geperfectioneerde, detaillistische platen van C. Jetses, en één met de veel vrijere tekeningen van Hermine Schäfer. De illustraties van laatstgenoemde verschenen vanaf de 13e druk, 1965.
- 4 Ook blijkt een tendens te bestaan naar inhoudelijke versobering. In de kinderbijbels van vroege datum bleken de auteurs vaak met verve een boodschap te willen overdragen, die door de nadrukkelijkheid van de schrijvers en door een godsdienstig-schematische opstelling sterk dogmatistisch aandoen. In de nieuwere uitgaven (met uitzondering van onder meer Hella Taubes) vindt men hier weinig meer van terug. Een tendens tot ontzogmatisering en een meer bijbels georiënteerd navertellen is ook hier onmiskenbaar.

De vraag is of we deze ontwikkeling ten goede duiden en zo ja welke boeken van daaruit het aanbevelen waard zijn.

Eerder reeds werd gesteld² dat het nauwelijks mogelijk is om eenduidige richtlijnen te ontwikkelen over de mogelijkheid en de wenselijkheid van een godsdienstige opvoeding door middel van een kinderbijbel. Deze vraag is, omdat als uitgangspunt werd gekozen het feit dat er kinderbijbels geschreven worden, ook niet zo relevant. Het gaat voornamelijk om de vraag welke mogelijkheden men in kinderbijbels aan kinderen biedt om met de wereld van de bijbel in contact te komen.

Uit de beschrijvingen van de kindbeelden is een onmiskenbare lijn naar voren gekomen, namelijk dat in de nieuwere kinderbijbels veelal de abstracte, transcendente godsdienstige en bijbelse begrippen terzijde gelaten worden ten gunste van een voorstellingswereld die meer toegankelijk is voor het kind, vanuit diens eigen beperkte ervaringen.

Een enkel voorbeeld ter verduidelijking: zowel bij Cramer-Schaap, bij Timmermans, bij Mies Bouhuys als bij Karel Eykman worden – we zezen er reeds op – kinderen in het verhaal ingevoegd, teneinde de kinderen die het verhaal horen een mogelijkheid te geven tot het meebeleven van het verhaal (identificatie-figuren). Deze literaire kunstgreep is bepaald geen panacee om een bijvelverhaal voor ieder kind altijd begrijpelijk en voorstelbaar te maken. Hij is alleen een exponent waaruit het pogen blijkt van de moderne schrijvers grote aandacht te schenken aan het eigen bevattingsvermogen, aan de eigen ervaringen van het kind.

Vele moderne auteurs stellen zich zeer 'bescheiden' op, de verhalen zijn zo geschreven dat een kind naarmate het ouder wordt zonder bezwaar aan de vorm van de vertelling kan ontgroeien, zónder dat het blijft zitten met voorstellingen die door hun absolute karakter eerst afgebroken moeten worden, voordat een rijpere visie een kans krijgt. Men denke slechts aan het stereotiepe 'wat God wil gebeurt altijd', en aan alle begripsverwarring die daarvan het gevolg is.

Deze openheid is bepaald niet het geval in boeken als die van Anne de Vries en Van de Hulst, evenmin bij Ingwersen. Bij dezen is kenmerkend dat alle grote godsdienstige waarheden al vast liggen: daarom was in hoofdstuk II sprake van een sterk denken in passe-partouts en van stereotiepen. In hoofdstuk III werd gesproken over dogmatiseringen, toegepast op een kind dat – geïntimideerd en gehoorzaam luisterend – deze schematiseringen van volwassenen vereenvoudigd en daardoor nog schematischer voorgeschoteld krijgt.

De vraagstelling naar het bijbels-godsdienstige geloofsgoed is een van de kernvragen in de problematiek rond de kinderbijbels, waarmee samenhangt de vraag waartoe een kinderbijbel dient, en welke relevantie de (kinder-)bijbel voor kinderen überhaupt kan hebben.

Het bovenstaande wordt als volgt samengevat:

- 1 Er zijn in deze categorie kinderbijbels minstens drie boeken die zeer schematisch van opzet zijn. Er kan niet verlangd worden dat het oordeel 'goed of slecht' hier gedetailleerd wordt uiteengezet. Wij willen alleen vaststellen dat de bovenbeschreven wijze van dogmatisering (zie hoofdstuk II) nauwelijks meer aanhang vindt, en dat met name vanuit de godsdienstpedagogiek allerwege verzet is gerezen tegen het op deze wijze benaderen van een kind. Hoezeer er ook in pedagogische kring verschil van inzicht kan bestaan over afzonderlijke vraagstukken, er bestaat een duidelijke communis opinio dat het kind in zijn ontwikkeling vatbaar moet blijven voor vernieuwing van beleving en inzicht met het oog op de vorming van een eigen, zelfstandig en mondig bijbels geloof.
Als men echter geloofswaarheden van volwassenen op een verkleind formaat te vroeg aanbiedt, wordt die ontwikkelingsvatbaarheid al vroeg geschaad en worden er al antwoorden gegeven op vragen die bij het kind nog niet zijn opgekomen. Daarbij zien we nog voorbij aan het feit dat op de juistheid van die schematische geloofswaarheden zowel in bijbels theologisch als in dogmatisch opzicht (maar dan dogmatisch in wetenschappelijke zin) ernstige kritiek vaak mogelijk is.
- 2 Het bovenstaande is uiteraard niets nieuws, want we hebben gezien dat een tendens tot ontgodmatiseren in vele boeken evident aanwezig is. Ook dit is geen toevallig of losstaand verschijnsel. In de hedendaagse theologie zien we evenzeer het besef dat 'de boodschap van de bijbel' niet eenduidig, onmiddellijk evident is, en in leerstellige schema's uit te drukken is. Dit wil niet zeggen dat het dogmatisch denken als zodanig verouderd of verwerpelijk zou zijn. Integendeel, ook in onze tijd wordt weer gezocht naar antwoorden op de oude vragen inzake bijbel en christendom. Vele leerstellige a priori's zijn echter ook aan deze revisie onderworpen.

Op grond van de hierboven geformuleerde overwegingen bleek uit de besprekingen in

de commissie die de totstandkoming van dit rapport begeleidde, dat alle leden de boeken van Van de Hulst, Anne de Vries en Ingwersen theologisch en pedagogisch niet langer aanvaardbaar achtten. Tijdens diverse discussies in de commissie is er echter tevens op gewezen dat het onrechtvaardig is om bovengenoemde boeken zonder meer te diskwalificeren. In de tijd waarin met name Van de Hulst en De Vries schreven, hebben hun boeken ongetwijfeld een belangrijke functie gehad. De grote algemene bekendheid van de genoemde kinderbijbels en het grote aantal herdrukken geven daarvan mede blijk.

Thans echter zijn theologisch en pedagogisch zoveel nieuwe inzichten ontstaan, dat deze uitgaven niet meer 'bij de tijd' zijn.

- 3 Het vertalen van de boodschap van de bijbel is voor volwassenen in toenemende mate problematisch geworden. Daardoor zijn ook auteurs van kinderbijbels genoodzaakt tot een nieuwe aanpak. Deze komt veelal tot uiting in een heroriëntatie op de bijbel. De vernieuwingspoging manifesteert zich in twee richtingen:

- a Er zijn kinderbijbels die het bijbelverhaal opnieuw, maar nu sober, willen vertellen. Tot deze groep rekenen we D.A. Cramer-Schaap, 'Bijbelse verhalen voor jonge kinderen', en Mies Bouhuys, 'Woord voor Woord' en de serie 'In die dagen ...'. Bij een keuze uit deze twee boeken, die ieder hun eigen kwaliteiten hebben, zal de gebruiker moeten overwegen welk doel hij heeft. Cramer-Schaap zal vooral in dat milieu een goede functie hebben, waar een bijbels-godsdienstige opvoeding nagestreefd wordt. De boeken van M. Bouhuys veronderstellen nauwelijks een godsdienstig milieu. Wenst men een 'volledig' OT en NT dan is men op Cramer-Schaap aangewezen.

- b Daarnaast zijn er minstens twee uitgaven die zich kenmerken door eenzelfde soberheid, maar vooral door comprimering van de verhalen: Hillmann, 'Kinderbijbel', en Alice Bergers/Lea Smulders, 'Cantecleer kinderbijbel'.

In het boekje van Hillmann heeft de comprimering er toe geleid dat de teksten geen vertelling zijn. Wenst men een kinderbijbel die aan het vertellen ruime aandacht besteedt (een wens die in godsdienstpedagogische kring veel steun vindt, zie hoofdstuk II.8) dan is Hillmann geen goede keus.

Een overweging om de 'Cantecleer kinderbijbel' te kiezen kan zijn dat men eenvoudige teksten wenst, met daarnaast vooral veel illustraties. Naar protestantse begrippen accentueren de illustraties vaak de vroomheid van bijbelse personen.

3.3 Kinderbijbels/Jeugdbijbels voor de leeftijd 10 jaar en ouder

- 3.3.1 De tendensen die in de beide vorige paragrafen beschreven zijn, zijn ook weer waarneembaar in de boeken voor het oudere schoolkind. Zelfs in versterkte mate. Daarnaast vallen in de jongste uitgaven voor deze leeftijdscategorie enkele punten op, die belangrijk genoeg zijn voor nadere gevolgtrekkingen. Zij geven blijk van veranderde theologische opvattingen, en van een veranderende visie op het kind.

Welke kinderbijbel men uiteindelijk zal kiezen, is ook hier weer afhankelijk van de vraag welk doel men met de godsdienstige opvoeding heeft, en in welk geestelijk milieu die opvoeding plaats vindt.

Drie opvattingen betreffende de bijbel en bijbels-godsdienstige opvoeding zijn waar te nemen in de groep van boeken voor deze leeftijdscategorie:

- 1 De bijbel spreekt voor zichzelf, en is met enige vereenvoudiging te begrijpen door een kind van deze leeftijd;

- 2 De bijbel behoeft nadere toelichting. Hierbij gaan de schrijvers uit van de gedachte dat de bijbeltekst – ook na vereenvoudiging – niet voor zichzelf spreekt;
- 3 De boodschap van de bijbel is voor kinderen niet te begrijpen in de vorm waarin de bijbel die boodschap geeft. Hier is een vérgaande interpretatie van de bijbel het doel van de schrijver.

ad 1. Enkele auteurs willen het kind van deze leeftijd een *vereenvoudigde bijbeltekst* bieden.

In deze opzet wil de schrijver niet in geheel eigen woorden de bijbelverhalen vertellen, maar hij poogt zo dicht mogelijk bij de taal van de bijbel te blijven.

Toelichtingen bij het verhaal, of een godsdienstige verwerking blijven achterwege, daar deze methode als vooronderstelling heeft dat de bijbel voor zichzelf spreekt.

Edwards/Steen, 'De nieuwe kinderbijbel', en

Hoffmann, 'Jeugdbijbel'

staan deze opvatting voor.

In deze boeken zijn de resultaten van litterair-historisch bijbelonderzoek en bijbel-exegese niet afzonderlijk opgenomen dan wel in een eigen tekst verwerkt.

Bij

Schaeck, 'Bijbel voor jonge mensen', en

Duif, 'De blijde boodschap',

is het leidend principe de tekst van de bijbel zo volledig mogelijk tot zijn recht te laten komen. Daarbij geeft Schaeck wél toelichtingen, doch uitsluitend van objectieve (historische en sociaal-geografische) aard.

Duif heeft pericopen uit de Willibrord-vertaling van het Nieuwe Testament geselecteerd. Deze heeft hij voorzien van eenvoudige, concrete toelichtingen betreffende zedelijk gedrag, kerkelijke sacramenten en geloof.

ad 2. Een drietal auteurs stelt zich op het standpunt dat de tekst van de bijbel helemaal niet voor zichzelf spreekt, zeker niet voor een kind van deze leeftijd. Deze schrijvers vertellen de bijbelverhalen opnieuw in eigen woorden.

Maar dat niet alleen. Ze bieden ook veel (litterair-) historisch en exegetisch materiaal. Bij Klink is deze informatie vooral gericht op het overdragen van bijbels-theologische noties.

Roofs en Sinnema bieden de informatie los van de vertelling aan, en verwerken die vervolgens ook in het verhaal.

Kenmerkend voor Sinnema is bovendien een los van de vertelling staande godsdienstige verwerking, de zogenaamde Perspectieven. In dit boek vinden we dus twee typen toelichtingen, beide los van de vertelling. Een groep litterair-historische, archeologische, sociaal-geografische toelichtingen, en een groep godsdienstige, verkondigende toelichtingen, waarbij de betekenis van de verhalen voor het eigen geloof wordt gegeven.

Deze laatste toespraak is bij Roofs nauwelijks te vinden.

ad 3. Nog een andere opvatting vinden we bij Evenhuis/Bouhuijs, die blijkbaar (evenals Eykman, 'De werkers van halfvijf') van mening zijn dat de boodschap van de bijbel niet te begrijpen is in de vorm waarin de bijbel die boodschap biedt.

Daartegenover staat dat de gegevens die het litterair-historisch onderzoek van de bijbel heeft opgeleverd, met betrekking tot de tot standkoming van het OT, het volle gewicht krijgen. Grote delen van het OT, zoals we dat nu kennen, zijn ontstaan tijdens de ballingschap van het volk Israël in Babylonië. De bijbelverhalen geven dus geen verslag van eigentijdse gebeurtenissen, maar ze zijn een gelovige reflexie op de omgang van God en Israël in de geschiedenis.

De hele opzet van het boek van Evenhuis/Bouhuijs is gebaseerd op deze zienswijze.

- 3.3.2 De groep boeken als geheel overziend, wijs ik nog op de volgende aspecten, die voornamelijk de opvattingen aangaande het kind betreffen.
- 1 Vooral bij Klink, Sinnema en Roelfs is voorondersteld dat de boeken het meest tot hun recht komen wanneer ouder en kind sámen daarmee bezig zijn. Dezelfde tendens blijkt uit het boek van Bouhuys/Worm, 'De man van Nazareth', dat als ondertitel heeft 'gezinsboek over leven, land en volk van Jezus'. De boeken van deze vier auteurs onderstrepen de opvatting dat bijbels-godsdienstige opvoeding een zaak is van ouders en kind samen. Daarbij is de rol van de ouder niet alleen die van voorlezer of verteller, maar ook die van uitlegger. Bovengenoemde schrijvers dragen daartoe materiaal in ruime mate aan: hetzij van historische, of van exegetische of bijbels-theologische aard. Kind en ouder worden zo beiden opgevoed tot bewust, mondig geloof.
 - 2 Uit het bovenstaande volgt tevens dat het kind – wat niet blijkt uit de oudere kinderbijbel – geacht wordt zelfstandig en kritisch te leren denken op basis van gegevens die het moderne bijbelonderzoek heeft geleverd. In hoofdstuk III is met name bij Roelfs en Sinnema geconstateerd, dat zij op plaatsen waar onzekerheid of verschil van opvatting bestaat ten aanzien van de bedoeling van een bijbelschrijver, niet de indruk willen wekken dat het in ons verstaan van de bijbel om onbetwifelbare zekerheden gaat. Als het waar is dat bij een volwassen geloof zekerheid en twijfel onafscheidelijk zijn, dan gaan onder meer deze auteurs godsdienstpedagogisch verantwoord te werk.
- 3.3.3 A. Timmermans, 'Bijbel voor de jeugd' is hier niet vermeld als een aanbevelenswaardige uitgave. Daarvoor bestaan enkele redenen:
 Vele verhalen hebben een sterke neiging tot infantilisering, wat vooral tot uiting komt in het grote aantal passages waar de schrijver uitvoerig vermeldt hoe 'blij en gelukkig' de mensen in de bijbel zijn.
 In vergelijking met andere uitgaven vindt men in dit boek nog de neerslag van een zeer traditionele rooms-katholieke theologie. Dit is bijvoorbeeld het geval in het deel NT als een kerkelijke leer betreffende erfzonde, Marialogie en avondmaal uiteen gezet wordt. In 1959-1961 verscheen J.L. Klink's 'Bijbel voor de kinderen'. Van Timmermans' 'Bijbel voor de jeugd' verscheen in 1963-1964 een geheel herziene en veranderde uitgave. Ik heb geconstateerd dat op minstens 200 plaatsen de boeken van Timmermans frappante gelijkenis vertonen (in opzet en in details) met die van Klink. Timmermans heeft het boek van Klink méér dan alleen ten voorbeeld genomen.

4 Tot besluit

Aan het begin van hoofdstuk III werd gesteld dat aan het hoofdstuk de werkhypothese ten grondslag ligt dat de schrijver van een kinderbijbel een bepaalde voorstelling heeft van het kind voor wie hij schrijft ('kindbeeld'). Deze werkhypothese heeft metterdaad zijn geldigheid bewezen omdat deze het mogelijk maakte kinderbijbels te vergelijken op meer dan subjectieve gronden en incidentele indrukken. Enkele malen heeft de vraag naar het kindbeeld echter niet tot een bevredigend antwoord geleid, de nauwkeurige lezer zal dit gemerkt hebben. Wat kan hiervan de oorzaak zijn?

Ik heb de stellige indruk dat enkele schrijvers eenvoudig geen duidelijke voorstelling hebben van het kind tot wie zij zich richten. Deze indruk wordt bevestigd door de volgende ervaringen.
 Bij sommige kinderbijbels kon ik niet bepalen voor welke leeftijd de boeken geschreven waren, ondanks het feit dat ik na het lezen van vele tientallen kinderbijbels meende over enige ervaring te beschikken. Op mijn verzoek heeft toen Drs Grabandt de lange reeks kinderbijbels bekeken voornamelijk naar de beoogde leeftijd van het kind.

De heer Grabandt, die over een grotere pedagogische ervaring beschikt dan ik, zette in dezelfde gevallen vraagtekens. Tot mijn geruststelling overigens.

Enkele malen heb ik de schrijvers (of bewerkers) zelf om uitsluitel gevraagd. Ook hun antwoorden waren lang niet altijd bevredigend. Zeker niet als ik tot antwoord kreeg 'al schrijvend is de taal toch 'volwassener' geworden dan ik eigenlijk wilde', of 'dat zou ik graag van u horen, omdat u alle kinderbijbels kent'.

Hoe ouders in deze onduidelijke situatie wegwijs kunnen worden, is niet duidelijk. De onduidelijkheid wordt nog versterkt doordat de benamingen voor de kinderleeftijden niet eenduidig zijn. Boeken voor eenzelfde leeftijdscategorie heten bij de ene schrijver bijvoorbeeld 'Jeugdbijbel', bij een andere 'Bijbel voor kinderen' of 'Kinderbijbel'.

Deze – en andere – problemen worden voorkomen als de schrijver in een inleiding nauwkeurig vermeldt:

a. voor welke leeftijd hij heeft willen schrijven

b. welk gebruik hij zich voorstelt van het boek: kan het boek door het kind zelf gelezen worden of moet het voorgelezen worden?

Wordt van de ouders nog meer verlangd dan alleen voorlezen?

c. welk doel het boek heeft: opvoeden tot geloof?

Een selectie van bijbelse verhalen? Een vereenvoudigde tekst van de bijbel?

Wellicht zal de eis van een dergelijke verantwoording ook de auteur zelf enig houvast bieden.

In de voorafgaande hoofdstukken en vooral in dit hoofdstuk heb ik geprobeerd een algemeen beeld te schetsen van zowel de afzonderlijke kinderbijbels als van de ontwikkeling die op dit gebied aan de gang is. Het is namelijk steeds de uitdrukkelijke wens geweest van de begeleidingscommissie om een eenzijdig-kritische en een detaillistische benadering van deze gecompliceerde materie te vermijden.

Unaniem zijn wij van mening, dat een reeks van rigide normen waaraan een kinderbijbel moet voldoen, ongewenst en irreëel is.

Daarom is het methodisch uitgangspunt steeds geweest de descriptie, die tot een zekere normering leidde.

Deze normen zijn niet absoluut. Naar ik hoop, is in de achtereenvolgende hoofdstukken wel de legitimiteit van die normen duidelijk geworden.

Op grond hiervan kon ik per leeftijdscategorie vaststellen, dat er – afhankelijk van het doel dat de gebruiker heeft – enkele goede uitgaven beschikbaar zijn.

Met name in de groep boeken voor het oudere schoolkind kan men een keuze maken uit diverse goede uitgaven. Uit de teneur van dit rapport is op te maken dat de in paragraaf 3.3.1 ad 2 en ad 3 genoemde uitgaven door de commissie zeer worden gewaardeerd: Klink, Roofls, Sinnema, Evenhuis/Bouhuijs, en Eykman. Zie pag. 108. Voor de kleuter en het jonge schoolkind bestaan weliswaar enkele waardevolle uitgaven, doch de keuzemogelijkheid is hier beperkt.

Noten bij hoofdstuk IV

- 1 M.W. Steenmeijer-van Rij, 'De kleuter in de kinderdienst',
Blauwdruk no. 35/36/37, 1966.
Uitgave Hervormde Jeugdraad.
- 2 Zie de inleiding van hoofdstuk III.

